

Н. Г. ДОМОЖАКОВ

ЫРАХХЫ ААЛДА

АБАКАН-75

X с(хак
Д 66

Н. Г. ДОМОЖАКОВ.

ЫРАХХЫ ААЛДА

РОМАН

Пастағы чардых.

Ханасиядағы
БИБЛИОТЕКА

ХЫЗЫЛЧАР КНИГА
ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫНЫҢ
ХАНАСИЯДАҒЫ ПОЛІГІ
АБАКАН — 1975

457827 к/б
+

«ЫРАХХЫ ААЛДА» РОМАННАҢАР

Хакас литератураның өзізінеңер киреңілеңеткен «Ыраххы аалда» тіп пастағы хакас романы чарыхха 1960 чылда сыххан. Сағам, тізең, ол, орыс тіліне тілбестеліп, тиксі странаға тарап парған.

Чүзер чыллар харасхыда полған хакас чиріне Илбек Октябрының салғағы чидіп, аар хызығыстағы чох-чоостарның наа чуртсар айланғанына чарыдылча писатель Николай Доможаковтың произведениезі. Чон күйін пазынып, чырғап чуртаан пайлар, хамнар, Колчактың архан-халғаннары Совет үлгүзінең тоғыр хазыр харбазыг апарчалар. Оларнаң хада сағыстыг националист Пычон Почкаев устанча. Аал Совединің кнезі полып алып, Пычон хакас аалынзар наа хоныхтың кибиірлерін чағдатпас үчүн, пар-чох сүмезін, аң хылыгын салча.

Че орыс большевиктер устаанынаң ыраххы аалларның хониинда наа чурт хулғалары тобырып, күй хорбылан сыхханнар. Аннаңар чохсы киреңілеңче романда тирең көзиділ парған орыс Польшцевтернің паза Хоортай Ардыковтың семьяларының ынағлазы, чонға орта чол көзітчеткен Совет үлгүзі үчүн оларның күйреши. Орыс паза хакастарның ынархазы пу хорыглыг чылларда төріп, Совет үлгүні арачылир улуг күйс полып тилеені книгада уғаа орта көзиділ парған.

Геройларның чуртын хоостапчадып, автор, историяда полған нимелерге төстеніп, чуртас сынынаң хыя парбинча. Романдағы геройларның омазында Минсуғ уездінде Совет үлгүзі турғызар үчүн күйрескен Егор Кузьмич Трегубенковты, Петр Иванович Огарковты танирға чарир. Че портреттерінің, биографияларының алынча.

сарин тнызабыс таа, өөнінде олар піріктіріліп пасхан художественнай образтар. Ідөк Пычонның, Сеергенің, Оловьевтың омаларын чарыдарында автор пістің чирде чөрген асхылар Ионка Майнагашевтің, Хыйлағ Кидиековтыңпаза Соловьевтың хай пірее хылыхтарына тос-тентір.

Аннң пасха геройлар автор сағынып алған кізілер. Че чарның омалары, хылыхтары өөн хакас иде (типично) піріктіріліп хоосталған.

Ромнның өөн конфликті хоостыра прай образтар ікі группа чарылчалар. Пастағы оңның геройлар (положительнай): Польшцевтернің семьязы, орыс большевиктерГубенковнаң Жарков, пастағы хакас большевик Эпсе таза хакас кресеннер: Хоортай, Сағдай, Сабис, Домна Кнай, Онис, Тирпук, Каной, Терпей, Ату.

Ікінші кизекте арамсар (отрицательнай) геройлар: позындылыңа хакас государствозының кнезіне санапчатхан Пычон Почкаев, ах офицер Фрол Самохвалов (Харбинка, хан армиясында офицер полған Сеерге, Аларчон хім, пай Хапыңның семьязы, туғаннары.

Уға иптiг хоостал парғаннар орыс коммунисттернің, хакас чалқыларның, пастухтарның омалары.

Хоортай апсахтың омазында чонның чыллар тобыра чыған хыйғазы, паарсах, ап-арығ көңні, чонның чуртын, ибіркі чазы-тайғаларның абахай омазын оңнап пілгені, пай тлі прай чыылтыр. Чииттең киреенче чалда даа чуртаза, Хоортай апсах аар-чүкке пастырбаан чалахай хылыхтығ, хабынчах сағыстығ хоосталча. Қирі дее полза, апсах наа чурт чонға чахсы поларына ізенче, аны пүдірерге полысча. Ол чох-чоостар комитедінде аралазып, улуғ тоғыс ит парча.

Ідөк арландыра хоосталтыр пасха даа геройларның омазы. Романдағы полған на кізінің поэзының хылығы, оңдаңлары, чүзі-омазы пар.

Мына алып осхас сынның, андағох күстіг, ачых-чарых, чонға паарсах Федор Павлович. Поэзының хатығ пас парған холларынаң, нымзах, паарсах чүреенең ол хакас чонның көңніне килісче, оларнаң табырах ынағлазып алча. Аның иңізі ідөк уғаа чуғаанның, иптiг хоосталча. Мындох ус иргектіг, матыр ипчі Домна, аның апсағы уғаа сизіктіг, махачы Сағдай, ачых-чарых, көп ниме пілерге хынадырған, наа нимее тартылчатхан, си-

зіктіг, сарынчы Онис, хулғаат, хақан даа чобаға түспес Анах, амыр, арынчах арах Пулат, хақан даа ис-тыс піл-бес, түдүйгө чазорап парған харахтыг чалчы хыс Ату, аннаң даа пасха пос постарына пір дее тōй нимес кізілер.

Н. Доможаков чииттернің хылыхтарын, омаларын ідōк иптiг хоостанча: Марикнең Сабистің, Кнайнаң чиит коммунист Эпсенің.

Арамсар геройларның омалары, тіллері аринча пасха. Пычон уғаа кōйтiк, ікi сағыстыг, ікi хылыхтыг. Харбинканаң Сеерге аалыг махачы, хазыр, хатыг хылыхтыг кізілер. Хапың пай кōдірілчек, улугсырхос, че олох туста уғаа хортых. Пычонның на оңдайынаң полча, аның сағызынаң чуртапча. Аның оолгы Тоёң андағох өтіркес, чиркен, пір нимее чарабаан оол.

Н. Доможаковтың «Ыраххы аалда» романы—чон произведениезі. Анзы геройларның омаларында, чон сōспектерінең пызыннасчатхан тілінде, Лениннің национальнай политиказы, аринча сын полып, хайди даа чиңерін кōзітчеткенінде іле кōрінче.

«Ыраххы аалда» роман орыс тілінең пастабох хатап тоғынылып, толдыра пазылып сыххан. Мында оон конфликтнең палғалыспинчатхан, чоохты хыныг ла идерге полып хосхан событиелер, теманы чарыдарға полыспинчатхан геройлар чох иділгеннер.

Романға кирілбеен алынча главалар хакас тілінең «Ах тасхыл» альманахта сығарылғаннар. Сағам роман пастағы кōрімінеңōк сығарылча.

А. Кызласова.

Пастағы глава

ІЗІГ КҮНДЕ САРНАХ АБЫТЧА

— Сарығ тайың ибек пе, хуча харых?—хости пастыр киліп, алтын ағас ағбағын Сабистің мўнген адының хузурух алтына суғыбызып, аны чіксіде сағырлабысхан Тоёң, күрен сырайлығ оол.

Сарығ тай, діс хулахтығ, нынмах сағырлығ, төрт частығ мал, хузурух алтынаң чіксеен полған. Тоёң—Сабис пабазынаң хадарчатхан он асхыр чылғының ээзі Хапыңның оолғы—сарығ тайның ол оңдайын маңат пілчен.

Атхан ух чіли сегіре түзіп, сарығ тай, нинче-де хулас тоғыр чачырап, анаң, пірде ойда турып, пірде тискер тебініп, тигей хабырғазында тарап парған чылғыларзар үкүс салған.

Сабис, он читі частығ оолах, адында пір ниме хабынмин, ойнапчатхан хулуннарзар тартылып одырчатхан. Ады, тізең, чайғы күн ізиине сабыхсып, сарнахсар айландыра турған. Ізіг күнде сарнах абытча ноза.

Адынан полар, Сабис позы даа чочып парған. Пос сал салған туюх хос тінні хаап, холға даа сари тартарға маннанмаан, кинетін изер ойынаң азырыл парғанын на сизінген. Паза пір сағыс аразында Сабис оң азаа изер хамағына теңен осхас чіли пілінген, анаң пазына хайдағ-да хатығ ниме теңенін искен, харахтарында чарых оттар сағылысхан—Сабис паза ниме пілінмеен.

Тоёң, сарығ тайның соонаң «хуух» тіп аахтабызып, Сабистің сарсых ізенеде сөртел париганын көре тура, адын-

зар парып, алтанып, өзензер туда хамчы саап, ікі табанын табаңнап, «хыйти» халған.

Чызы даа халбаан Тоённың пу чагында.

Сабисті сарсых ізеңеде сөртене, улам на чіксізін хозып, чабал үннең хохырып, сарығ тай улуғ ала хабыс чүгүрісте чылғыларзар чидізіп одырған.

Сарығ тайны иң не пастап, ибіре харирға чахсы ползын теен ниме чіли, пөзік күрген үстүнде оттап чөрген сараасхыр көр салған. Өөрінзер хайдағ-да таңнастығ ниме килигенін сизіп, сараасхыр өтіг үннең сағба пирген. Амыр оттап чөреен сас чылғылар, кинетің орбаңназа түзіп, түрче орныларында хорылыза түзіп, анаң сарнахха удур, Оглах тағларзар үрүгізе халғаннар.

Сабистің иді-сөөгі, сөртел париған уузынаң чабызах обааға наалып, чирче чызыл париған оң азаа обааға хабылып, сол азаан ізеңедең суура тарт халған.

Сол саринзар саба тартчатхан артынчахтаң азырылып, сарығ тай чүгүрізін хосханнаң хос ла одырған: теңен чирде тееп, теңмеен чирде азыра халыхтап одырадыр чүгүрчен сарығ тай.

Ізідегі чылғы малға сарнахтан чүгүрерге сала ла сылтағ кирек. Че пу сылтағ сала ла полбаан: симіс сас чылғылар уғаа тың чочып парғаннар, паза оларның чочыстығ нимелері халбин сүрізіп одыр, чағдаплача... Табан тігірті, туйғах тоххлазы, танаалар хоолазы пу чағынғы чир аллиин хуйғалар атыйта хоорылдырыбысхан. Хуухыр озариндағы асхырлығ пасха чылғыларға үрүгіс, хуыс чииркезі ырахтынох читкен. Өөр пастары пора, хара, торығ, күрең асхырлар, хорғыс атылып одырғанын тузында сизініп, тіл алысхан чіли, ачығ үннең кістезе түскеннер.

Асхырлар хайдағ киректе хайдағ үн пиредіргеннерін чылғылар пілчелер. Аннаңар оларға, сағыс сағынып, айбынарға кирек чох полған. Он кизек чылғы, он кизек хоос иис чіли, чилбеңнезе түскен, анаң сарнахха удурли, көп өннің чурухтарнаң сырып тіккен чорған чіли, іділзе халғаннар. Хулуннар сырлазы, пиилер кістезі, күбүр чирнің көксі түкклеенінең пірігіп, постың даа табызын исче чох пол парған.

Хараағызын мал күзеткен кізі, Сағдай, ой адын үс азахтаң тузап салып, төңде үчүргізін кичімге салып, изер подушказын частанып, күн хараана сістеніп, сарнахнаң сөрөчілене узупчатхан полған. Түзінде ол күгүрт табызы

исчеткен. Чылғылар амыр чөрчеткенде паза чітіг Сабизі сарығ тайның үстүнде полғанда, Сағдайға сағысырачан ние чох полған. Сағысырас чох нанға чатханда, уйғу даа тадылығ, аның хабызы даа халын.

Кем піледір, үр бе, ас па узырчык сарнах танға паза күн чылиина абыттырт салған чылғы хадарчызы, сынап хулах үстүнде узун хамчының суух хаазы мылтых чіли тарсылабаан полза.

Сағдай, ортылап парған, хара кірбе сағаллығ ирен, чочыбинаң тура хонған. Ол, харах азып, сағыс таа чаксы хабынарға маңнанмаанда, пазох тазылас истілген. Анында Сағдай он алты частығ Тоённың көксенізін танаан:

— Чылғы хая... Узуп, сіс чадырзың, преклет!

Сағдай, оңарылып, көрер полза, чылғылар чөрген чирде күрең пулут ла ысталча.

Сағдай пір тыпыладыча сағыс хабын полбин турған.

— Хайдағ ние полғанын оңарбаазар, Тоён?—адын изерлепчедіп, сурған Сағдай, пурун суун сол салааларынаң сыға тутхан аразында.

Че Тоён, хой хадарчатхан хыстарзар туда, тастых соплатчатхан.

— Оңарбаам... — чадап ла читкен Сағдайға аның табызы, поэы Сағдайзар хайбағынмаан даа.

Пу аразында сарығ тайның даа, Сабистің дее ай сағбазы чох полған.

Сағдай тигірге сіри турыбысхан күрең ыстың соонча Оғлах тағларзар чүгүрте халған. Чүреенде хайдағ-да үрүгіс сабылған. Че ол ізенген: Сабис сарнахтан чөрібіскен чылғыны пазорлапча, хорғыстығ ние пір дее чоғыл. Андағ полбаза, Сабис хайди даа пабазын усхуарчык.

«Ноға піди уғаа хойығ тозын тур халған полчаң, анаң»,— тіп, істінде чоохтан парча, киден көгенегінің алтынча ічігей чімірезе халча.

Тигілгеннер Хуу хырның тігі саринзар кістезіп учухчалар. «Нимее кістесчелер пу ирліктер? Арса, сик сых парды полчаң? Чох. Күнөрте уғаа ла... Наңмыр күзенчелер полар. Тигілген кістезе, наңмыр чаадыр,»—іди сағынып, поэын поэы үтертіп одырча Сағдай. Адының иді ізии пиргенде, Сағдай хамчы саап иртті. Тозын Оғлах тағлары ас партыр. Күн хыйыс парған полған, хачан Сағдай Оғлах тағларның поэинен харап турғанда.

КҮРГЕНДЕ

— Ноо, күрең ат, ноо, хайранах!—күнүреде тапсап-салып одырған ир кізі. Күрең ат, азахтарын чадап алып, сөртелдіре пасчатхан. Ікі арғалығ чол, пірде тоңе сығып, пірде ойымға түзіп, пірде күргеннерні хурчи ойлап, хоғдырып одырған күрең атты.

Иртенгі сөрөндөк күрең аттың мойнына хомут хысханнар, ікі осталнаң хазаалааннар. Ол сыынан, күн хырынан хыйысханча, күрең ат хабырғаларын пірде пір осталға чызып одырча. Пірееде, төстерде, күрең аттың сағырызына киндір поза пағ пычылап теепче, че күрең атха ол көнігістіг ниме: ол хузуриин на пулғап салча паза ікі хулаан чымыйт салча. Пірееде күрең атха, чазан даа полза, сопаннирға киліс парча: кизін путтарына кизірт салған хатығ сыраан хаас чоо іт сыхча, хомуды, тізең, наахтарға сабылча—пір дее пастырчан ондай чох улыбысча.

Чол. тізең, пірде чалбах хара хума чіли, сөөлініп, чадыбысча; пірееде ніскечек күрең үс көбее чіли, сииле халча. Сағам орты күн хыйызыбысхан. Тир дее соодып алза, чарирчых. Че күрең аттың ээзі нимее-де, хайдар-да утхупча. Аннаң «Ноо ла, ноо» истілче паза тіс өтіре сығырыстары күрең аттың хулахтарын сыылатча. Түгенчізіне дее күрең ат көнігібөк парған.

Ой, сөрөн тан сапчан полза! Күрең ат тирге пызыбысты. Хамахты күн чырлама холынаң сыйбапча. Пас чилбе чиліннең пулғаан—пір туза чоғыл. Тан саап килче, че ол пүлес күрең хузурухтың на хылларын тибірет салча. Хузурух хыллары ізіргенминче—ноо туза күрең атха соон сүре тан сабыл килчеткені.

Суғ полза, чарирчых. Че пу хыри-пазы чох иде хастай парған чазыда суғ даа тоғаспинысты. Пая пір чул полған, че ол ырах халған. Сухсабаан даа полза, күрең ат ізіп аларға иткен, поза пағның ораалған пазы сағырызына пычылаан. Ам аның көксі чоо хурупча, суғлухты нинче дее хочырат, суғ сыхпинча. Арса, пу чол хастадағы оттары тайназа, сала сухсун амырирчых, арға паа мөкейтпинче, паза «ноо!» маңзыратча. Пірее дее хати «тпруу-тыррр...» истілчең полза, ағаа күрең ат тың хынадыр, ан-

дада пастарын пөзік сун турған чазы маңырсыннарын даа, хой ирбеннерін дее. түлгү хузуриина төй халсарыг пастарын даа хапхлап халарчых күрең ат. Че хыныстыг «тырррны» күрең ат, иртеннен хайди даа сиргек тыңназа, пір дее испеен. Хаңаа терпектері ачыг сыыттагы ла чили ыыласчалар. Олар даа «суғ-суғ» теен чили тапсасханнар.

— Іцен, суғ! — истілген хыс олған табызы.

— Хызычаам, суғ асхынах халған, түрче тыстан, палам,— сурынған мөнек үн. — Сөлеем пая суғ урып алаң тіп, көр, пала сухсапча,— ачырғанып чоохтанча ипчі, поэзы пала алтындагы төзекті ондайлапча.

— Сыда, палам, арса, түрче идіп, суғ учурир,— алдап-ча лабазы, хызычахтың пазын сыйбапча.

— Пір амзор даа. іцен, пір дее амзор. Ахсым саңай хуруп парчых,— алданып, сурапча хыс пала.

«Кем піледір аны — ырах па, чағын ма халғандыр париған чирлері. Хачан-хачан учурачаң суғ. Алай пір дее учураспас па. Пу хуу, ах парча төзелген осхас чазыларда суғ даа учураадаг осхас пілдірбеен. Чоо ла сухсаза, пирем. Ам даа чірчече суғ бутылкада пар, че тыстанзын,» — тіп сағынып, іче кізі хызын үтертклепче:

— Тігіне, Зойка, хайдаг көп чоон хустар сегірестесче,— холын чолның сол саринзар, хыраң төзінзер, сунча іче кізі. Ол чоох сах андох поза пағ тутчатхан иреннің хулахтарына кірген. Ол, хылчаңнабызып, уғаа хайхастыг ниме көр салған.

— Тыррр, күрең ат!—аахти түскен ирен кізі, адын нимее-нимее тохтатханын поэзы даа пілінмин. Күрең атха ол ла табыс хачанох кирек полған. Хаңааның алын ойызы ығыри түскен, күрең ат чол хазындагы узун сігеннернің пазын хычырат чөрген.

Хыраң төзінде, улуғ нимес күрген хабырғазында, ирен кізі мындаг сомны іле көр салған: тарап парған чылтың хара өскілер чили, ол аразын чоон хара хустар чаап салтыр. Пір чабызах обааның төзінде, хастайып арах, хайдаг-да ниме түкпейче. Хара хустар, оох килкімнерінен хада, ол нимезер кизекти учуғызып, пастырызып, прай саринаң сыынчалар. Чағдасхлап одырзаларох, түкпейчеткен нименің хыринаң, чоон пызо сиінінче полар, чохыр ниме, сегіріп, хустарзар атыхча. Хара хустар-тигірзер пытыр-патыр чалбастаныза түсчелер. Ырах таа парбин, тигір көгінде чітіг пулуң иде сиіліп,

хустар, нандырох, паяғы нимезер тартып, чирге түсклеп-челер. Пазох пудурғы көрім иртіпче — пазох ибіре саринаң чыылысчалар. Иди нинче-нинче хати полған. Хаңаадағыларның пастарына ниме-ниме кірглеен. Олар күрең аттың даа чолдаң тастых сығыбысханына хайбааннар, хаңааны уғаа даа тың харыбысханда кирек халбаан. Прайзы сып-сымнар, че постары тігі оох обаалығ күргенде иртіпчеткен уғаа чапсыстығ киректе полғаннар. Чапсыстығ, че олох туста оңнап алчаа чох ниме пол турған анда. Илееде полғанда, иреннің көннінде чапсыс хайдағ-да үрүгіснең алыс пастаан. Үрүгіс улам на тыып сыххан, хаңан хара хустар түкпейчеткен, көрімін танычаа чох ниме чағын ығылдыра чамарас парғаннарында.

Чохыр ниме пыласчатхан нимезіне хустарны таң өнетін чағдатхан, таң аңарбин халған ма, че тудыс хара кизектің аразынаң чохыр ниме, кізі сыны чіли, тура хонған. Хустар, хара чурухтар чіли, халбастаныза түскеннер. Пір хус чохыр нимені сөртеп париған осхас полған, че тигірзер көдірілбин, ноға-да чирче сөртепчеткен.

Учуххлабысхан хара хустар пазох паяғы нимезер сиилісчеткеннер. Пір уғаа чоон хус, ол нименің үстүне одырыбызып, ханаттарын нинче чидер сөөлінізінен чаза тудып, чіке одырыбызып, ибіре хайбағынып, түкпейчеткен нимені тумзуғынаң хағыбысхан. Түкпейчеткен нимедең хайдағ-да ніскечек ниме пүлести көдіріліп, сапхланған чіли пола парған. Хара хус кидер чачырайыни түскен.

Пасха хара хустар пазох ла сыныс сыхханнар ол нимезер, чағын одыр салған хара хус пазох, улуғ-улуғ хаалап, түкпейген нимезер читкен. Пазох соххлирға чөргенде, мылтых, чазыны чарған чіли, тычыри түскен.

Ыс тарап парғанда, көрзелер, хара хустар тигір көгінде аңдар-мындар ла пытырасчалар. Түкпейген нименің хыринда, узы-пазын пілчее чох хара тыло осхас ниме пухтастанчатхан.

Мылтых табызына нимені ниме тобас күрең ат таа чочып парған, ипчізінең палазы даа, пабаларының мылтых хаба тартып алғанын көрбин халып, ах-тик пол парып одырғаннар.

Хайдағ сағыс пу иренні мылтых хаба тартарға паза кізілерінең чөптеспин дее атыбызарға сасхлаан — ирен

анзын позы даа пілін полбинча. Че ағаа таңнас сыын сыххан: хайди аның мылтығы мынча тастых чирге орта тееп парған. Орта теңенін ол ікінчілебинче—хара хус тігіне турча, ол пір ханадын сала тибірет салчатхан чілі көрінче.

Че мылтых табызы иреннің чапсыс уйғузын азыбысхан. Мында хайдағ-да хахастығ ойын парчатхан одыр. Чохыр ниме — ол адай. Анзын хаңылааннаң іле танып салған ирен. Че сағам адай хара хусха күрген азыра сүрдір парыбысхан. Ол арада, мылтых табызына чочып, тараза учуххлабысхан хара хустар пазох пірден, ікіден чағдасхлап сыхханнар.

Ирен, адын түзеде тартып, таптырғастығ нимезер чөргіс сыххан. Поза паан ипчізіне пиріп, позы мылтығын тудынып алған. Кем піледір, пу таныс нимес чир ортызында хайдағ-хайдағ ниме сағыпчатханын.

Хачан хаңаа терпектері күрген хабырғазында сығырыстарын тохтадыбысханнарында, анда кізі хорғыстығ чүстіг пала чатхан. Пулар түрче хаңаада, алаң ас парып, одырчатханнар. Анаң ирен кізі, түзіп, пас парған. Сах андох хызычаа паза ипчізі читкеннер.

Күрген кистінең чоон чохыр адай, ханылап, хыңзып, үріп, ойлап килген, соонда чурух-чарыхха тōй хара ниме сөртеліп одырған. Адай, ырах нимес ойлап, тура түзіп, соон хабынып, хаңыли түзіп, пазох чағдапчатхан. Нинче чағдаза, анча хазырланызы тыып одырған. Кирек хомай. Холда пір дее ниме чох полған. Чалаас холлығ чаптаныбысхан адайдан, ағаа хоза, мындағ чооннаң асчаа чоғыл.

Ир кізі часкалығ сағыс хабынған. Чолда тайнанған арыс іпектең пір кизек халған полған. Адайға аны тасти пирген. Че чохыр адайны микее ал полбассар. Тастаан нимені ол, сүр парып, хаап алған, анаң түзірібізіп, пазох ла ойлап одырған. Чохыр адай тох полған. Ол өрке, күскелерні иртеннең тайнаан. Чабал харныныңох сылтаанда ээ-күлиин мындағ хыялға кир салған. Ол хайди даа сағба пирерчік, че хыр озаринда өрке іні хасчатхан полған.

Ол арада ир кізі оолахтың пілегіндегі узун хаас хамчыны көр салған. Чохыр адай ол хамчының татхынын чахсы пілче. Қөп сайбағ хылыхтарын түзеткен чохыр адайның пу хамчы. Хачан пу сарығ састығ, андағох са-

рыҥ түктіг сырайлыҥ, аринча көннi чатпинчатхан, таныс нимес кiзiнiң холында ээзiнiң хамчызы сииле түскенде, чохыр адай тастых ойлаан. Паза күс алчаа чохта, ол тастыхтын үр турған, iкi пудына хазал парған хара хус тырҥахтары андарох харыҥ полғаннар.

Адайдан озып алғанда, хаңаалыҥлар пу чиит оолны көр сыхханнар. Таныс нимес чиит оол өлiг чили пiлдiрген. Аның ирнiлерi азых, көгбелерi көк, сахар осхас ах тiстерi чапсыныс парған осхастар. Оң чыхчозында көк чатча, хара састары ханға чаба хатхлап партырлар. Сол көмiскезiнде ойых чир, сол харағынан ханныҥ час сығылча. Сол азаанда поостап салған, тахазы чох чабал тууп өдiк, оң азаа—чалаас, прай ла харалта хан пас партыр. Хара сеек тобын чили хайынча, ырай чили ыыласча.

Ир кiзi, тiстенекти түзiп, холтых алтына холын сухча.

— Идi iзiг,—сыбыранча ипчiзiне ир кiзi,—сырайы тозарта тарт парған.

Чохыр адай, тура хонып, чабал аахтап, пазох чүгүрiп одыр. Че таныс хамчы пазох тискiрген.

Ипчi кiзi, чайыл парған чүктердең чүк алып, оолнын пурныҥа чағын тутхан. Чүкте түктер тибiренiскеннер.

— Тынча, Федя,—аахти түскен ипчi.—Ахсын ас... суҥ, суҥ...

Ах тiстерiнiң аразынча, хазарта хуруп парған тiлзер бутылкадағы суучах хооли халған. Оол, наа төреен хурағанах чили, сала марап салған. Анаң, ирнiлерi хызара пирiп, тiстерi хочыраза түскеннер. Пiр холы, көдiрiлiп, кииде нименi-де хапхлаан. Ир кiзiнiң харағына пая хара хусты хуйдыр, азыраңнаан пүлес ниме чили көрiнген пу хол.

Зойка, аппағас састыҥ, он частыҥ хызычах, хуруҥ бутылканы, хуп-хуруҥ, нiскечек ирнiлерiне туңерiп, сорчатхан. Анаң, мөкейiп, оолахтың тирге, кирге харал парған көгенеең тудып, поэның көгенегiнең тиңни көрiп, iчезiне сыбыранча:

— Киденөк, iчең, көр, киденөк... Уғаа кiрлiг, чыртых.

Iчезi, ачых-чарых сырайлыҥ ипчi, хызычаан поэна чаба тартып, нымзах састыҥ пазычаанаң сыйбаан.

Хачан оолахты, тар хаңааға хайди полза сыырып, палыҥларын сеектең чазыра чызынчахнаң чаап салып, Зойканы күрең атха алтандыр салғанда, ырах нимес

турған пөзік күрген кистінең чалаң кізі, киикчін чіли, сыға салған. Ол пуларзар, хус ла чіли, атығып одырған.

Чохыр адай агаа удур ойлап, пудындағы хара хусты тігі чачырада атыххан. Че чалаң кізі узун хамчызынаң адайны адына чағын кирбин килиген.

Ир кізі чапсып таа парған. Хайди олар мындаг ачых чазыда пу чалаңны піди чагдаанча анарбааннар. Че ир кізі таныс нимес чазының ондайларын даа, пу чалаңнын ниме дее сағын чөрчеткенін сизинмеен.

Күрең ат оғырана түскен, че чалаң кізінің ады ынар-хас үннi испеен, парғанда, күрең аттың нiске мойнына тыыныбысхан, сах олох туста чохыр адай, ух ла чіли атых киліп, чалаң аттың хандырынаң хабысхан. Чалаң ат тігі чачыраан күрең аттаң.

Адының ахсын тут киліп, адын өктемнеде чагдап алып, изен дее пирбин, тарынчах үннең орыстап тапса-ан:

— Пу оолны ноға іди чоо сох салғазың? Көр, көк харах,— нандырығ даа сахтабин, мылтыхсар көріп, поэы хыя тартып, өөктеле халған. Чохыр адай ай соона түскен.

Хаңаадағылар ах-тик ле тур халғаннар. Илееде үр сағыс алын полбин турған ир кізі.

— Че параң, пабан. Сугдаң майых парим, оолах таа сухсапча,—ат үстүнең палазының табызы Федор Павловичті оңарылдырған.

Че андаг даа полза, чалаң оолның сөстері хулахтарында ам даа іле тапсасчатханнар паза пазында оң-пазы үрүгістіг сағыстарны хыймырат сыхханнар.

Ниме чох, Федор Павлович, син орта иттін тіп, пір сағыс алдап тапсапча хулаана. Чабал нимее сырбаттыр салдың, Федор Павлович, тіп, паза пір сағыс хулаана сарығ сеек чіли нымылапча.

Хаңаа ығырап, терпектер сығырыс сыхханда, Федор Павлович хайбағынған. Ол ам на іле сизінген: сағам на хал париған күргеннің хырында ачын хустарның тўктағы чайыл халтыр. Пу чохыр адайның тоғызы полчатханға ікінчілес чох полған.

Федор Павлович адын паяғы ізіне хости тудып одырған. Күннің ізіг тілі хуурта чалғаан чазы одында хаңаа ізі іле халып одырған.

Чолдаң хайди хыйғас сыххан, чолға ідөк париған

саринзар иде хыйғасты кіріп, сыххан ізінен кірген ізінің хырында пұўн иртен не кискен ол тирек өргенні ортызынаң, тиң чара кизіп, одыртхлап салған.

Терпектер сарнас пастааннар, хаңаа ығырап сыххан, күрең ат танааларын арығли пырғырып одырған. Соонда, күрген ибіре, хара хустар, тигілгенкер киикчіннер, харғалар ачырғаснаң хысхырыс халғаннар. Иледе полғанда, чохыр адай ўрбинең чиде түскен. Пір кизін азааннаң час хан сыхчатхан, чохыр адай ол азағынаң чадап ла төменчеткен. Чохыр адай, хаңааны чыстап көріп, анаң, хаңаа парчатхан саринзар айланып, чыс алынып, хазырланарын тохтат салған. Пастап хаңаанаң хости ла парчатхан, соонаң, алнына кіріп, чол пастапчам теен чили, парып одырған.

Күн ізігні салчаан на салча. Тигірде чалғыс таа пулут ойлабинча. Амыр-амыр. Күн прай тіріг нимені ізінен чазындыр салған осхас. Чох, прайзын полбас! Күрең ат, аар тартынчаан сөзіріне, күн харағына тирін сыға туттыра илек-турах пастырып, узы-пазын читтірбес узах чолны сүріс ле парча.

— Іцен, суғ, суғ, іцен? — ат ўстўнең мөнек табыс истілген.

— Сыда, хызычаам, амох суға чидербіс. Тигіне пазын ўстўнде көрдек, хайдағ өкер хузычах,— ўтертче іцезі.

Зойканың сырайына, хаңан ол күнзер айланғанда, көлегес түс парған. Зоя сах андох сіліг хузычахты көр тапхан. Хусхахтахтаң даа кічишек хус пір ле чирде чарбастанча, хылға хаап парған осхас.

— Іцен, суур пир мағаа тігі хузычахты, олох таа поэп полбинча. Мин аны суғарам, іцен. Ол сухсапча полар.

Анаң хузычах, сөөлчең пағдағы ла чили, төбін түзібісчеткен, пазох өөр сых парчатхан. Нинче дее іди кечектензе, ол хузычах сыңылох сарынын тохтатпинчатхан. Кинетін хузычах ойда айлана түскен, сарығ паары күнге, алтын чили, сағыла түскен, анаң чіт чөрібіскен. Зойка паза иссе, хузычах чолның сол саринда сығыр парча... Көрзе, анда ідөк ілін парған халбастан турча.

Зойка тыңнир полза, андағ табыстар ибіре көп истілісче, оларны истіп, ирік парған. Пазох ла ундучаа чох сухсас істін кимір турған, тістерін, тілін сор сыххан.

— Пабаң, суғ, көп нимес тее суғ, пабаң,— Зойка суғ

чогын пілген, паза ол сизіктіг он частыг хызычах полған, че андаг даи полза, паза сыдачаа чохта, пабазын хысхан.

Пабазы чоохтан полбаан. Ол паяғы бутылкадағы сугдаңар сагынған. Хызынзар көріп, анаң піргер көрібіскен: палазы ат үстүнде түнере чадыбысчатхан.

— Амох суғ полар, палам, чей полар, палам,—тамагына час тол килген үннең амаллаан ічезі, пабаларынын чоохтан полбаанын сизін салып.

Хызычаа аттаң түзіре чыл париғанда, Федор Павлович, харах албин көріп одырған кізі, хаап алған. Күрең ат, сала ла поза паа тартылғандох, хынчаң даа сөзін сахтабин, турып алған. Ағаа сала тын хабынып аларға уғаа кирек полған.

Федор Павлович кічіг пулуңычахха ілініп алып килчеткен полған. Ам, тізен, ағаа чазағ пазарға киліскен. Че анзы күрең атха хыныстыг полған. Ээзі, пасха сапчаң кузнец Федор Павлович—салымныг, ныхта, туустыг ир. Ол күрең атха мүнзе, анзы илеңни түсче.

Терпектер спицелері хойыг полибысхан, күрең аттың азахтарының аразы аллыг азылыбысхан. Че Федор Павловичтің көгенее ол полибысхан, сырайында кірліг чоллар хойыг ойласхлабысхан.

— Нёос алахтырыбысхан пудурғы чағлыг мойын. Хайди суғ тоғаспинча? Пу чолча пір хатап чөргенімде, суғлар полғлаан, хайза.—Таң поэынаң, таң күрең атнан чоохтазып одырған Федор Павлович көөлче.

Күн тигір тамының хазына түзібіскен, хачан ікі хуба харачхай ат алнынча сыыласпинаң ирткенде. Федор Павловичтің чүрее «суғ-суғ, суғ-суғ» теен чіли түкклеп сыххан. Хаңаазар көрзе, ипчізі, Арина Петровна, суғдаңох майығыбыстыр: харахтарын чадап ла азып одыр. Ікі сөөк хости чатча. Федор Павлович тамырларын тутча, майың сабылысча тамырлар...

Хуба харачхайлар көптең көп ле полибыстырлар. Олар суғ хазында, пөзік чарда ін хазып, уя чазанчалар. Аны Федор Павлович чахсы пілче. Хуба харачхайлар «суғ чағын, суғ чағын» — теен чіли тапсасханнар. Анзы Федор Павловичке іди истілген.

Федор Павлович, ипчізін өріндіре, «суғ!» — тіп хысырыбызарға иткен, че хуба харачхайларға пик ле ізергерге ікінчілеен. Иди ікінчілеснең күрезіп одырғанда, чо-

хыр адай улуғ чүгүрісте удур килиген. Федор Павлович чохыр адайны ундуп салған полған: ол паяох пурунна-бысхан. Ам, кинетін көр салып, чочи түскен, анаң табырах оолахтың хамчызын хапхан. Күрең ат «көрчем, саппа»,—теен чили, ікі хулаан чымыйта тудыбысхан. Тикке ле тимненген Федор Павлович. Чохыр адай, прай ла суғ пол парған, хаңааның оолах чатхан сарина ахсаннап киліп, сыңылада хыңзыбызып, суун пытырада сілігібіскен, хулахтары ла наахтарына тоххлаза халған. Федор Павлович чохыр адайның түгінең ооғазах, көп күгүрт чоллары ла тооласханын көр халған. Адай сілігінгенге, Арина Петровна сухсас сабыхсызынаң азырыла түскен, сах андох хысхырыбысхан:

— Суғ, Федя, суғ!

Анаң хызычаан тибірет сыххан:

— Зойка, Зойкачах, суғ, палам, суғ, суғ... Онарыл... онарыл, палам.

Сухсапчатхан кізі узуза, сала сухсуны пазыл парча. Зойка одыра хонған. Анаң на сухсас сыдачаа чох иде тут сыххан.

«Харачхайлар алахтырбаан—сағынча Федор Павлович,—киречі чохыр адай». Че чохыр адай пазох алнында ахсаннап парир, ахсах нимес азааның пудында хара хус азағы, хара намачы чили, салбаннап париганын көр халған Федор Павлович.

Чидерге чидікпеен ниме ырах пілдіредір. Ідөк суғ чидіссе чидіспес полған. Кизек хасха сыххандох, ніскечек көк пүк чол тоғыр чат салтыр. Чылаңот хол салаазы суғар чир чох иде тудыс тур салтыр. Күрең ат, суғулиин хочырада табырах-табырах тайнанып, сала чортпаадаг хасты инген; олох табырахнаң соох хара суғның пічіреніп ахчатхан ідізіне читкен. Зойка, тыпыладыс аразында ла суға чидіп, суға хахпастал парған ирнілерінең хазал парған. Күрең ат, арға паа мөкейтпинчеткенде, хырлап-хырлап, тізекке түзіп, суғны суғулук азыра, ачырғастыг асхынах амзап, сімірген. Федор Павлович прайох нимені ундаан. Ол ады суға читкелектөк, халыхтап парып, ікі аязынаң суғ түбіне таян салған.

Чалғыс ипчі ле кізі пик сыдамағын көзіткен. Арина Петровна, чірчее суғ сузып, чызынчахты өлleen, анаң аны пілінчегі чох оолның хамағына салған. Оолның ахсына үс-төрт самнах суғ ағысхан. Хачан оолах, ікі-үс

хати өстөп, холларын көксінзер истіг иде салынып алғанда, анда ла Арина Петровна суғзар ікіншізін ойлаан. Чірче чірче соонча аның ахсынзар ойлап турадыр.

Хызығысты көрген кізі ырах сағыстығ пол парадыр. Арина Петровна прай даа ідістеріне суғ урғлап алған. Иир сөрөні полибысханда, сусхун даа сыынмазы сағызына кірбеең; хыза чапчаң ахсы чох горшоктарда суғ даа тудылбазын хабынмаан. Арина Петровнаның пазынаң пілбесте чатхан паланың суксиры паза хызычахтың, үр ниместе суксап, сала майых парбааны сыхпаан, олар ла пазын абылап алған полғаннар. Ипчі кізінің сала даа оңнаанда чох полған пу суучахтаң аалға ырах халбааны. Олар чохыр адайзар чохсы көрген ползалар, пірее ние уғарчыхтар. Чохыр адай суғ хастада ойлағлап, чол узада көрглеп, хыңзығлап, хузуриинаң хабырғаларын сабынғлаан. Аның ол «аал ырах ниеме, айбынмаңар, орай полибысты»,—теен оңдайы полған. Че ағаа пірдеезі хайығ итпеен. Анаң чохыр адай, узун чыланотха чадып, пудындағы хус азаан тістерінең хаап, поэның иді-теерізің хада ходыра тартып (тартчадып, чохыр адай оорли түскен), хочырада тайнап сыххан.

Сынын чоохтаза, прайзы даа хапхланып алдылар (пілбес чатханнаң пасхазы), че күрең ат ла пағаяхча суғда тур салған, поэ, тізең, чылаң оттарзар хычалаһнып көр турған.

Күн тигір тамының алтынзар түс парарға тимнен салған полған паза чарымдых ла хып-хызыл сырайынаң пахлап турған, хаңан чулычахтың көк чыланот чабынған чарлары чазыныбысханнарында.

Чолда тохчах тылолар удаа полғлабысхан. Ағас ойыстығ хаңаа хатығ сегірегестеп одырған. Чолда кизек тизектер тоғасхлап пастааннар, сахчаң оттар, сарыптар чіли, харалыс халып чатханнар.

Аал үстүнде пүрүңкі чадыбысхан полған, хаңан хаңаа терпектері көгліг сарыннарын харачах осхас тудыс ханалығ сиденнің чарды ізігінің хыринда тохтадыбысханнарында.

Сағба истіп, сиденнің ізиин аза сазып, чоон симіс хызыл сарығ адай, хазыр үннең ойлап киліп, күрең аттың тумзиина чапсыныбысхан. Күрең ат алын азағынаң адайны чаза саап халған. Ол адай тилиинең, тігі чачырап парып, айлаң киліп Федор Павловичтің пір палты-

рына чапсынған. Ачи ла түскен палтыры түрей істінде. Аннаң азырылып, хызыл сарығ адай хаңаа соонда амыр чатчатхан чохыр адайны көр тапхан. Чохыр адай, ахсах таа полза, пос салынмаан: хабыза түскен. Ол удур тудынмасчых, сынап паяғы адай аның ағырығ азаана тынмаан полза. Че чохыр адайның сыстапчатхан азаана хызыл сарығ адайның хатығ тістері хазалғанда, чохыр адайның тыстанызы прай сых парған. Чапчаң атығз түзіп, чохыр адай тамахха чапсыныбысхан. Пүүр тутчан күзін салын киліп, чохыр адай хызыл сарығ адайның тамағын үзе тістебіскен паза, махачаа кір парып, ам даа нымытчатхан.

Чазағ ізіктең узун хызыл көгенектіг алчач ипчі, сых киліп, урусчатхан адайларзар сымыхтығ манзыраан.

— Сеейт, сеейт... ууйс, ууйс, Пілек,—хысхырча, хара күрең чүстіг ипчі.

Че орай. Чохыр адай, сымыхха саптырып алып, піргер ахсаннаанда, хызыл сарығ адай хыылапчатхан.

— Врач хайда чуртапча? — табырах сурған Арина Петровна пудурғы ипчіден.

— Мин ни понимай, пілбинчем... Начавай чоғыл. Мин тура маленькой. Қансырал идет начавайт. Қансырал ийдош пудаш.

Хаңаадағылар пір ниме оңнап полбааннар.

— Піске врач кирек, доктор кирек. Кізі тоозыл парир,—оолахсар көзідіп, сөстерні іле, арығ орыс тілінен чоохтанған Федор Павлович.

Ипчі, Федор Павловичтің сөстерін испеечік полип, адайын хаап алып, сидензер пір ле пола халған, ізігі ипчінің көннін хатығ тоххласнаң читір пирген.

Федор Павлович пасха чуртсар тут сыххан, чохыр адай ат алнында хынзып париган.

Кинетін алнынан, китеп турған ниме чіли, ікі чалан ат сыға салған.

— Мына, мына!—тапсабысхан пірсі чиит үннен.

Ол табысты пая чазыда тоғасхан оолның үніне төйіскен Федор Павлович.

— Сельсовет. сельсовет,—орыс тілінен қысхырған олох үн.

— Доктор, доктор кирек... кізі тоозыл парир,—ачырғастығ чоохтанған Федор Павлович. Че аның табызы тик ле халған.

Пірсі күрең атты чидекке алған, пірсі сағырлаан.

— Хайди полчазар? Изіңер сыхча ба? — тапсирға маннан халған Федор Павлович, хаңаа улуғ чорыхта аал аразынзар кіре халған, паза хорых парған Зойканың ніскечек сыды ипчізінің ачығ табызынаң хада хаңаа хоғдырааннаң путхалыстыра араласчатханы истіл халған.

Федор Павлович, майыхханын ундудып, хаңаа соонча ойлап сыххан, хаңаа, тізең, ырада ла хоғдырап одырған, харасхаа сулғана.

Ұзінчі глава

ЧАЛАХАЙ АПСАХ

Улуғ чолдаң тастых аал Чалбах тигейнің хабырғазында хоостал турған. Тигей төзінче хуба чазыны өтіре Чобат суғ чат партыр. Чалбах тигейнің үстүнең көрзең, Чобат суғ хара чохыр хыл арғамчы тартыл парған чіли көрін турған: пірее чирде аның суу хазарчададыр, пірее чирде чарлары харалызадыр. Чобат, ыраххы көк тасхыллардаң сас ат чіли атығып сығып, түс чазыда, чазан ат чіли, чадап ла чылчатхан. Хастада чуртапчатхан чонға Чобат көп чобағ идедір. Часхызын, хаған тасхыллар суғларын ыс турза, Чобат, чарларын азып, түс чазыларға күмүстеліп чайыладыр. Мал пасчаа чох патығ састар, көріндес осхас терпек көллер, туюх пөн осхас тухур пастығ чілеңнер көп артыс парадыр Чобат суғ. Мал чібес көрең оттар, тохчах күрең пастығ хамыстар Чобаттың чарларын, чалбағы онарча километр чирге чайыла, чаап саладырлар. Тудан таратчан сарығ сеек патығ састың үстүнде хойығ тубаннаң турадыр. Нинче урустар көредір Чобат суғ. Аны хастада индіркі ааллар, Чобаттың суун пылазып, часхы сай туғлар хыринда ханнар төккенче тудысхлидырлар. Че Чобат сағамғы ізіг чайғы күннерде амыр, эрінчек ахчатча. Пірее чирлерде аның суу орчих чіли тірлектен турча, пірее чирлерде оох сайны азыра сыбыранып тоолапча. Ооғас тастар суғ өтіре үзүгі чох харах сығынысчалар... Чалбах тигейнің паарына, харачхай уязы чіли, чапсын парған улуғ кизек аал тастынаң көрзең, уғаа амыр, ынағ пілдірче. Че анзы тастынаң на көрерге. Істінде... Пу аалның істінде

сағам хакас ааллары хачан даа пір дее көрбеен, сырай орта тутчаа чох улуғ уядыстығ кирек пасталыбысты.

Арина Петровна улуғ чүгүрісте париған хаңаазынан, хызычаан хаап ла алып, түзе сегірібіскен. Тың түс парып, анаң сағыс киірініп алып, тігі чачырап парған палазын хаап, пір азаан чадап ла пазып, хайда-хайда харасхы хойиинда сала ла тығдырап париған хаңааны ис халып, чабал, үрүгістіг үннен хысхырыбысхан:

— Федор, Федо-о-ор! Хайдазың?!

— Мында, мындабын,—ырахтын чадап ла читчеткен ирінің тарығыстығ үні.

Арина Петровна, ам даа сүркүннепчеткен Зойканы амаллап, Федор Павловичтің үніне удур манзырап сыххан.

— Арина... Арина! Хайдазар?!—Пазох чағынахтын читкен ирінің ахыннастығ үні.

Федор Павлович майых парған паза өдікке чыстыр салған азахтарын чадап ла алыстырчатхан. Че андағ даа полза, хаңаазын сүрізіп ойлир сағны тапхадағ полған. Че чоо хорых парған ипчізі паза палазы аны тузахтаан ат чіли тутханнар. Федор Павлович чылаң отха одырыбысхан.

Аалны харасхы тиксі дее чаап салған. Күн кірізі ле сала хазарчатхан. Мал даа, адай-хус таа табыс сығарбаан. Ээн не чурттар чіли, азырайысхан тадар иблері. Федор Павлович харасхыны өтіре тыңнап көрген. Че хаңаа тығдыразы пір дее истілбеен. Харасхы, улам на хойып, пуларны хара чирге чаба пазыбызарға иткен осхас полыбысхан. Федор Павловичке хачан даа мындағ өкіс, өкпеленістіг көөл учураспаан полған, пу позы полғанча. Аттан, прай нимедең піди кинетін азыс аны саңай алаң асхыр салған. Ол пір дее хабыныстығ сағыс кирін полбин одырған.

— Федя, паланың иді от чіли көйче. Аны чатырарға кирек,— үрбеңнеен Арина.

Зояның иді от чіли көйген. Ағаа чадарға кирегін Федор іле сизінген. Че хайда чатырчаң полар...

— Кемнер пу?—табыс сыххан.

Федор Павловичті чочыдып, олох туста ағаа сағыс хабындырған ол амыр, хайдағ-да пасхачыл ачых-чарых үн.

Федор Павлович ноға-да тура хонған, анаң, позы даа пілінмин, ипчізінең палазының алнына тура түскен...

Харасхы аразында пүгүр арах хара сын тур салған.
— Кемнердир? — пазох таныс нимес сөс хулахта идөк чылыг тапсаан.

— Пис, орыстар, орыстар,— көөлчө тапсап, Федор Павлович чагын пас парған. Көрзе, тадар апсах, таягын ики холынаң таянып, пүгүрелте тур салтыр.

— Пис амыр чонмыс, аған, амыр. Апар ибизер! — нога-нога иди сурынганына санаг пирбин чоохтанган Федор Павлович.

Апсах, изенмеен чили, төдир чухурунып, сизиктиг көргө-
лөпчеткен осхас пилдирген.

— Пабаң тоопчам, соох, пабаң—ылгаңнос үннең тапсаан Зойка.

Пала табызын истип салып, апсах тидимзирек пол парған.

— Че отха чылынарға, мына ибим,—холын хости турған ибзер сунып, алнында пастырыснан, пастап сыххан апсах.

Федор Павлович палазын хучахтаан, ипчизин холтыхтаан, олар апсахтың соонча ибзер киргеннер.

Апсах, арыг даа полбаза, орыстап сала-сула чоохтан пилчеткен, аннаңар ыстыг ибде, сала чал сыгарып көйчеткен от хазында, пу орыстарнаң тил алызып пастаан.

Пастагызын апсах тас чайнигин очыхха одыртыбысхан.

Пирдең-икидең сөс алызып, Федор Павлович пу көй-тиги чох апсахха хайдар парчатханнарын, хайдаң парчатханнарын паза ат, хаңаадаң хайди ас халғаннарын читир пирген.

Хаңаалыг аттарын ики чалаң сүр парыбысханын испинен, апсах, холларын хырна станныг путтарына сабынып, одырыбысхан.

— Хомай кирек, оол, уғаа хомай кирек,—чобалған апсах.

Федор Павлович чолда нима полғанын чоохтабаан. Апсахта чигленис пасталыбызарынаң сизинерге кирек полған.

Апсах, нымзах маймахтарынаң ибнің чир полын сызырта пастырглап, чабызах стол тимнеен аразында чоохтан чөрчө:

— Хасхылар, пир чылгы хадарчызын чоо согып, адын пылап партырлар, тпчелер, пир тымыг, пир амыр чоғыл.

Федор Павловичтің харах алнында паяғы оолах ча-
да тўсті.

Хара даа, сілден дее сухарьлар полза, ит-пурун чай-
ны сметен хадып іскенде, тир сығара сабылча, Зойка пір
дее нима чирге ынабаан. Аның сырайы мөнек, иді ізіг
полған. Чадынға ла тартынчатхан. Арина Петровна пір
дее чоохтанмаан. Ол хакастарны пір дее көрбеен пол-
ған. «Оларның ондайын Федор Павлович пілче, ол чоох-
тассын пу апсахнаң»,—тіп сағынча. Арина, чай ізіп,
торыспахта одыра, сырайын туу тудын салған Зойканың
пазын хойнына салып, от хазындох пасха чуркаа одыр
салған.

Че Федор Павлович, хакастарның чайын іскен кізі,
апсахтың ит-пурун чайын махтап салып одырған, хол
пладынаң тирін чызынып, «Аған, халды ба чайыңар» ла
тіп тапсапчатхан. Ипчізіне ол махтанчаң тадарларның
чайын іскенін. Аннаңар Арина сағам таңнабаан ирінің
чайны піди көп ісметкенін. Ағаа хоза, Федор Павлович—
ханаада хада көс париған чарым көнек кірчең хола са-
моварны чалғысхан ізібісчең кізі. Че хайда ам хола
самовар? Ат хайда? Хаңаадағы прай нимелер? Сала ла
сағыстығ чатхан оолах хайда? Прай ол сағыстар кір кил-
генде, Арина Петровна ирінзер, анзы отсар хылчаннаан-
да, тоғыр көрібіскен:

— Хайдағ истіг сағыс, Федя?

— Аринка, че хайди поларға амды? — пір дее тарых-
пин, чоохтан салған анзы.

Апсах чай ур салып одырған, өріністіг сырайы отха
сағыл парчатхан. Чай ізерін тоосханда, апсах, тууп нан-
чыхтаң хоостаан ханзанын сығар киліп, Федор Павло-
вичке тартырча.

— Мин тартпинчам, аған,— кўлімзіреен ирен.

— Сынап көріңер,— апсах хоостаан ханза сунча.

Федор Павлович мындағ сіліг ханза көрбеен полған.
Чапсырхап, тарт көрерге чарат салған.

— Хайдаң алғазар, аған, мындағ хоос ханзаны? —
сурған Федор Павлович, ханзаа чахсырхап көріп.

— Ноға хайдаң? Пос итпечең ме? —сурығнаңоң нан-
дырған апсах, чапсаанға хыныхсыбас ўн сығарып.

Ынағ чоохтазығ ўр парған. Апсахтың сағалы ла хый-
мырап салып одырған. Читон часха хаап таа парған
полза, пу апсах Федор Павловичке чиит кізі чили пілдір-

ген. Аның тістері, аллығ хатхырза, хазарыза түсчөткен-
нер.

— Хал пістің аалда,—итпестең не сөс сөлебiскен ап-
сах.—Чирибіс көңніне кірер.

— Чох, аған, парчатхан деревняда минің таныста-
рым пар, оларға чөлене, наа чирде орнығып аларға оой
полар.

— Танызарға тіл чоғыл ба, орнығарға күс чоғыл ба?
— апсах Федор Павловичтің хол чүреен тут көрче, хат-
хырча.

Аалдаңар, мындағы чирнің, суғның ис-пайынаңар
иледе нимелер піліп алған Федор Павлович пу апсах-
тан. Чүрегі сала хыныптааысхан осхас. Че чох! Паяғы
чазыда тоғасхан ачығ тіл чи? Алдырыбысхан ады, хаң-
аазы чи? Хасхылар чи? Кем піледір, хайди-хайди көрер-
лер мында оларны орындағы чон... Че Бондаревка чи?
Андағы творог осхас чир чи?

Иди сағысха түзіп одырғанда, апсах адай теерізі ха-
танчых час пирген, частыхха тоннар тохчахтаан, чабы-
нарға теер чорған ал пирген.

— Хасхы холы полбаза, адыңар хайтпас—иртен узы-
пазы сығызар. Хараа сығарға аймах кізее чігліг... Амыр
нимес күннер сағам... Чадып, тынаныңар, чорых улус.
Парчаңар сырзар,— үтерте чоохтанглап, сых парир,
— мин тасхар серей үстүнде хонадырбын, ибде көксім
хысна. Пиктен салыңар, хынзаңар.

Майыххан даа полза, Федор Павлович пір дее уйғу
узуп полбаан. Хайдағ ла полза сағыстар харығ полғла-
ан. Пірееде адының мойнын кизібіскеннері көрінче. Пі-
рееде позын хасхылар аныңох мылтиинаң ат саларға
апарчатханнары көрінче.

Түнүк өтіре, хачан оттың чалыны ус парғанда, тигір
көгі харахтарына түскен Федор Павловичтің. Пір өтіг
нимес чарыхтығ чылтыс түнүгөк тизиинен пахлапчатхан.
Иб үстүнзер хоосха тырбахтанчатхан. Иб чағазында ча-
марас парған харачхайлар, чоохтаныза түскен чіли, тап-
сасхлааннар. Анаң пір харачхай (анзы пабазы харач-
хай полар нима зе), орнынаң азырылып, иб істінче үс
айландыра учух пар киліп, пір хатап Федор Павлович-
тің сырайына сала теңмин парып, хатабох одыр салған.
Тігілері, сурағлаан чіли, пірее-пірее тапсасханнар, сағам
на одырғаны сөб тартып, чоо пычырапчатхан. Анаң амы-

рап парғаннар харачхайлар. Ипчізінең палазы, узах чорыхха майығып, халын уйғудалар.

Федор Павлович, мылтығы сағысха кіріп, саңай уйғудан чарбых парған. «Хасхылар,— сағынған ол,—мылтыхты сис салып, мында хадарып алғаннар. Олар чазыдағы атысты искеннер. Пірсі кил парған. Чир дее аринча хасхы сүнниг ниме полған. Ноға іди чоохтанды ол? Пілдістіг, пілдістіг... постары ыт салып, мағаа сырбаларға, мағаа састырыбызарға. Мин чалғыс орыс хайди идип алам. Прай ла пір полыбызарлар, прай ла туғаннар, чүзер чыл хада чуртапчалар. Тизерге, тизерге... Сағамох, чазағ даа?»

Ол сағыстарнаң тура хонған Федор Павлович. Анаң үтертіг піріп, пазох чадып, пазох ла тудылызы чох сағыстарнаң хайыныс сыххан: «Прай ла пірлер бе, Федор Павлович? Чох, пірлер полбас, неке. Паяғы маңат апсах чи? Өлер поэы халған оолах чи? А Совет үлгүзі чи? Федорох осхас хол хысхалар үлгүзі чи? Ол сельсоветке парар, прай ниме орнында полар». Ікі харығы ла хорлаза түскен Федор Павловичтің.

Төртінчі глава

КІЗИ ПАР БА...

Хоортай аға (іди адапчалар, күскүдегі индейкалар чіли, сарнахтанып, сарай үстүнде хончатхан апсахты) иртөк турадыр. Пу хараа ол уғаа халын узаан. Таныс нимес орыстарны ибде постарын на артыс салып, апсах чігленіс сағыснаң күрескен узир алнында. Сағам ол, сарай алтында түнепчеткен хызыл петуғы пастағызын тапсырынан, тура салған. Сах андох хызыл хат сабы соролы ахсында полған, отых тазынаң хызыл хыбыннар чачыраза түскеннер, хабоның тадылығ ызы тунчухха сапхан. Хаңза хорлап сыххан, көк ыс сарай үстүнче көлечкеленіп парчатхан.

Хоортай аға күн сығызынзар хая одырған. Тигір төзі хазарған, анаң алтынналып, пызығ пуғдай хылларын көзіткен. Пола-пола хызамдых тіллер сыххлабысхан, петухтар, пірсі пірсінең артых кукурикуктирға теен чіли. аал аразын яныландыр сыхханнар. Іргек хастар, өөрлерін изертіне, Чобатсар тоозылбас чоох-чаахнаң ыйған-

насчатханнар. Хараа чорыхтыг пора тасха, таңа пастыр салып, апсахтың пазына сала теңмин, кизек арығзар маңзыттыг чалбастан париған. Харахтары чахсы көрбезе дее, ах хус палачаан пик ызырын парчатхан.

Иртечі ипчілер инектерін саглап хайынысчатханнар. Хайзы иблердең ағылбай көк ыстар сыххлапчатханнар, че ікі ле ибдең хара көк ыс пурлапчатхан. Анзы Хапыңның паза Пычонның иблері полған. Олар чайғызын даа тыт одың одынадырлар. Чухтыг тыт ағас хара көк ыс-наң ысталадыр, көйчетсе.

Хоортай апсах, сарай устүнең хуруғ арыхтар тееріп, тонының сол идеене салып, түс парған. Ол, аалдағы пасха улузох чили, сөөт одына үзүрлеп, арали арых одынадыр. Амох аның даа хахпас чапхан ибіеенең ах көк ызычах тигірзер суныбызар. Ол табырах от одынарға маңзырапчатхан. Итпезе, хормачы инейлер күлерлер: «Хоортай апсах одырчаа сискенче узупча»,—тізерлер.

Хоортай апсахха ах инеееен саап алар кирек, хустарға аарчы тастир кирек, паза даа аның итчең ниме чоғыл. Чохырахты азыридыр, че ол чылғыда. Сарайдаң түзіп, ибзер алдыра пас париғанда, Хоортай аға солаас сиденінің ізігі хыринда ат хулаа азырайыза түскенін аңар салған, ол сах андох Хапыңның Тоёң оолғы ат үс-түнде изеңмес, чалаңмас тыстанмин одырчатханын танаан.

— Хоортай аға, Сабисті хасхылар чоо саап салтырлар,—тапсапча, ады ах ла көбік, позы харахтарын чазырча.

Хуруғ арыхтар идегінең сыбдыраза халғаннар. Апсах илееде үр ах-тик ле турчатхан. Анаң тырысхан сырайларча ікі чылыг чолычах тон мойдырығынзар ойлаза халғаннар.

— Сабис, палам! — апсах Тоёңзар иде, ағас азахтарнаң хаалаан чили, пас сыххан.

— Табырах, Хоортай аға, сельсоветсер,—табаннары ла түкклезе халған Тоёңның адының тизектіг чолча.

Хачан Хоортай апсах сельсоветтің кірлезіне сыхханда, анаң на хабынған ибде таныс нимес орыстарны тастап килгенін. Ол ибінзер нандыра үкүс саларға иткен, че сельсоветтің ізігі азылып, Тоёң, апсахты холдан хаап, чидектеп чөрібіскен. Сельсоветтің ізіктегі туразында диванда Сабис чатчатхан. Сырай азаа кізі көр-

чее чоґыл. Аар тынып, уларчатхан. Хыринда орыс ипчі, хайынып, хайдаґ-да ниме ізірчеткен.

— Йо, палам, йо, Сабизім,—ойлап парған апсах.

— Тохтаңар, аґаң, им ізірібізим,—ипчі сурынып тапсаан.

Хоортай апсах ам на танып салған ибінде хонған ипчіні. Таңнап таа парған апсах, хайди мынча ирте пу ипчі мында пол парғанына. Алай сүне бе? Алай Хоортай алаґыбысты ба? Харахтарына алчаас көрінче бе?—саґынча Хоортай, поэы налавкаа одыра түс парған, сөбгі прай ла пос түзібіскен.

— Іцең, суғ—хыс пала тапсаан, ах холычахтар киині харбастааннар.

Ол табыс апсахтаң уйғуны сүрібіскен чіли пілдірген. Апсах чахсаа көрзе, налавкада, поэына чаґын, хыс пала-чах чатча: састары алтын сарығ, сырайы ізіг көс осхас хызыл. Апсах поэында хонған хызычахты таныды, аның иді-сөбгі өріністіг чімірезе түскен. «Түс нимес»,—саґын салған істінде апсах. Ол арада аархы тураның ікі чара азылчаң ізігі азыла түскен. Аннаң сарығ сағаллығ орыс ирен кізі сых килген, соонаң Пычон наган улап салған сыхча.

— Ноґа мині аңмарґа одыртчан,—хатығ тапсапча орыс кізі. — Піс ол паланы өлімнең осхыр халґабыс.

— Тапсаба, хасхы адай,—ызырынған тіс өтіре сылаан Пычон.—Табырах, атыбызам.

— Пу паланы поэытпа, Ариша. Ол ла киречі. Она-рылдыр аны,—тапсааны истілген ирен кізінің ізік тастынан.

Ипчі кізі, сооларын сүрізе, сыґара хонған. Аның анда өтіг табызы истілген. Мылтых тазылаан...

Пу апсах паза ла оңнапчатса, ипчі хызычаан чаба хучахтап салған ылғап одыр. Сабис, уларарын тохтадып, истіг хорласнаң узупчатхан.

Тоёң апсахха ниме-де чоохтапчатхан. Че Арина Петровна оларның тілін пілбеен. Андаґ даа полза, Арина Петровна, Тоёңзар сизіне көріп кичее чазыда тоґасхан оолґа төйлеп одырған.

— Ниме чоохтасчатханыңарны пілдіріңер піске,—пыросынып сурынған ипчі Тоённаң.

— Рус мин пілбинче,—ипчізер көрбин дее чоохтанған хызыл пулґах чиит оол.

Арина Петровна таңнаан: кичее пу оол ап-арыг орыс тілінең чоохтанған, ам, тізең, поэның тілінең чоохтасча. Көрче тіл пілбинчеткен орыс ипчіні. Олох туста чігле-ністіг сағыс чобалдырып пастаан Арина Петровнаны. Анзы аннаңар іди полыбысхан: ол күрең сырайлыг, ачыг хара харахтыг чиит оол, апсахнаң чоохтасхан аразында, поэынзар харах сығын салып одырған. Арина Петровна пу тадарларны кичеегі күнге читіре пір дее көрбеен полған. Федор Павлович Бондаревка деревня тадарлар чирінде теен полған. Хайдаг-хайдаг полчаң тадарларның ондайлары, анзын ипчі кизи пір дее пілбеен. Че кичее паза пүүн иртенөк пол парған киректер тадарларның уғаа чабал ондайларын чоохтапчалар. Паяғы чоон тадар чи? Ноға ол нағанынаң чоғар атты? Федяны чи? Хайди ит саларға итче ол аны? Хасхы ба ол? «Хасхылар» — хараа андаг сөс ис халған Арина Петровна апсахтаң. Ипчі сағыста харахтарын апсахсар көрібіскен.

Че апсах поэынзар көріп одыртыр. Оларның харахтары тоғас парғаннар. Апсахтың харахтары пасхачыл сағылысханнар, сырайы ноға-да тарынчах тудылыбыстыр.

Пір дее ниме оннап полбаан Арина Петровна, апсахсар орта көр сыдабин, піргер көрібіскен.

Чоон тадар, кір киліп, Арина Петровназар хази көрібізіп, поэның тілінең ниме-де чоохтанглап, апсахты төрдегі туразар кир чөрібіскен.

— Хорошая русская баба,— сөстернең орыстап чоохтанып, чагдап килген паяғы оол Арина Петровназар, андар холларын сунып.

— Аар чөр, адай төлі!—хылығын сах андох піл салып, хысхырыбысхан Арина Петровна, ізіге көй париган Зойка аахти түскен. Суум-саамға аархы комнатадаң апсах сых килген. Ол Тоёңзар, пысхан нымырт осхас, хара харахтарын хази көрібіскен, олох көрізін Арина Петровназар тастаан.

— Хайди идерге итчезер пісті? Маллар ба пу сельсоветте? — сала ылғабин, алданыстыг үннең тапсаан Арина Петровна.

Апсах, орыс тілін оннапчатхан кизи, пу ипчінің сөстерінің ондайын орта сизінген осхас пілдірген Арина Петровнаа. Че, түрче полып, хатығланыбысхан:

— Хасхыларзар сірер, хасхылар!

— Сын, ах сын хасхылар!—ізікті аза сазып, сых киліп, ілчірбедегі адай чілі, аахти түскен чоон тадар.

— Чой, чой ниме. Сала даа сыны чоғыл. Піс амыр, честнай орыс кізілерібіс... Тоғынчыбыс, торсылаан, хатығ пасхан холлығбыс. Хайдар чыып салдыңар пабабысты? Совет үлгүзі пар ба мында? Мына мының үчүн,—Арина Петровна узупчатхан Сабиссер холын сунып,—палам даа ағырыбысты.

— Амыр полыңар, ипчічек, палачааңар чочыт салар-зар. Көріңер, урунчах урун партыр. Пістің иб ээзі урунчах чи,—чоо чалахайланып, чоохтан сыххан чоон кізі.

— Паламны кичеок хорғыт салғаннар. Ол соох алын парған. Аның өкпелері ағырыбызар. Доктор кирек, сағамох доктор. Пу даа чатхан оолахха докторох кирек,—сүркүннеп ала, сөө тартхан Арина, харахтарын, пурнын ах платнаң чызынған.

— Кізі холынаң париған кізілерге доктор кирек чох. Аны кізіок арачылап халар. Пістің пар андағ кізі. Амох иттірербістер ағаа,—чойырхос үнненген чоон кізі.—Совет үлгүзі мында пар—ол мин полчам, мин—Пычон, мағат үлгү полчам. Сірер ачырғанмаңар. Кізіңерні сірернің Тумзар, хаас Тумынзар ыза пиргем, анда үзүрібізерлер. Ол килер... Че килбезе...

— Ниме!?!—хысхыра түскен Арина Петровна, Зойка, чочып парып, тура хонған тың сырли түскен.

— Көрчезер, палаңар чочыт салдыңар. Килбезе, пістің ооллар пар,—позы чиит оолзар көзідіп,—көріңер хайдағ оол, хара састығ палачахтарыңар, хазааға толдыра малыңар полар, ха-ха-ха... ха-ха-ха,—сырайын кізі көрчее чох иде тудып, хатхыр сыххан Пычон.

— Тьфу сағаа,—килкім түкүрікнең чаба түкүрібіскен ағаа Арина Петровна, Зойка уламох тың аахтап сыххан,—амыр пол, хызычаам, тохта, палам!—Зойканы чаба тутча Арина.

— Ах, син Совет үлгүзіне чаба түкүрчезің,—Пычон, ізебіңең үс азыр хамчы сығара тарт киліп, хуластан париганда, апсах аның холына чапсыныбысхан.

— Чарабас, Пычон абыя, мойны пос торғайахты чарабас... Палалығ хусты хыйыхтааны обал, обал полчан,—амаллапчатхан апсах, че аның сөстерін Арина Петровна піл полбаан, ол турыстыра үннең тапсаан.

— Мин Совет үлгүзіне нимес, син адайға...

— Мин—Совет үлгүзі, мин, мин... Одырт салар кирек мыны. Тоён, аңмар ас, пар. Хат сини полар, тізі өскі сини полар,—сала чүгүрбеелек пастыр чөрче чоон кізі.

Тоён сых парыбысхан, ахсын улуғ азып, ырчаннап.

Арина Петровна хайдағ-да чахығ иткенін сизінген, че хайдағ чахығың пілбеен. Пос тілінең чоохтанған чоон тадар (хамчызы пілегінде пулғастал чөрген) сол ізебінең наган сығар қилген.

Хайдағ-да чабал, уғаа хахастығ ниме сағынып алған одыр пу сізік сырайлығ, ікі ээктіг, терпек хазан түндерген осхас пастығ тадар.

Зойка пілбеске кіріп, ағас ла чіли, тыып парған чатхан налавкада, ічезінің саал пладын частана.

Ізік азыла түскен, чоон тадар Арина Петровнаа сығарға көзіткен хамчылығ холынаң. Арина Петровна сыытнаң палачаана чапсыныбысхан. Хатығ хол азыра тартып, ізіксер сасхан, анаң ізіктең тасхар тігі чачырада ниткелебіскен. Арина Петровнаның хараана көп өңніг когенектер паза пүлес сырайлар тоғасхан тасхар.

— Кізі пар ба мында?.. Көрінер... Көрінер... Палам... Палам піріңер,—туразар чарбанған Арина Петровна.

Пазох хатығ ниме пазына урунған... Арина Петровнаның харахтарында кичеегі чыплама хараа чадыбысхан.

Пизінчі глава

СУТ...

Орыс ипчінің чоохтанған сөстерін хулахха киріп, Хоортай апсахтың көнні пулғалыбысхан. Пу аалда ол төреенең пеер дее чуртаза, Хапың пайның родынаң нимес: ол Ардыков Самойның оолғы Хоортай полча, алай аны Аға ла алай ба Хоортай аға тидірлер. Ипчізінең—Татьядаң ол 65 частығдох ас халған. Анзы ам тігі Хара күрген хыриндағы сыыраттарда чатча. Татьяна он үс олған көрген полған Хоортайдаң. Че тіріг пір ле хызы халған. Хайзы хоочахтаң, хайзы улуғ аалчыдаң, хайзы туданнаң, хайзы өөс тартхыстаң үреглеен. Көбөк хам хамнатхан Хоортай, че пірдеезіне турыс-туза полбаан. Сағдайда чуртап-чатхан хызына ла пір орыс ипчі, сағам на аңмарға тас-татхан ипчі осхас, орыс ипчі турыс пирген. Ол хызын,

Домнаны, көп хам ағылып иттирген, че чалғыс халған палазы саңай ла азахтан түзібіскен. Андада Хоортай, аны городха апарып, имчі ипчее көзіткен. Читі хона чатхан имчіде хызы, хазых полып алған. Ам даа Домна улуг хызычаанаң, Сабистің үстүндегі хызычаанаң, Хахыңнаң Пычонның хойын хадарча. Ниме чох: хазых, он пис чүс хойны, худайнаң үрел-хорал чох көрче.

Иди сағынған Хоортай апсах, орыс ипчинің «доктор» теенін сағысха кирип. Паза Хоортай апсах пу семьялыг орысты «хасхы» теенге киртіксібін одырған. «Чахсы кізілер, хасхаа сала даа төй ниместер»—сағынған апсах. —Хапың, Пычон—ана олар хасхылар. Ноға олар переворот тузында Хоортайның полы алтында чазынчаңнар? Ноға постарының хазаа-хахпахтарында, чурттарында чазынмин, Хоортайның чабал чуртычаана сыынчаңнар?» —Істінде сураглап одырған Хоортай поэзы поэзынаң,—Сынап таа олар ноға чазынғаннар, Совет үлгүзі килчеткенде, ноға чазынғаннар за? Ноға Хоортай пір дее кізіден чазынмаан? Амды Совет үлгүзі минмін тіп одырлар»,—үзүрген аннаңарох апсах.

—Че апар өліг паланны, мунаан,—күзүребинен кірді Пычон. Анаң пос алынча чоохтанған Пычон:—«Пічіктерін табыраанча ит саларға...»

Хоортайны пірдеезі харахха піди тібеен. Ол сөске ол хынар чоғыл, аны Пычон пілче. Ноға ол аны іди адады. Хайди ол мунаан? Ол ам даа он аттыг отха Хазын чілең істінзер чалғысхан на чөр килче. Прайзы пілчелер, хайди Хоортай пүөл хыс тооза Хапыңа он аттыг от тартхан. Соор чазирға даа Сабисті пір ле хати ал чөрген.

—Мин ме мунаан, Пычон? Көр! Күс сыназарға киліс парбазын... Агаа хоза, пала өліг нимес—узупча. Агаа им пирібіскеннер,—күрленген апсах, холын хылаңнадып.

—Им?!—чачыранни түскен Пычон, анаң тузында хабынып, нымахтағы чой түлгү чіли, ибірін сыххан.—Хоортай аға, сірер хайди имгеок сабылыбысхазар. Хакас кізее им чарабачаң тидір ноза Аларчон. Ағылдырарға кирек Аларчонны. Кізее сохтырған кізіні табырах иттирерге кирек. Сабистің ічезіне мин Тоённы ызыбысхам. Түрче итпестен, чиде түзер Домна. Сагдайны даа хайдаң табарбыс. Ол парғанда, чылғызын ээн тастирға чарабас. Піс тее Хапың ачааснаң хакас пиргейбіс се хамға одыраарға.

—Чох, хамны пүүн чарабас. Имі тарығыбызар,—нымзах тоғыр полған апсах.

— Көрінер, поэнардан. Хомай хайди пол парза, Совет үлгүзіне састырбасха ползын, аға, Совет үлгүзі Сабистің өйн айналарын тут пирген.

— Че пу өскі палазын мин алып алам.

— Ол кізі палазы, Пычон,—удурлаан аға.—Ол пізөк осхас кізі палазы. Мин аны сағаа пирбеспін, ибимзер хада апарам. Олар минің чуртымда хонғаннар. Хай пірее оохтеек нимелері минделер.—Хоортай пілбеен, ниме халған ма, халбаан ма; ол пілбеен хачан, үр бе хараада, сыхханнар, аның адай хатанчығын тасти. Тастааннар ба ни зе?—Сыхсалар, палаларының үчүн мин сырбадам, ол пала хайди-пиди пол парза. көрчезер, улуғ пілбесте чатча.

«Сырбадам» — теен сөс Пычонның пазынаң палты умуғынаң на сапхан чили теңен. Аннаңар Пычон паза даа сарыспинысхан, сырайы чазар парып чоохтанып, сых парыбысхан:

— Че апарғла. Нандырығны син тударзың. Тігіне Ойханнар серейінде хаңаалығ аттары прай тартынчаанан тур. Таарла ол хаңааға, ал пар, көр, прай ниме орнында ползын, Совет үлгүзі чыхыпча сағаа.

Хоортан апсах, күрең ат көлген хаңааны ибінзер ағылып, ікі паланы тураа кирип, нымзахти чатыр салған. Күрең ат түгенек полыбыстыр. Апсах, ол кирекке ус кізі, түгенеен ікі хараанаң ікізінең алып, атты кізеннең тузактап салған. Хоортай пу орыстар хаңаазында ниме парын пілбеен паза, пічікке дее пастырып, холға аларын сағыста тутпаан. Хакас аалларында олаңай чон андағ-мындағ сағыс тутпинча, кізее киртінчек улус. Нёос киртінмес Хоортай Пычонға, Пычонға—сельсовет пазына, паза хачаннаң хада чуртаан кізінің оолғы кізее. Ағаа хоза, Хоортай хачан даа кізі нимезіне теңмеен, кізінің іңезін дее албаан, іңеде халған чіп учуғын даа сурағ-сап чох албаан. Чүрегі хачан даа ариин апсах пілінчең, аннаңар ол кемге дее удур азых харахнаң көредір.

Тартынчахтығ хаңааны сарай алтынзар ідіп, осталларын арға паанаң палғастырып, чоғар көдір салған.

Хачан, ах інеечeen саап, сүт хайнадып, турачаанзар киргенде, орыс хызычах аза тебініп, тирге хайыл парифан осхас полған. Ирнілері прай ла хура тартып партырлар, ахсынаң ізіг тыныс сабылған. Апсахтың сағбазын истіп, хыс пала, «ічең, суғ» — тіп, чадап ла истілдіре тапсаан. Апсах, көөлче пас парып, ах самнахнаң соода үбүріп,

ікі самнах сүтті ахсына салыбысхан. Хызычах, чадап ла азырған чіли, хырсылада азырған. Тамағында ниме-де харығ полчатхан чіли пілдірген. «Іңен, суғ, андағох суғ», —теен хызычах, алтын сазычахтары тибірезе түскеннер тирліг хамаанда. Апсах, пазох үбүріп, амды үс ах самнах сүт позытты хызычахтың ахсынзар. Хызычахтың сүтті чадап азырчатханы іле полған, че олох туста истіг пілдір-четкенін сизінген Хоортай. Сүт соо пиргенде, палачахтың пос түс парған пазын көдіріп, ағас чірчені тынастапчатхан аассар тут пирген. Сах андох ікі ніскечек иріннер, чірче хырын хаап, ниме ісчен хыймырадыс ит сыхханнар. Апсах чірчені сала хыйын тутхан, сүт көөлче кире тартылған, тамағында хыртлап турған.

Хачан апсах, хызычахтың пазын нандыра частыхха салып, ирнілеріндегі сүтті моркамынаң чызыбысханда, хызычах, өңделеністіг сүркүннеп, анаң нымзах паза сөө тыныбысхан, аяс тигір осхас, ікі көк кизегестер, апсахтың сырайынча паарсах ойлаза халып, хызычахтың сарығ кірбіктері аразында ус парғаннар. Хызычах, нанни айланып, үс-төрт хати таптаныснаң тайнанып, уйғаа кірібіскен.

— Оспади палғаслави,—тіп, сыбыранып, пулундағы худайларынзар, холын сеек хуйдырған чіли сапхланып, Сабиссер пас парған.

Сынап кізі палазына ізіг сүт пирері тың аар ниме полған полза апсахха, Сабиске сүт пирері аринча пасха полған.

Сабисті Хоортай апсах—Сабистің тай ағазы—үс айлығдағох сығара умчулап пастаан полған. Ам ағаа он читі час. Тың даа аар чатхан полза, Сабис сүтті оой ізер.

— Сабис, палам, усхундах пеер. Мына сүдічек. Ах інеечееңнің ах сүдічее. Істек, палам,—сыбыранған апсах, аның холлары соохха тоңан чіли тітірескен.

Сабис оң хараан көрібіскен, сол хараа аның азылбаан, іріңнеп, туу чапсын партыр. Көміскезі ойых, он чыхчозы сізік.

— Сүт іс палам, мына сүт!—тыыда тапсаан апсах, чірчені ахсынзар тудып. Сынап таа, Сабис сүтті улуғулуғ оортамнарнаң азыр сыххан. Апсахтың харах чазы тамаана толдыра тығыл килген. Ікінчі чірчезін ідөк ізібіскен Сабис, анаң, «йю» тіп, өстебіскен.

— Қор, орыс хысхылар хайди ит салғаннар, палам.

Нимең ағырча, иркем?—сурағлап сыххан апсах, иркеле-
дip, позы чоо өрiнip.

— Орыс көрбеем, тай аған, Той... той... о...н,— ча-
дап ла чоохтанып алған Сабис.

Чоохтанызынаң икенде, көксiн хысчатхан осхас Са-
бистiң. Хоортай, сас салған өрген не чiли, одырған чи-
рiне хазал парған. Сабис паза чоохтан полбаан, сол ха-
раан на чаба тутча, оң азаанзар холын сунча. Апсах,
көөлче туруп, сала олаңназып, тасхар пас сыххан; ху-
лахтарында «орыс көрбеем, тай аған» пiрде сыңырап
тапсапча, пiрде сыылап истiлче. Харахтарының алнында
кичее иирде позында полған ирепчi орыс илерiсче, отха
көй париган осхас iзiг иттiг хызычактың сельсоветте,
өлiг чiли, налавкада саал плат частанып чатханы илес-
телче.

Апсахтың чүрее ачаан, тыс орын пирбин сасхлаан,
Хоортай аға сельсоветсер маңзыраан, ачырғас ахсында
толдыра оортам полған.

Алтынчы глава

НЫМЗАХ, ЧЫЛЫҒ ХОЛЛАР...

— Сағдай Сабизiн чоо сох салтырлар, тiпчелер.

— Хайдағ пасхачыл нимелердiр, эйлер. Ам олар Ха-
пыңнарның чылғыларын тооза сүрерге иткен поларлар
чи, эйлер?

— Позы сарығ тайға мүнiбiзерге иткен полар. Иис
хайдағ ол. Чүгүрчен атты пiлiбөкчеттiр.—Иди чоохтас-
хлап, тарасхлапчатханнар ипчiлер сельсовет оградазы-
наң.

— Анаң кiчiг палалары парох па хайдағ за? Пала-
лығ хайди хас чөрчеткен нимелердiр анаң ол? — Iкiнчi-
лестiг сурағлаан пiр ипчi.

— Көйтiк полчатпастар ба... Палалығ, тартынчах-
тығ кiзее чiгленiс чоғыл ноза—iле ит пирген пiрсi.—
Палалығ ипчiзi хаңаанаң парар, позы сарығ тайға ча-
ланда—хыыйт...

— Чох, ипчiлер, мин ноға-да киртiксiбинчем. Ипчiзi
дее анаң харахха чуғаннығ кiзi пiлдiрче ноза. Искезер,
хайди пiр дее пырозы чох кiзi чiли аахтапчатты,—чиит
ипчi табырах чоохтанған, аал iнеен хадарчатхан Пулат-
тың ипчiзi Онис.

— Син, Онис, ниме ондайын пілбинчедіп, өтіркебе,— кизе-тоғыр хапхан Хапынның ипчізі,— орыстар көйтiк полчаннар олар.

— Ізе, сірер ле сағыстығзар. Орыстар даа олох ху-дай кізілері,— удурласча Онис.— Оларнаң пістің ху-дай пір одыр, ідөк пазырчалар. Пу орыстарны піди хыйых-тап, пірее нимее хабылар пу чон. Пычон даа иртінче аринча. Ноо нимее аңмарға чаапча ам ол ипчіні,— Онис тарыххан үннең чоохтанған, ипчілер алнында турып.

— Ой, Онис, поэң мойнына чоохтан саларзың син,— хычаныстығ үннең тапсап салған Хапынның ипчізі.— Син не араласпас ниме чоғыл. Тойманнарға сабылыбыс-хазың ма, таң.

Онис паза удур чоохтанмаан. Ол, чара тартып, ибін-зер паза халған.

Сельсовет оградазы амырап парған. Сельсоветте дее кізі халбаан. Пычон хайдар-да маңзыттығ парыбысхан.

Аал істінде оң-пазы чоохтар пірсі пірсінең табырах тарас сыхханнар. Піреезі Сағдайнаң Сабисті өдір сал-тырлар тіп чоох искен полча, хайзы Хапынның чылғы-зын сұр парыбыстырлар тіп искен полча. Піреезі он час-тығ орыс хыс Сабисті пычахтап салтыр тіп искен пол-ча. Хайзы сын, хайзы тайма—пілчее чоғыл.

Сынны пір ле кізі пілче. че ол сағам аас-тіл чох чат-ча. Ол сынны чоохтир. Че хақан? Анзын күннер көзідер.

Хоортай апсах аңмар хыриндағы хойығ киндірлер аразында полған, хақан аңмарда ипчі сыытнаң ізікті істінең тохлатчатханда. Орыс ипчі палазын, ирін хы-ғырчатхан. Ол алданча, ачырғанып хысхырча, че аңмар ізігіндегі аар замок хыймыхтап ла салча.

Оградаа Пычон кір килген. Ол, аңмар хырина пас киліп, ибіре хылчаннап, ізіксер пас парған. Анаң ізік өтіре көөлче тапсаан:

— Аарлығ ипчічек, ізіктең тастых тур, атарбын,— чойырхос үннең сөй тартхан Пычон. Анаң, замокты азып, аңмарзар чыпли ла халған.

Хоортай аға сах олох туста ізік хыринда полған. Аңмар істінде улуг нызырас турған. «Кізі өдірчен, айна, поэт мині... Эй, кізілер... кізі!»— хысхырған ипчі.

Апсах ізікті аза сасхан. Күн чарии аңмарзар толды-ра кір парған. Пычон ипчіні хаап алтыр.

— Хайдағ-ниме сағынып алғазың, совет үлгүзі? Амох

прай чонны пеер хысхырам. Хоортай пілче чонға сөс тударға.—Апсах хатығ, ізеніп, тапсаан.

Пычон, ипчидең тігі чачыри түзіп, ах-тик ле тур салған. Орыс ипчі, Пычонның сырайына хағырып түкүрібізіп, аңмардаң сығара ойлаан. Апсахтың кистінзер чазынча. Анаң, таныс апсахты көріп, өрінгеніне сыылада ылғабысхан.

— Көр, Пычон, пу ойын оңнығ тоозылбас сағаа. Волосха парып, чарлим. Ана сағаа, Совет үлгүзі!—түкүрген апсах.

— Совет үлгүзі читкен ағаа. Хасхы, өөн хасхы. Кізі өдірчең кізі,—хысхырча орыс ипчі поэның тілінен, Хоортай ағаның нима теенін пілген чіли, ағаа турыстыра хабазып.

Пычон, хайди полза сағыс хабынып, пір дее уят чох сых киліп, син нимее мында көрігчее чөрзің, кем сині хығыртхан, теен чіли, тістерін мычырада тайнанып, харахтарын ағынаң көріп, күрленче:

— Сүс сағамох мыннаң, Хоортай!—хамчы сығара тартхан хызар парған Пычон, ныңмах мойнында ооғас тамчылар күнге сурланысханнар.

— Сынап көр, саап. Ам пістің үлгү полчаң. Сині, адайны, тикке ле киеске таап салғабыс. Волосха искіреп-бін.—Мунзурух хылаңнатхан апсах.

Пычон апсахтың сөстеріне күлімзіребіскен:

— Сағаа пу тос сырайлығ, киндір тулуңнығ хуу хатычах кирек полча ба, ағаң? — хатхырча,—чиидің дее айланар, арса,—апарып ал.

— Уят пістің аалға, уғаа уят,—крестеніп, төдір чухурынча Хоортай.—Пу пала минде полар, холға, поручкаа алчам,—чидінче ылғапчатхан Арина Петровнаны, хараан Пычонға хази көрче апсах.

— Көр, тизібіспезін. Пілчезің ме кемнең сырбалысчатханыңны?

— Арығ чүректіг орыс палазын аңның тырғаанаң алчам,—турыстығ үннең чоохтанча Хоортай.

— Ачығ тілленме, ағаң,—Пычон сельсоветсер кір парирып—той-пай хачан саларзың, ағаң? Тойға сохчан күрең ат парох,—ачырғастығ хатхырып, кір парған.

Хоортай, часнаң улуғ кізі, чоохтанар сөстердең аянар чоғыл. Ағаа хоза, ол пу Хапың родынаң хачаннаң ырылығ, оларны ол хырт көредір.

Че сағам, Пычонға сөккләттүрген дее полза, пазынған. Пу чобалыстағы ипчині позыдары аарлығ полған ағаа. Пычонны тың ачыдыбыссан, ноо-ноо ниме ит салар ол.

— Спасибо, чахсы аға, спасибо сіерге. Палам хайда, аға, Зойкам?—чоо өрінче Арина Петровна.

— Пісте алтын пазычааң, пісте. Сабиснең хада турадалар. Сүт іскеннер, азыранчалар, ойнапчалар, азахха кірчелер... Че ниме чох,—үтертіп одырған апсах орыс ипчині, чуртазында пастап ла орта нимес ниме чоохтанған пу апсах, аннаңар ниткезі ізеен. Палалар азахха турбааннар ноза.

Чапсырхос ипчилер, ибдең сығара хонып, көр турчалар пуларзар. Кічіг олғаннар тизіп ойласчалар, орыс ипчині көр салып. Маннығас өрекен, хара тобырах харбахтап, соон сүре тастапча Арина Петровнаның. Арина Петровна ол өрекеннің позын харғапчатханың пілбинче.

— Хам, хам хат,—чоохтап пирче көблче апсах.

Арина Петровна хам даа хайдағ ниме полчаан пілбеен. Че тігі инейнің, түкүрініп, чир тастапчатханына хыныхсыбин парған.

Палазына сағысырап, Арина Петровна табырах пасча, Хоортай апсах хала түзіп одырған.

Хачан ікі пала, амыр тынып, узупчатханың көр салғанда, Арина Петровнаа истіг пол парған. Зойказың хучахти хаап аларға паза түскен, че сағыс хабынып, тудың халған.

Амды прай сағыс ирінзер сабыл парған: «Хайда аның чир үстүндегі прай кізіден артых осхас Федязы? Хайди итчелер аны? Ырах полчаң ма хаас Тумнары?» Арина Петровна, кічишек полы стол чіли хазарта чуул парған турачах ортызында турып, сырайың ікі холың чаба тудыныбысхан. Харахтары алнында толасхлапчатхан өң-пазы сырлығ тоғылахтар аразында Федяның чобалыстығ омазы көрін парчатхан. Арина Петровна. тудыныстығ үннең ылғап, тасхар сығара ойлаан.

— Ағаң, чахсы кізі, Федябысты таап пирерге хабас пирінер, чахсы идіп. — Мойнын кис салған таахты чулчатхан апсахсар ойлап килген.

— Табарбыс, хызым, хайди даа табарбыс. Манзырас чох ползың чөбе. Палалар, тігіне орай улус,—холың туразар сунча, пір ниинен харахтарын чыза тартып,—

оларға мүн кирек... Хус мўни кирек... Мин табам, сирер палаларны азыранар,—изеністіг, чылыг ўннең чоохтанча апсах.—Волосха парам. Ам пістін ўлгүбіс, сын ўлгү.—Апсах ноға-да аяларын ойда тудып көрглеен, аяларында тырыстыра хатхлап парған хатығлар чатхлаан.

Хачан ибге киргеннерінде, Арина Петровна ам на иб істін чахсаа көрген. Ол тадарлар ибінде пір ле хати толдыра нимес хоных хонған, чахсы көрбеен—хараа полған. Иб ортызында чирде от көйчеткен. Ибнің стеналары хастада хайдағ-да тудысти парыбысхан орғаннар. Орғаннар ўстўнче илгөрлер турчалар, анда чабал харачахтар, абдыралар турча. Абдыралар алтынаң орғаннарны чаба харалта ыстал парған көзенелер. Оң холда кічишек паза улуг илгөр, оларда той, ағас чірчелер. аяхтар, тоснаң иткен хайдағ-да сөлмек ідістер. Олох саринда, ізіксер улуг, кічиг сапчахтар. Сол холда изер, хомуттар хайзы ил салған, хайзы орғанда чатчалар. Иб істінде пір дее сөп-сап чоғыл. Ибнің ыс сыхчатхан тизігінче харачхайлар кіріп-сығып хайынысчалар.

Арина Петровнаның көңніне истіг пілдір парған пу пір дее сўмеленізі чох чахсы апсахтың ибінде.

— Пызыр, хызым, пу танах идін, нымзада пыссын. Мында кирек нимелер табарзың,—илгөрлерзер көзіткен.—Федор Павловичтің ізін кілеп көрим. Сирер мыннаң пір дее чирге парбаңар.—Апсах парыбысхан, иргі таарычаан инніне чабынып.

Хачан Арина Петровна чатчатхан палаларны танах идінең азырирға парғанда, Зойка төзегінде одыр салтыр, өстепчеткен оолахсар мөнек көріп одыртыр. Ічезін көр салып, тура хонған, анаң сағ читпин, нандыра одырыбысхан. Ічезі хызычаан, ипти одыртып, ізіг мўннең азыраан, Зойканың харахтары, күнге өлібіскен оттар суғлаанға тірілібіскен чили, чітігленіп одырғаннар. Зойка, самнах алып, позы азыран пастаан, мўнни тамағын ағырсынып азырчатхан.

Арина Петровна, имчі полбаза даа, имнег киректерін сала-сула пілчен. Сабистің оң пағаяғының чўлі сых парғанын орта піл салған. Кинетін тартыбысханда, пағаях чўлі хырсыли түскен, оолах аахтабысхан, анаң азаан чыыра тартынып, истіг тын сыххан. Сабистің сол хараандағы іріңні чылыг суғнаң чууп, арығ хол пладынаң хараан палған пиргет. Мўнни оолах хынып іскен. Анаң,

оң хараан азып, поэнының тілінен чоохтанып, одырып алған.

Арина Петровнаа өрініс кірібіскен. Ол ылбырада хайнаан таңах иттерін палаларға чідірт турған.

Сабис ниме-де сағынып одырчатхан. Аныңзар аяс көк тигір осхас төрт чылығ харағастар өріністіг көріп одырғаннар. Хызычахтың алтын өңніг үгдереп парған сазычаа, ит-пурун чахаяғы өңніг сырайы Сабистің көксі істінде хайдағ-да нимені ачыдыбысханнар. Наахтары ізізе түскеннер. Сабис, тура хонып, ойлап сығарға сағынған: ойлирға, сарығ тайға мүнп, харах ла читкен чирзер чүгүртерге. Че сарығ тай аны андара тулғабысхан, пазынаң теебіскен. Че сарығ тай пыролығ нимес, Тоёң... аның кирее. Амох парарға ол адайзар, чарғы чарызарға, үлгү үлезерге...

Сабис тура хонған, анаң азаан ағырта төменібізіп, нандыра одырған. Орыс ипчі, ойлап киліп, ипти чат саларға хабас пирген. Ипчінің холлары, ічезінің, Домнаның холлары осхас, нымзах, чылығ пілдірген Сабиске.

Ол арада тасхар кізі табызы истіле түскен. Арина Петровна, ізік азып, көрзе, иртен сельсоветте полған оол. Аның харахтары андох Арина Петровнаның харахтарынаң тоғас парғаннар. Күлімзіреп, ол оол, адын палғап салып, табырах пас килген.

Арина Петровна ізіктең тастых иде, төрзер пазыныбысхан. Оол, ізіктің ікі наағына таянып, хайиин чатчатхан оолахсар апарған.

— Сабис! Тірігізң ме, оол,— ойнаачы полып тапсапча.

Арина Петровна, ниме теенін пілбезе дее, оолахтың адын адаанын хабын салған. Апсахтың, Сабис тіп сөсті адап, ылғапчатханын искен полған Арина Петровна.

— Сабис, ойын полған... Пір дее пілбеем сарығ тайның андағ ондайын. Синнең піс ле пілең, Сабис. Сарығ тай сини полар. Ниме сығарба. Орыстар чіксідібіскен ползын,—Сабиссер сегір парып, сурынған паяғы оол, аның сырайы хазар парған.

— Кидер парынар! — хысхырыбысхан ипчі, пу оол хомай ниме идерге итче полар тіп сағын парып. Анаң, ынағ чоохтасчатханнарын сис салып ипчі, тастых парып, одыр салған, Сабистің табырах ондайланчатханына өрініп.

Зойка, наа кірген оолда кичеегі чалан кізіні танып салып, хысхырыбысхан:

— Іңең, пу чабал кізі, чабал, чабая... Сүр аны!

Оол, илееде чоохтазып, сых парирып, ипчизер оң холының иргеең сырайта тудып, орыстаан:

— Мағат орыс ипчичек, мағат,—час паланы күліндірген чили, ирнілерің сорыбызып, хызычахсар мунзурух тудып, сых парыбысхан. Ипчинің істінде уғаа чабал пілдір парған. Пу ам даа сарығ аастығ, іңезінің сүді тараалах таа күчүгес ікінчизін піди полғанына ачии уғаа тың тут килген.

Сабистің сырайы өрчіліг чараан, азых оң хараа уғаа пасхачыл чылтырапчатхан. Арина Петровна, аны көріп, өрінчеткен. Аның пу паланаң чоохтазары килген. Ол сизінген постары пу паланың үчүн хыялға кірчеткеннерін. Федорны апарчатханнарында, Федорның чахии халған, Амды Арина Петровна өрінче. Оолах ондайланча. Ол прай сынны чоохтап пирер, ол тіріг киречі. Ноға іди чазы ортызында чат парғанын сөлеп пирзөк, Федорны позыдарлар, алчаастар түзеділ парарлар.

Арина Петровнаның чүреенде пу оолахты, хаап, охсан сығар сағыс хайнап сыххан, че оолах орыс тілі пілбинче.

Сабистің пазында хайдағ сағыстар күресчеткенін Арина Петровна пілбеен.

Сабис узубысхан. Түзінде ол пу аразында сабыхчатхан чүгүрік сарығ тайның арғазында чөреен. Ханаттыг хустарны ханат өөрлетпин читче, харсахтыг аңнарны халых алдырбин тутча.

Читінчі глава

ЧАЗЫ ПІЧІГІ

Хызыл көл ойын чонда Хапың ойы, Ханың чазызы тіп адидырлар. Мында, күнге хуруда істір париған улуг немес Хызыл көлнің хазында, Хапыңның малы турча: субай інегі, хойы. Субай інегі: тазыннар, торбахтар, хазыралар, час туурлар, хызыр інектер чыл ибіре дее пу ойда чуртапчалар. Ізіг күнде, сасхахтазып, көлзер ойласчалар Хапыңның үс чүске чағын субай інек малы; сөрөн күннерде, күскүде. часхыда, чайғыда илігер, алтонар, пірееде чүзер верстаца ырап парадырлар інектер пу

кӱлден. Салбых чазылары, Пичі істі, Кӱтен Пулух хастары, Сарыг чазы аллий—прай таныс Хапынның субай інеене. Хайда пӱлес пасса, анда хоных ол малға.

Хазаа ниме кирек чох поладыр. Хазаа орнына інек хадарчыларының хамчызы. Хараа турып алып, пірее чееңчі мал ӱӱрден чара парчатса, чітіг харахтыг хадарчының хамчызы от хазынаң тычылазох, ол мал, нандыра пас киліп, чадыбызып, ӱстеен чіли тынып, ірібес саачын тайнап сығадыр.

Субай інекке кӱп кизі кирек чох. Хапын аны чахсы пілче. Аннаңар ол Канойнаң Теерпей ирепчіні ле тутча. Каной за атха мӱніп пастааннаң сығара ынағ Хапынның субай інеенең. Анаң ол 22 частығда Хапынның інек сагчаңнарынаң чарылған Теерпей тіп чалчы хыснаң хадар пастаан.

Теерпейні, Ис істінең килген хысты, Хапынның ипчізі ноға-да хыйыхтап пастаан. Каной, аны арғысха алып ал тееннерінде, ӱрін тее парған. Ол сыынаң ікӱлең хадарчалар. Хырых час азыптааысхан пуларға. Оолахтары пар. Че ол ыраххы Ис аалында тай уучазында полча. Паланы Теерпей чазыдох, Хара суғ хазында халсарых тӱзінде, таап алған. Олған кизі санан пілбеен полбаспаза. Оолаан тапхан соонда, ол чоо ағырған... Ол сыынаң паза олған кӱрбинче Теерпей, че он чыл иртіп парған аннаң пеер.

Оларға Хапын Хызыл кӱл хазында тӱрт пулунның турачах иттір пирген. Хысхы соох харааларда інек хончаң улуғ солаас сарай пар.

Субай мал хысхызына сағлыг кӱрчеткенде, ағаа от кирек нимес. Аннаңар хысхыда даа Каной ирепчі ікӱлеңӱк сыдапчалар. Хызыл кӱлден хамыс саап, сарайны чабысчалар. Иртен сай час арыхнаң солаасты істінең чағыбысчалар — чылыг. Чадынға хамызох саап тӱзепчелер. Иртен пірсі малнаң парыбысча, пірсі, ат кӱліп, сарайдағы арыхты арығлапча.

Иди пір ле ондайлыг, чылны азып, часты чазап одырчалар Каной ирепчі.

Тазыннарын Хапын кӱскӱзін, чар парып, соғарын сохча, садарын сатча. Анзы чахсы. Каной ирепчее артых арых ардыбасха килісче. Інектер тууп пастаза, пызолыг інектер аалзарох пар турлар.

Чир астан, кизер киптең майыхтырбинча Хапын. ӱс

айда пірер хой сохчалар Каной ирепчі. Төрт хойны Хапың часхызынох ағылдыр салча: инекнең хадарыңар, соғыңар, чіңер. Олох хойлар Каной ирепчее кип-азах пирче: гүктері—киис өдік, терілері—тон. Пос холынаң иткен ниме сигбін, пик. Постарох хойны сохчалар, теерізін итеп, кип идінчелер.

Часхызын пазох малы өс сыхча Канойның: чыл асхан, чонға азыралға таратхан торбахтар Хызыл көл ойынзар килчелер. Че часхызын ниме чох. Мал тасхар хонча, арых ардир кирек чох.

Хызыл көлнің суу ла уян. Пір көнекті сүгзең, пір аях ооғас хурт сүүл халча илгекте. Аннаңар Каной ирепчі чазыда хонарға хынадырлар часхы, чайғы, күскү тустарда. Анда хара суғлар, хурты чох көллер. Че хысхыда хар хайылдырчалар. Ниме чох. Мал даа харнаң чуртапча ноза, кізее нимедір...

Пасха даа төлеене Каной ирепчі чөпсінчелер. Хапың Каной ирепчее үс чылда он арсин киден товар пирче, чарба читкіче ысча, агаа хоза, чылда пір хазыра пирче. Че хазыра хорағ чох ла чылда пирілче. Хорағ чох чыл даа полар чоғыл. Аң даа тут салча, хапсағ даа кір парча, көлге дее патып, пурлух парча мал. Аннаңар Каной ирепчінің саандызы пір инектең чир дее аспинча.

Чалаң ат, хаңаалығ ат—олары Хапыңни. Ікі атха көп от кирек пе. Аны Каной ирепчі ойын пазы тимнен аладырлар. Аттар даа күн сүре чазыда инекнең хада чазы одын оттапчалар, хараазына пірер азыр читче ікі атха.

Хомай нимес чуртас Каной ирепчінің. Хачан даа тизек, арых чызы хада. Оң-пазы түктіг инек малларны көрерге сіліг. Каной ирепчі хайди поларчыхтар, сынап Хапың оларны малдаң сығарыбысса? Арығ өлім. Мал чох олар чуртап полбасчыхтар аалда—эрістіг.

Түрче полза, олар оолахтарын ағылып аларлар. Угренин—полызар. Оларох чили, малға хынзын.

Каной ирепчі, инек хадарчыларынаң тоғассаларох, көп чыллар чалғыс Хапыңнаң на килізіп чуртапчатхан-нарынаң махтанадырлар.

Олох Хызыл көл чазызында, хураған тығынча, хой туупчатхан тустаң ала, Хапыңның хойы турадыр. Хырығар туста аалға түзедір. Анда прай аалның ипчілері ікі үс күнге ле он чүс хойны хырығыбысча.

Сағам он пис чўс артиинча, хурағаннарны санабаза хой хуба чазыда тарап парған чөрче. Хурағаннарын хығырып, ине хойлар майласчалар, чазы-тағларзартын оларға көкче.

Хапынның хойлары сарығлар, алалар, ахтар, харалар, че Пычонни—адай хузурухтығ пора хойлар—читперков хойлар. Пу тарап парған хойда андағ орыс Четвериков роды пис чўсче хой, оларны хакастар аразында Пычон на тутча.

Хызыл көлнің азаанзар тарта, кизек часпаң орнычата алты талалығ, чадағай хырлығ, күнге хазарта көй парған чабал ибичек турған. Пір пулиин ибге састыра хазың сыраларнаң иткен хазаа ырахтынох хазар турған. Хазаа пулуңнарында харалдылар, хадаға тур салған кизилер чили, харалыс турғаннар. Хазаа істі төрткіл хара киис чили көрінген.

Иб үстүнде, хурутчатхан пічірөге хости, ипчі кизи хаза сорып одырған. Харахтарын индіркі көгерісчоткен тағлардаң албинчатхан. Пічірөлер, күнге сарғалтыртып, ооғазах хаях тамчығастарынаң күнге сурланысчатханнар.

Ипчі, ниме-де сахтаан чили, харахтарын сығырайта тудып, пірігіс парған, күнге күрең иде ооп парған кірбіктер өтіре харапчатхан.

Ниме харапча пу, күнге харалта көй парған сырайлығ ипчі? Арса, хой суға түзерін хадарча? Чох, хой сағам на көлдең азырылған. Тігіне хойның соо ам даа чағынғы хыраңны асхалах.

Ипчі, көөлче турып, улуғ тыныбысхан, анаң, сөөде изебізіп, түзіп, ибзер кір парыбысхан.

Ибде от үстүнче парчатхан ысха харал парған артыда салығлаан хой иттері хызарысханнар, хыйындыларға ағас суғып, ілгеп салған истеен теерілер ыстал турғаннар. Ипчі, кругының паан оң азаана кизіп алып, ізік хырында пір пысхағынаң ілін турған хой теерізін круктап сыххан, теер саалы ооғас хар чили тоолап турған. Иледе круктап алып, пызо талбаана одырып, ипчі тееріні чабал сапхынаң истеп түскен.

Кинетін чил күүли түскен. Анаң иб хырында оох наңмыр підірезе түскен. Ипчі тўнўк өтіре сас салған, пазына сўбүректер палғаан узун ағасты одырох хыймырадыбысхан. Чил иб үстүнең индіре алдыра күүли халған.

Теерінің халған салын сапхынаң истеп салыбызып, хандырларын, пысхатарын чаза истеглебізіп, ипчі тееріні ысха хыс салған. Он пірінчі теері тудыс круг пүдіре хыр алтында одыр салған. Ипчі отха хойның сыхтығ тизектерін салыбысхан, көк түдүн ибге толыбысхан.

Хачан пу теерілер сарғалта ыстал парзалар, оларға, ун сүртініп алып, түктерін тастынзар иде сörгегде чадарға килізер, аның соонаң пу ипчінің ікі холы оларны изіректір: ікі хыры көп пістіг иде кирткен хазың ағас оларны нүң не чіли нымзада киміер. Че аның на соонда хыптынаң іненің очары халар. Хыптынаң іне терілерні тон ит салар алай сапог түрейі, алай хысхы ыстан. алай ба пөрік-мелей.

Хойдаң азырылғаннаң ала, тееріге көп ниме урунча. Чағлығ, иттіг сойыл парза, хусхачахтарға соххладарға іл пирчелер. Оларның тумзухтары чітіг нимес, чоон хой теерізін тизе соххлап полбинчалар, че сойчатса халған иттерні, чағларны чіп саларына оларны үгредер кирек чох. Анаң теерілер пуох осхас ипчілернің холына кірчелер. Пастағызын хол ла көйбес чылығ суғнаң түктегі чунахты арыда чуупчалар. Тимір хамыснаң суун сызырчатсалар, паза ікі кізі сілікчетселер, таахылығ теерілернің таахызы азырылча. Анаң, сөлмекти түрдіріп алып, кізінің ікі азахтарына нымзада паза көптіре типсетчелер. Хачан сілдең көк хара теерілер хазарта көптіріл парзалар, палаты сүртіліп, ачитчалар. Палаты теерінің салын онча күн сығытча, чызытча, че анаң изерістіре круг, сапхы, ыс, изірек тоғынчалар. Иди истелген теерідең тіккен тон, наңмырда даа киссең, суғ өтірбес. Піди истеен теері тонның, түгі түс тее парза, хырна тон даа пол халза, чайғыда наңмырға хатанчых идіп кисчелер.

Пу ипчі теері истирін чахсы пілчеткен осхас. Аны ыстап салған теерілер іле чоохтапчалар. Теері истебес хакас ипчі таппассар. Арса, Хапың нимелернің ипчілері? Олар ноға истирлер? Пу ипчі осхастар парда. Андағларға олох таа теері кирек. Онны истеп пир—он пірінчізі поэыңни.

Ипчі теерілерзер өрчіліг көр турған. Таң хайзын поэына халдыарын сағын турған ма? Хайдаң пілерзің кізінің істіндегі сағызын.

Ипчі кізі, кічишек ағас харацахты тасхар сығарып, ізік хырымда адырып, маймах ултур сыххан. Прай кис-

кен киби, поэмынын кизилеринин прай кип-азаа пу ипчинин iki холы иткен нимелер полча. Сагам ол алтын чипнен хасхалаан ипчи тим сапогын тикче. Аны Пычоннын ипчизи агаа тиктирерге пирген. Iki чоон сиир чип, харчи-пирчи бир утке кирип, хыдырада тартыл салып одырчалар, бирлигче халыны ултуң сапогтын табанын туу чаап парифан. Турче ползох, чарым харыс сининче хазың поэыглар таханы чаба хазабызарлар, тохпах пастыг тимир сапог истиндеги поэыгларны начыбызар чалбайта, изиг тимир ултуңнын паза таханың артых куреелерин харыбызар,— кизерчеткен туптаң паза тостаң тадылыг ла хуох тунчухха сабыл халар—сапог пилен. Сарсыгы тигине тимде, ол орген пазында, хаях почазы суртин салган, кориндес чили, сагыл тур.

Ыгыраза тузерлер Пычоннын ипчизинин азахтарында читиг тумзухтыг тим сапогтар, хасхали тиккен алтыннары кунге сагыл чорерлер. Пу ипчинин иргектиги, пызыг холлыгы аалларча улам на тарир, анзы даа чахсы; че тиккен учун Пычон хаты поэы пилгей зе, пу ипчи осхастар иткен нимелери нмее турчатханын пилер чофыллар. Постың кужин пос паалаанын кем искен?!

Ипчи тикче, аралы харахтарының одын ыраххы тагларзар тастап салып одырча.

Хости чатхан агас харачагаста прай кирек нмее пар: чоон, ниске пистер, инелер, тибенелер, чыхчостар; силден насхан, учухтап салган инек паза ат сиирлери; чоон, ниске сиир чиптер, киндир чиптер; нискечек кумус, алтын чиптер; таха сапчаң, ултуң хазачаң хазың поэыглар, тимнеп салган хазың чуркачахтар...

Хыптычаа, чип узе ызырып, пирее-пирее тыгдырада таптан салып одырча.

Чазыны хара сеектер, тырлостар, сарысхалар ыылатлачалар, ибниң колеткизи узараплача, че ипчи чиптерин не хыдырада тартып одырча. Идип одырған нмезине сабыл парып, тамкы даа тартарын ундут салган ипчи кизи.

Хомай тизин ме чуртасты... Чыл ибире хадар парзаңох—iki чус хойдаң бир хураған—сини. Че сынап чоон хой читпин парза, iki хураған тут халар хой ээзи, хураған орнына за — хурағанох.

Хой. хапсап, ол парза, тееризинде хулаан халдыр пирер кирек. Андада мойнына бир ле хураған салылар.

— Домна!—табыс истиде тускен иб кистинзертин.

Ипчі үрбенни түскен, анан, Канойны танып салып, күлімзіреп, табырах чоохтана түскен.

— О чорт, кізі чочытчазың мында. Нимее іди, чабаллар чіли, китеп килчезің?—Каной ирепчі көл пазында чуртапчалар. Аралары үс верстаңа даа полза, хончыхтар. Аннаңар пос кізізіне чіли чоохтанған Домна.

— Ноо киректен піди китеп чөрзің?—нандырығ даа сағыбин, чіптерінөк өтірістіріп,—чоным ам даа сағба пирбинче, хайди-хайди пол парды олар,—Домна ыда-раан плат өтіре тигейін тырбан салған.

— Хомай кирек, хомай кирек пол парды полар, Домна,—тайаан ибге чөли турғызып, чочая одырып үрүктіре арах чоохтанча Каной,—фо, тирлеп пардым,—көп паза чапсыстығ ниме пілчеткен кізі чіли, улархап чоохтан сыххан Каной,—Сеерге иртті пісті пастыра.

Домна, тікчеткен сапогын түзіріп, чапси түскен:

— Сеерге..?!

— Я, Сеерге. Ол тіл-аас чоохтады. Орыс хасхылар чылғы хадарчыларын атхлап салтырлар тидір.

Домна тура хснған, харахтары Канойзар тыплатпин көр турғаннар.

— Хайдаң пілер, чылғы хадарчылары көп, кемнер-кемнер атыр салғаннар. Сеергее дее ізес пар ба за. Хой аның ізептерінде толдыра,—үтерте чоохтан сыххан Каной.

— Хай саба осхас обал-хыял?—Домна хадыл сөстернең чоохтанчаң ипчі, нандыра иб төзінзер одырчадып, сурған.

— Анзын даа пілбинче. Индіре саба осхас чооғында.

— Хан худо-ой-ағачах,—крестеніп —чігленіс-ікінчілес мындадаң сыхпин-иртпин парир пазымнаң, о худа-ағачах.

— Уғаа ла анан піске тартылар ба,—тамкы тамызып ала, көөлче чоохтанған, ээк сағалын тітіредіп, Каной,—сірерніңнер пеер саба нимес пе зе,—үтертче.

— Ізе зе, Сеергее ізес чоғыл,—сағыс алынча Домна,—сығдырат-тығдырат таа сығарыбызарға аяныс-тудыныс чоғыл аның. Орыстан хасхы-хусхы пары истілер чоғыл нооза, анан,—позынаң сураан чіли чоохтанған Домна.

— Колчактар полбас па за.

— Колчактар тоозылган-хырылган тидірлер, хайза,
— тіпче Домна, Канойзар хази көрче.

— Піреезі чазын таа халар, кем көртір оларны, хаң-
за хахтап, чоохтан салча Каной.

Чазыда чалғыс иблiг чуртапчатхан хадарчыларнын
чоохтасчаң даа кирек чоғыл. Кізінең дее тоғасса, олар
асхынах чоохтазадырлар. Сыннаң даа, күн тооза хара
чалғысхан пол көр чазыда. Чоохтазар арғыс—мүнген ат,
адайың, сөс испес маллар.

Каной, таяғын таяна, көл хасты паза халған.

Домнаның чүреене ниме-де тееп сыххан. Істінде изі
чох сағыс хыймыран пастаан. Ноға олар, оолғы пабазы-
наң кил парбинчалар. Чалаң кізее ырах па за...

Сапогын хаях почазынаң сүртклеп, өргенгеок хыс
салып, иир азыралын тимнеп сыххан Домна.

«Пу асхырлығ чылғылар сүріп, сабланчатхан Сеер-
ге ноо ада-ічезіне пеер сабылыбысхан»,—тіп, істінде са-
ғын чөрче Домна. Аның сағызы пірде Хуу хырзар, Оғ-
лах тағларзар пар килче; пірееде хыр азыра хой хадар-
чатхан Кнай хызычаанаң хада чөрчетче.

Кнай аның чалғыс ла хызычаа. Оолаа даа пірөк ле.
Палаларны ла теендіріп, кізее хос салзох, чидер пу ча-
зыны хадарары. Орай частаң сығара Домна хой хадарча,
полбас палаларын чазыдох тударға. Андағ сағыстар,
Домнаны тастабин, анынаң сыбырасчатханнар.

Ікі інек мүўрезе читкеннер. Олар, иирзер ползох, хой-
даң чарыл киледірлер. Көл хазынаң ікі пызо пуох кил-
геннер. Домнаа пу ікі інек саап ізерге пирилгеннер. Олар-
ның ікөлеңнің сүді күнде чарым көнек артиинча поладыр.
Хураған умчулирға кирек полча ол сүт.

Саған үчүн пызоларын чыл азыр пирчелер, інектер
хызыр хал парбазынаңар сағысырапчалар...

Пызылахтығ сүт паза корчык идіп, чіп алғанда, Кнай
тынаға чадыбысхан. Домна, хой күзетчі, хазаа ибір кил-
четкен, адайларны узубазыннар тіп, уйстабысчатхан.
Анан, ызырник тамызып алып, сиир чучап, чіп хатчатхан.
Іди хулахтарына тасхархыны тыңнадып, чіп хадып одыр-
ғанда, одырған орны тітіреен чіли пол парған. Домна
сығара хонза, чылтыстар орты хараа тузын чоохтапча-
лар. Тигір төзі патха ла осхас. Күн кірізі хара палғас
осхас, аны сағыннас, хылыснаң чіли, үзе кизе саап тур.
Күгүрт ырахтың, хол тербені чіли, нызырап одырған.

Домна, адайларын уйстап, хазаа ибiре пар килгенче, улуг чил чиде тўскен, арғазын кōгенек өтире улуг-улуг харахтыг наңмырлар ачыда iчигей ит сыхханнар.

Хакас чазызында андаг ноза. Чоо iзiг кўннер турча. Анаң кинетiн, чўзе наңмыр, хазыр чилнең килiп, сабаннаң чили, урып-урып парыбысча. Хадарчыларға, өбiнiнде хой хадарчыларына, андаг наңмырлар хараа даа, кўнөрте дее хорғыстыг. Андаг харааларда азыглыг аң сыынча, азыр азахтыг чабаллар китепче. Кўнөрте, тiзең, хой ыхча, наңмырға маахча.

Домна, ибге кiрiп, хырна тонын кiлеп чōргенде, тее-рилерiн хабынған. Олар тамчаа паза тўнўктең хари сапхан наңмырға өтiк парарлар. Домна оларны тамчы өтпес чирзер салғлап салған. Хызын усхурыбызарға чағын пас парған, че палазының тадылыг уйғузын аяан.

Наңмыр иб хырина саали тўскен, кўгўрт оды иб iстiн, кўнөртки чили, чарыдыбысхан, анаң тычыр-тачыр пола халған. Домнаның турған чирi тōбiн тўсчеткен чили пола халған.

Илиге хабызыптааысхан полза, Домна чапчаң. Ол сах андох сыға салған. Харахха саспа харасхыда наңмыр ағын суғли ах турған. Iкi адайы, iзiкке сыынып, хаңыласчатханнар. Халтарахтың на хазаа кистiнде ўрчеткенi сала-сула истiлчеткен.

Домна, сырайын наңмырға өрти саптыра, хазаа кистiнзер пас сыххан. Халтарах, Домнаны кōр салып, кўстiг пол парған ниме чили, кōлзер алдыра атыға тўсчеткен; че ырах таа ойлабин, нандыра ачырғастыг хаңылап айлан турған.

— Уйс, у-у-йс, Халтарах!—сōō тарт турған Домна, харахха пiр дее ниме кōрiнмезе дее, сағын чирнi чарыда тўскен, Домнаа хазааның кōлзеркi пулиинаң ырах нимес ўс ниме пўлестезе тўскеннер. Кўгўрт сағыны, кōлзер ойли халып, ус парған. Домнаның харахтарында подпойладағы осхас чыпылама тур халған. Анаң хазаа пулиина чағын сiвечiлер пызынназа халғаннар, хойлар кўрiлiзе тўскеннер, хурағаннар сыр-сар ла полыс сыхханнар. Халтарах Домнаның хырна тонының идегiнен тастых парбинчатхан.

— Уй, ай, айт, уйс!—хысхырып, пос тўс парған азахтарына сўрнiге, Домна iскер iдiл сыххан, сiвечiлерзер орта. Хойлар хазаа iстiн тар ла итчелер.

— Уйс, айс!—путхалыстыра аахтап, пілбес изіріктегі кізі чіли, парчатхан, азахтарының алтында чир пілдірбин-четкен, наңмыр даа сырайға теңминіскен. Пір ле хабы-нар полза, алнында адайлар урус парир.

— Сайт!—сапхан таяғынаң, Халтарах, хаңылап, идек алтына кірче, пірсі пу тур, харахтары ікі фонарь чіли кōй турлар. Домна тура түскен, анаң, сағыс хабынып, пасха адайларны адап сыххан:

— Сиргун, Кōктір, маа-маа, уйс!

Сиргун, чагдап, үр килгенде, пүүр аар айланыбысхан. Халтарах тідімнігōк полибысхан, Сиргуннаң хада пүүр-нің соона кіргеннер.

Наңмыр тыыдарын на тыытчаттыр, паза онарылза Домна. Хойлар хазаада хорылыс ла турлар. Пір адайы хазаада тапсапчатханы истілген. Пілчее чох полған: таң үрче, таң хаңылапча, таң улупча. Хазааға аң кір парғаны ікінжілестіг полбаан. Хойлар хазааға наалза, өргеннер тычырас турча. Домна, харах-хулах чох, хазааны азыра хонған. Хой ікі чара пытыраза түскен. Хазаа ортызында Кōктір пір нимені абылапча.

— Уйс, Кōктір, у-уйс,—ойлап парған Домна.

Пүүр, удур атығып, тонына ла теңен осхас полған, ан-наңар адайы абыли халған хазаа тастынзар.

Түрче идіп, наңмыр кұн сығызынзар соолап халған, хойлар, палаларын хығырып, хурағаннар ічелерін кілеп, мор-мар ла түс сыхханнар. Адайлар хазаа ибіре, үріп, ойлас турғаннар.

Домна кōөлче хой аралап чōрген. Сала тыннығ ікі хой тепкленісчеткенін кōр тапхан. Пірсінің істі-харны тастын-да чайыл партыр. Домна аның тамаан хыйыбысхан. Пірсі, тізең, соон кōдір полбинча, хурағанана хости өнтеленістіг майлап тур. Анзына теңмеен. «Арса, имнеп аларбыс»,—сағын салған.

Пазох пір хой сōөлін партыр. Чахсаа кōрзе, кізі. Оң-делебіссе—хызы. Чайхаанда, харахтарын азыбысхан, анаң, одырып, кōөлче азахха турған.

Кнай, кинетін усхун парып, хой кұзүртіне сыға хонып, хазаада аң сағбазын истіп, аны алти хонтыр. Уйғудағы кізіні хойлар андара саап партырлар. Талдыра түс парып, Кнай ам на онарылды.

Ана іди иртіпче пу чазыдағыларның чуртастары: ізі-ге пызып, соохха тооп, аннаң тартызып. Саназар тус чит-

се, ікібит халча, хайзының мойнына сыхча, пазох көлін...
Пазох ээн чазы...

Иртен күн хызарып сыххан. Хойны төңзер сығар салар кирек, от хураанча чатсыннар. Өлге чөрзе, хой ахсабысча. Хараа тынағ чох полған, ам тынанаарлар.

Хазаада ікі өліг хой, ікі хузурух чох хой. Хузурухта-рын пүүр сор парыбыстыр. Төртінең Хапынның иннері—Хапынның хойлары.

Төрт өкіс хураған: ікізі теен парғаннар, өзіп аларлар іче дее чох, че ікізін тилир кирек. Аннаңар кичее хурағаны ол парған сүттіг хара хой пағда тур, ікі хураған аны сор парирлар. Хара хой пір хурағанынан чирікпинче, ол аны, пастап чыстағлап, анаң хузуруғы алтынаң чалғап пастаан. Че пірсін чир дее чағын итпинче. Чох, хара хой, ыртіне, Домнаның холынаң оспассың. Ол көп хойларға хураған тилеен. Аарда полбаза, утхидыр. Син дее утхуттырарзың. Че пастап пу хурағанға синің палаңның теері-зін кипти тік пирерлер. Анда албазан, утхуттырарзың. Өскіреңзің пу ікі хурағанны.

Домна хурағаннар тилип хайынған аразында, Кнай ікі хойны сой тастабысхан, төстерін хойғалап салған. Иттерін, ибдегі ағас ілістерге ілгеп салған. Пірсінің істі-харнын арығлап сабандағы наңмыр суунаң чууп салған.

— Іцен, тігіне тайғадағылар аалзар түсчелер,—тап-сабысхан Кнай.

— Ойлат пар кил. Итті, тігі ікі хойны ыза пирібіс,—чахаан Домна.—Оттарын турғыс салды поларлар

Домнаа истіг пол парған. Хапынның тайғада от тоғынчатхан кізілері аңа саайлаттырған малларны, иттер-ні теерілерінең апарыбызарлар. Домнаның мойнына чарым паазы ла сығар. Төрт ле тізі хураған тут халар Хапың. Позы даа аалзар пар килерчік, че Кнайны чалғысхан халғызарға пір дее көңні түспеен. Ағаа хоза, ирі, оолғы чиде түзерлер: чарым айча килбин салдылар. Истеп салған теерілерні дее, тік салған сапогтарны даа ыза пирер.

Домна пладын ипти палғанып, рубастарын сығарған. Аның прай саны мына, пу арсин сині ікі ағаста. Ағастың төрт хыри төртінең сиикти киртіл парған. Домна, ағас саптығ тоңараан алып, пір рубаста төрт көні сиик кирт салған.

— Читі,—улуғ тын салған. Читі сиик читі хураған ал салғанын көзіткен.

Анаң, рубастың пір хырында төрт сиик киртіп, санап сыххан.

— Отыс үс хызырыл парды,—сыбыран салған.

Рубастың үзінчі хабырғазындағы үс крес, ікі крес киртіктерні, көні киртіктерні санап сыххан. «Үс крес—он, ікі крес—пис, көнілері—төрт, прайзы—пір муң илиг төрт поос хой холға алғам Хапыннан»,—сананған істінде, он наағын ортын салаазынаң тырбап.

— Пір муң илиг төрттең отыс үсті алза,—пір муң чибіргі пір халча,—пос алнына чоохтанча, рубастың төртінчі хабырғазын санап.

— Пір муң пис чүс отыс,—сыбыранча,—пис чүс отыс хой ікі ара туған,—пазын тырбанып, сыбыранча,—худай-ағачахтар пирчелер,—улуғ тынча.

Я, көп хой ікі ара көрче Хапынның өөрінде. Төлліг мал. Худай-ағачахтар пирчелер...

«Худай-ағачахтар сірерзер, Домна»,—тирчік мал киреене үгренчіліг кізі. Кем ікі ара туған хойларны прайзын таныпча паза оларны соғарға чардырбинча? Кем ол хойларның тізі хурағанның кизекти түк хырых салча, төлге халар тіп? Сіер, Домна... сіер прай хойларны түктеп таныпчазар. Сіер күскүде төлі чох хойларны, іргек хураған табадырған хойларны соғысха чарарға танып пиредірзер.

Домнаа санчы кирек чох. Ол хадарчы пічинне пабазы Хоортайдаң үгренип алған, пабазы—Сырах ағазынан, Кнай—Домнадаң. Ана іди ле, үзүгі чох ілчірбе чили, төлдең төлге тартылып одырча чазы пічігі. Домнаның ам даа ікі рубас пар. Оларны ол ырах чыып салча, хой ээлері ле килзе сығарча. Ол рубастарның пір чардыхтары Хапында паза Пычонда. Ол чардыхтарны ағылзаларла, піріктіре тудып, киртік итчелер. Анзы күчүрлес, хаңыртыс чох поларына туза. Пірее хой ээлері күчүр поладыр. Постары хоза кирт салчалар, анаң артых хой хысчалар. Хадарчы төле оларға, хадарчынох сөкклек одырар андағ ээ кізі.

Ол рубастарны Домна ырах чазырча. Киртіс пе. Иб ээн дее халча. Піреезі килер-де, хоза кирт парыбызар. Домна төлен соонда, сизігің чох үчүн, палаң күзінең, позың күзінең төлең.

Домна хойзар пастырған. Хойлар хыраң үстүнде тарада-тарада прайзы чатхлапчалар. Инектер чатчала-рох. Оларға даа пу хараа уйғу-чадын чох полған.

— Тынанчазар ба, парасханнарым, чазы адайы чадын пирбеді бе сірерге, хайранахтарым,— иркелет чөрчеткен хойлар аразында. Олары, Домназар көріп, «я» теен чіли, майлас салчатханнар.

Аң кіргенде, чохтағ ит саларға кирек, түктеп көрібізерге кирек. Арса, пірее хураған хаап парды ба. Хой даа артын парыбызар. Ибзер Домна ачых-чарых айланчатхан. Чідік чох полғаны азахтары пик пастырчатханынан іле пілдірген.

Күн, түнүктең кіріп, хыйындыларча түзіп, айранның сабанзар чағын, иб істінде төрт пулунни чатхан. Олаңай күнде, салым чохта, хойны, күн түнүктең пахлазох, тибіредедір Домна. Пүүн, наңмыр суу өзімнен азырыл парбаанда, хойны тибіредерге чарабас.

Ам одыраарға даа чарир. Домна, тилеен ікі хурағанға хара хойны эмдіріп, ибде, от хазында, пір азаан төзене, пірсінің тізегіне чығанахтанып, одыр салған. Хаңзачааның істінде суух патха хорлап одырған. Тас чайник, отха сістеніп, сығырчатхан; чарым көнек кірчең көдестең тоғыраан хурутхан иттерні от, түбінен сығара көдірглеп, нандырох чарбалығ үгрезер түзірчеткен.

Ноға час ит пызырбаан пу ипчі? Алай өлген мал идін чибинче бе? Анаң, хойлар хапсағдаң өлбеен ноза. Пірсінің тамаан кизібіскен. Аның иді соххан хойни осхас. Алай аң тізінен чиркенче бе?

Чох. Прай ла чох. Ит кізіни. Ээзі—Хапың. Че Хапың өлген дее хойны істі-харны көбзінен аалға алдыртча. «Хараамнаң көрерге, ноға өлгенін»,—тидір Хапың. Кізее сала даа киртінмес кізі. «Идін адай-хус азырирға»,—тидір. Че адайы даа пір ле, сосха тутпинча. Хайдар итче Хапың өлген мал идін.

Че Хапыңның чіп учуғы даа тикке парбас. Учухтарны тастатпин, піріктіріп, узун чіп иде хаттыртып, тігіндірче тидірлер. Хапыңның чалчылары ит чібөкчелер. Че Хапың часхыда, чайғыда мал сохпинча. Хайдағ итнен азырапча?.. Өлген маллар идінен чи...

Домна салығлаан итсер көріп, «ала хойычаабыс тоозылыбох парир» тіп сағынып, улуг тын салған, аллығ изебіскен.

ХАРА ЧӨП

Пычон сельсоветтин аархы комнатазында, аар идін абыдына, пас чөрче. Поллар ығырасчалар, сапог тахалары удаа нимес тохлас турчалар.

— Аа-а, Хоортай аға! Ам даа син он алты частыг оолдан халбассың. Хыгыртыг сағам на ысхам, хайза,— чойырхос үннең көөктіре чоохтанча, апсахты одыртарға табуретка турғызып.

— Чох, одырчаң маң чоғыл. Кемні ысхазың хыгыр-тарға?—чачыраннос, тарыхчатхан үннең удур пастаан Хоортай апсах, таяғын төмен салып.

— Тоёң ойлада халған.

— Тоёң? Хая, ол хойзар парыбыспаан ма?

— Ам даа чох... Маңнанар. Ол кирекке чөр килді.

— Син, Пычон, хайди-да ікі хылыхтыг пілдірібістің мағаа. Сөлеен сөске турбинчазың. Кибір хайдар кірче?

— Хайдаг тіліңдір, аға? — чачыранни түскен, анаң хабын салып,— че, че ниме чох, аға, пар килер, искірібізер Домнаа, ат алыстырып алзын, азыранып алзын.

— Искірерге кирек чох. Кирек полза, позым пар килем. Чігленістіг күннер. Сеерге пеерөк хайынчатхан осхас.

— Сеерге?—тура хонған Пычон, нимее-де кинетін өрінген чіли, олох туста итчеткен нимезін туттыр салған чіли хабынып.

Ол саблыг оғырны, кізі өдірчең хасхыны хачаннаң пілчеткен Пычон. Ам өрін парған осхас полған, че анаң ноға-да сағынысха түскен чіли пілдірген.

Пычонның сізік хабыхтыг кічиçek характера күйліңизе түскеннер, ол паза Сеергені адабаан.

— Орысты хайдар ит салдыңар? Аны позыдар кирек. Пыро анда нимес. Сабис чоохтаан... Тоёнда кирек, аның кирее,—чабаллан сыххан Хоортай, ээк сағалы тігіреен.

— Тоёң?!—пазох тура хонған кнес Пычон, че хорыххан ниме чіли, сырайы сах андох хуур чөрібіскен.

— Я, я, Тоёң. Тикке хыйыхтас ниме ағылар сағаа, пілінчезің ме? Мин волостьсар парам,—таяғынаң пол сасхлап тур апсах, характераын хази көріп.

— Одырыңар, ағаң,—сыңылап сыххан Пычон,—улуғ

кізі іди турғаны чўрекке истіг нимес. Мин сірерге палабын, одырып одырбын алнынарда. Одыр салыңар, сурынчам, алданчам,—сала ылғабаадағ чоохтапча. Пычон сўмелен піледір. О хайди ол сўмелен полча: пір дее кізі сизін полбас.

— Чох, одырчаам чоғыл.

— Че, аған, айранах амзирға піссер пастыраң — холтыхтирға итче апсахты,—ипчімнің айраны хатығ ахтыр.

— Чох, Пычон, мындағ туста мин ачығ суғ ал полбаспын,—Хоортай холынаң Пычонны піргер ітче.

— Анзы даа арығли сын. Че ниме чох, аған, прай орта ўзўрербіс. Сірер пілчезер, мин совет ўлгўзібін. Совет ўлгўзі тайманаң кўрезерге сала даа туртухпас,—кнес холын пулғағлап, табырах пастырғлаан, пол ығырасча.—Орыс кізіні позыдарбыс. Че сағам прай хыринаң ўзўріп аларға кирек. Сўлеңер ипчізіне, мин совет ўлгўзі, ол орысты, Федор Павловичті, чізе, пір дее кізее хыйхататпаспын,—сығарға итчеткен апсахха чоо чалғанча, тирін чызынып.

Кірлесте апсахха ўрчіліг, ниик-саах Тоёң тоғас парған.

— Изеннер, аған! — тістері ырсайғанча кўлінібіскен. Хоортай тапсабаан, піргер кўріп, иртіс парыбысхан.

Пычон улуғ сағыста, аар пўгінисте одырған. Қицее аның алнында пір маңат сабға сығыс кўлінген, че пўўн ол кирек, Пычонзар ідіргек холларын сунып, аның мойнына тыынарға иткен. Пычон Тоёңның кір килгенін сизінмеен.

— Паза кирек полам ма, Пычон абааң?—пыросынып, сурған Тоёң.

Пычон, пазын кўдіріп, Тоёңзар харахтарын тут салып, табыс сығарбин, илееде одырған. Тоёң, удур кўр сыдабин, харахтарын пулуңнарзар чазырғлаан, тыс тур полбин, пір орында пасхланған.

— Қирексін, кўп хатап... Мин кўп хатап кирекпін піске, Хапың сўўгіне, мин кўп кирекпін,—Тоёңзар хайбин даа, позынаң чоохтасча.

— Чазырбин чоохта, хайди иткесін Сабисті?—хатығ тапсаан Пычон.

— Мин пір дее ниме итпеем, абааң,—алданча Тоёң. —Сурыңар Сабистең, ол тіріг, чоохтасча.

— Чоохтасхазың?—чачыраңни түскен кнес.

— Чоохтасхам, абаан, орысха састырап... Агаа сарығ тай кирек. Пабамнан чоохтас пир... Мин өс алғам Сабистең, өс, абаан,—сүркүннеп пастаан Тоёң.

— Ха-ха-ха! — хатхырыбысхан кнес.—Сағыстығдан хыйғох сыхтыр. Сарығ тай осхыр халар сині харибден... агаа хоза мин — совет үлгүзі,—он сигіс частығ оолнаң, тиң кізінең чіли, чоохтас сыххан Пычон. — Он асхыр чылғыда сарығ тай осхастар көп, Тоёң. Хыйға сағыс. Өзің ханды ба?—иңнінең чайхап сурча Тоёңнан.

— Күрес үчүн ханды, че ам даа ікі өс халды,—күлімзіреен Тоёң.—Сарығ тай парыбысса, аның үчүн төлеттірем паза ачығ тілін поэна сордырам,— сол холын мунзурухти тутча.

— Я, оларның тіл ачығ,—чаратхан Пычон,—улуғ-кічиі пір осхас... Че Сабиске талдыра, тахаң ходыра тас-татханыңны кізілер ундубас. Хыстар хайди күлісче сагаа. Сабисті күресненөк күлкее кирзең, хайдағ полар,—ачытча поэна хынос Тоёңны.

— Ам ол магаа сыдабас. Азаан сарығ тай хазыра тарт салған. Ондай килізер,—сырайы хызарча Тоёңнын.

Чииттер күрезінде Сабис, часха кічіг дее полза, Тоёңны талдыра тастаан, наа сапогының пір тахазы тігі чачыраан (сапогтығ күрезерге чөп алылған полған ікізінен), ікі тағ аразынаң «паап» тадырада сыххан. Күреске чылысхан ооллар, хыстар талғанча эрескеннер Тоёна, аны «паап» тіп адап алғаннар. Ол сыынаң Тоёң Сабиске істінде хычан чөрчен. Сабистің тірілчеткеніне Тоёң ачырғанча істінде.

— Че нан. Пабаңа пір ниме сөлебе. Мин чоохтазам. Пу киректеңер пір дее чоох сығарба. Сабиснең чоохтазар кирек. Ұтерт син аны, поэна тарт, ынағ пол. Орыстарға ынағох пол. Қөр, тілің пик замокта.

Тоёң, үгрет салған адай чіли, Пычоннаң харах албин турған. Істінде, «турыстығ ачам» тіп сағын турған. Тоёң сыхханда, Пычон, одырып, ікі чығанағын столға таянып, хамаан ікі аязына түндеріп, сағысха түс сыххан. Пу орыс семьязының кирегі Пычонзар пасха ондайыңа көр сыххан. Тағларзар хыза тартылған пу ыраххы аалда Пычон хан тізе—хан, пиг тізе—пиг осхас полған. Ол хан тузындох Хызыл чарда үгренис тоосхан, андох халар-

чых, че переворот харыҥ пол парған. Пычон аалзар тискен. Пабазынан Хапың аказының малын тайғада чазырган. Позы, Хапың аказы Хоортай апсахта чазынып ос халғаннар. Пабазы, Колчакнаң хада полып, хызылларға өдірткен. Пычонны, чалғыс ла пічікчі кізіні, сельсовет кнезіне таап салғаннар. Пу чирде Совет үлгүзі сентябрьда 1919 чылда ікінчізін турып, пастағы ла чылы парча. Совет үлгүзі пу аалға читкелек тее тиирге чарир: ол көк пүрліг ағас үстүнде чатхан тубан на чили турча аалның иргі кибірлерінің үстүнде. Аалда прай ла Хапың сөөгінің чоны чуртапча. Олар Пычонға киртінче, родтаң пічікчі, хыйға Пычон сыхханға өрінчелер, анынаң махтаныхадырлар, көдірілізедірлер. Пасха сөөк—Хоортай апсах ла паза аның кізөзі, паза Пулат ирепчі. Хоортай апсах сала-сула орыстапча, ол хайчы, ачыҥ тілліг тахпахчы. Че ол кибірге ле ізенче, кирек кибірге килістіре парза, ол чөпсінедір. Орыс тілін паза Тоёң пілче. Че Тоёң Пычонның аказының чалғыс ла оолгы. Ипирке, чілбір, посха ла хынчаң хылыхтыҥ өсче. Пабазы пір нима тібинче ағаа, Тоёң поэы ла хынғанни поладыр. Тоёң городта сан пөгерге, счет тартарға, пічік пазарға үгренип алған. Паза үгрениминче, кизе-тоғыр алча, үгренирге ыссалар. Чидер ағаа анча даа, аның ырах сағыс чоғыл, че өс алар кирекке үгретпе. Тоёңның андаҥ хыли кирек полар Пычонға. Андаҥ сағыстар кирдің-сыхтың полыс турған аның пазында.

Хапың улуг пай. Ол Пычонның пабазынаң хада сыххан улуг харындазы полча. Уғаа хатыҥ, че хозан осхас хортых. Пычонның чөбін ол худаы чөбі тіп истедір. Малы на өскірче, чалчыларын хыйыхтапча харамынаң. Пычон үлгү хайди парарын іле пілче. Хызыллар үлгүзі—чох-чоостар, чалчылар үлгүзі, че мындағылар ол үлгүнің татхынын ам даа пілгелектер. Комбедтер табылза, анда кирек пасха полыбызар. Че Пычон оларны турғызарын тутча. Пычон, изірібіскен кізі чили, иленни түзіп, аннаңарох сағынысха патхан. Пар полған таныстар Пычонның Минсуғда даа, Хызылчарда даа. Че олар, алтынарын тартына, Москвазар, Крымзар, Кавказсар чиде халғаннар. Ой, сараасхыр, ах асхыр! Ам даа пар Пычонның сараасхыр абдыра түбінде, че уғаа асхынах. Ох, ол чирлерге чөр килзе, нанчыларны тапхлап алза! Че хайди? Пар ондай, пар, пар! Сеерге... Хапың абаа... Пы-

чон сала хысхыра түспөөн, хайдаг-да часкалыг сағыс хабынып. Чынар алтынны...

Алай, прай нимені чох идіп, тойманға кірібісчөң ме? Хайди? Хачан-пірее піл саларлар... Ипчим халын хонхытғлардаң. Хазии уян аның... Арса, маңзыратчан... Кнай—сіліг хыс, чалчы, иргектіг. Пычон, турып, пастырғлап, пазох одырча. Аның харах алнында улуг город көрінче. Ол нанчыларынаң исчөң, хайдаг хыныг Москвада, Крымда... «Федор Павлович, Тоён»,—сыбыранча Пычон, хараан чаба тудынып, пазох сағыс тадылиина алдырт сыххан. Волостьтағы нанчылар... Толығ... Төлег... Хапыннын алтыны... Чох. Пу орыстан ол угаа киліспес нима ит салған. «Алыг сағыс, хысха сағыс»,—кібіреніп одырча істінде. Анаң тура хонған. Чахсы ондай сағынып алған осхас полған...

— Сынап көр, Пычон!—хысхыра түзіп, сых парған, хараана чайыл парған алтын көрінген.

Тоғызынчы глава

СУРАҒ

Пычон аал аразынча пастыр чөрген. Ізіпчеткен сырайы сарнахха сөрөннеен. Прай ла нима алтын өңніг көрінген: тигірче кизек-кизек сарыг пулуттар ойласхан, оттар күн хараана сарғалғанохтар; чылаңоттар, сахчаң оттар алтынох өңніг осхас полғаннар.

Волостьсар парчаң чолда сарыг тозын көдірілчеткенін көр тапхан Пычон. Тозын айныда чағдапчатхан.

Пычон сельсовете одыр салған, тоғысха пастыр салған кізі полып. Алнында пічіктер, тетрадьтар салғлап салған, «Коммунистической манифест» тіп книга хазыр салған.

Пычон политикалыг книгаларны тутчан, че хығырба-чаң—көрімге ле.

Хос ат көлген тимір ойыстыг ханааның оградаа кире хонғаны истілген.

Пычон, түрче сағынып, удурли сығарға тимненчеткенде, тозын на пол парған сырайлыг кізі кір килген. Пычон иргі нанчызын, чарғы сурағчызын, сах андох танып салған.

— Изен, изен, Тохчын Владимирович,—оң холынын пазына чапсын парған ікі холынаң Пычон,—хайди табы-

рах читтін, харындас?—Пычон Тохчынны ноға-да «харындас» тіп адидыр.

— Ат чахсыда, чол хысха,—ах платнаң сырайын чызынып, одырча сурағ итчән.

— Чолдаң килгенде, чылығланып аларға кирек,—Пычон харахтарын сығырайта көрче, ырчайча.

— Киректің чолына кіріп алары азынада полча,—холларын чысча Тохчын, састарын сыйбанча.

— Халын кирек,—харах сығынча Пычон, Тохчын Владимировичтің ондайын піліп,—ағыллығ хармахты пик хазир кирек,—хатхырча, асхыр оғыранған чіли, Пычон.

— Хайдағ даа чоон палых поэбачаң полған,—ідөк хатхырча сурағчы,—Че чолға кир, іске турғыс,—улуғ нанчы үнінең тоосхан, Пычонзар харах албин көріп.

— Харындас, прай изерістіре полар,—маңзыраба теен ондайнаң чоохтан сыххан Пычон...

Сурағчынаң Пычон сала ла истілер үннең чоохтас сыхханнар.

Тастындағы ізік кручокка хаптыртхан.

Пүлес пол парғанда, Федор Павловичті сельсоветтін төрдегі туразына киргеннер.

— Одырыңар, Федор Павлович,—паарсастығ үннен чоохтанған Пычон.

Федор Павловичке истіг пілдір парған. Чалахай кізі осхас полған сельсовет пазы. Че сурағ итчеткені хайдағ-да пағдаң позаан адай осхас нима. Чоо хазырланча. Наганы столда чатча. Харахтарын ханнандыра көрче. Сырбалыстығ, хазалчых сурығлар турғысча. Атса, ат салғадағ, киссе, кис салғадағ. Федор Павловичті, палғап, тарт парарға итче.

Федор Павлович алданча:

— Прай семьянаң, арғыстар, апарыңар. Ипчім, палам мында, хайда-да тартынчаам, узанчаң тиріглерім. Пыром чоғы ахха сығар, ағаа мин ізенчем... Мин прай сынын чоохтадым.

Мин дее кізібін, мына хатығ пасхан холларым — Федор Павлович холларын көзітче.—Простой орыс тоғысчыбын.

— Тымыл, хасхы! Тадар чиріне киліп алып, чох-чоостарның палаларын кинем ит чөрзің, адай! Хайдадыр мылтиң? — наганын хаба тартча сурағчы, аның сырайы

чалбах булка чили терпейібісчеткен, түкүрігі пытырап-чатхан.

— Сын нимес, арғыстар, минде пыро пір дее чоғыл, прай нимемнен, чалгыс паламнаң харғанчам. Мылтых хаңаада полған, андох чатча полар,—алданча Федор Павлович.

— Мылтых ла үчүн ат саларға кирек сині, пілбинчезің ме мылтых тударға чарабазын. Я, за... Хасхы мылтых чох азыраан хураған осхас.

— Ол мылтых мағаа сыйға пирилген. Хызыл армия сыйлаан, адым андох пазыл парған... Ахтарны чаалаан үчүн, Совет үлгүзі үчүн...

Сурағчының сырайы тартылыза түскен. Анаң пос тілінең ниме-де сыбырасханнар.

— Федор Павлович,—андағох паарсастығ үннең айланған сельсовет пазы,—мин сірерні холға ал халзам, хайдағ поларчых? Тизе халбассар?

— Чахсы кізі, аарлығ арғыс, сурынчам,—азаана түсче Федор Павлович Пычонның.—Прай чахсым читтірем.

— Чарадыңар, сурағчы арғыс, порукаа ал халарға?

— Чіт парза, синің мойның кизерге полза, пас пічік, хол сал,—нимее салбин чоохтанча сурағчы.

— Чарадыңар, сурағчы арғыс, пу алчаас кирек ахха сығар. Көрерзер минің хайдағымны.

— Мин сағаа арғыс нимеспін, мин сурағчыбын, син сураға хаптырғанзын. Ол, —Пычонзар көзідіп,—сельсовет пазы. Арғыс нимеспіс піс сағаа пілдің ме, көк харах.

Федор Павлович пазын төбін тудыбысхан. Ноға мыны көк харахнаң хычырчалар? Чазыда ідөк теен пір оол, пу чоон тадар ідөк теен, сурағчызы ідөк тіді. Пасха полчаң ма—хара пол, сарығ пол, күрең пол, көк харах пол? Андағ сағыстар кірген пазына Федор Павловичтін.

— Тының аянинча полтырзың пу орыстың үчүн,—Пычон пасхан пічікті алчадып, сурағчы күзүреен.

— Ізеніңер мағаа, сельсовет пазы, ізеніңер, чахсы кізі. Мин сынны чоохтапчам,—тура хоньп, алданған Федор Павлович.

Харах чіспес ікі хусхун Федор Павловичке «арғыс нимессің» тіп сынны чоохтааннар. Че Федор Павлович сын арғыс чүреенең чоохтанған, ол пуларның ниме тудынчатханнарын пір дее пілбеен.

— Мин орыстарға ізенчем, парыңар, семьяңар олох апсахта полар,—олох паарсастығ үннең тапсаан Пычон.

Федор Павловичтің чүрее сыртли түскен, харахтары пүлестел парғаннар.

— Спасибо, чахсы кізі, сын Совет үлгүзі. Ана андағларның үчүн күрескебіс,—хол тутча Федор Павлович.

Пычон Федор Павловичтің холын тың тутхан, сурағчы холын пирбеен.

Федор Павловичтің пырозы чоғын Пычон пілче, че сурағчы пілбинче. Аны ол пілбес хаңан даа.

— Сурағ істезі ам на пасталча. Сілер, миннең сурынмин, пір дее чирге чөрбенең, Федор Павлович,—нымзағоҳ үннең тапсапча Пычон.

— Истім, аарлығ арғыс,—пазын икіпче Федор.

— Пазох арғыс,—тізін хабырада түскен сурағчы.—пу аалда айбынаңа килізер, тизібістің. Тиссең, таптырған чирде чарғы чох ат салам,—нағанын улапча сурағчы.

— Пілдістіг, сурағчы арғыс,—хабынмин халып, «арғызох» тібіскен Федор Павлович, сурағчы сырайын чабал идібіскен.

— Көрдің аны, хызыл...—Федор Павлович сых парғанда, таптанып чоохтанған Тохчын.—Син пілчезің, хайдағ өс чатча минде...

— Анзын ырах ит, Тохчын Владимирович, тирен сундукка сых сал, мин искір тее ызарға аябаспын,—хычалығ хатхырча Пычон.

— Я за, чылығ суғда сортаң, чымыйғанға чалған,—соонаң на чарабас сығарыбысханын хабын халып,—ойнапчам, Пычон Иванович, ойнапчам, сині сынапчам,—хыя састырыбызарға харасча Тохчын.

— Мині нимее сынап одырзың,—хатығлана түскен анзы,—орысты даа хайди тігледің. Ол испеен тіп сағынчазың ма? Көр, Тохчын, ол кізі тизібіссе, пастағызын син пыролығ поларзың. Нағаның хылаңнатхазың. Ам хызылларға хычанып одырзың. Мин прай позым совет үлгүзібін. Мин, үгреніп алып, позымох аалына айланғам. Синің пабаң, алтынын таарланып, тизе халған. Хызылларнаң чааласхан, Сотниковнаң хада полған, коммунарларны атхан,—чабаллан сыххан Пычон.

— Че хайди улыбыстыңар, Пычон Иванович, мин

волостьтада сині кем хыйыхтир? Кирек тее пол парам,—чалғанча Тохчын.

— Иди чоохтанзаң. Хазынчах полбачаң сағыстыҥ кизи. Угрениң дее пар,—көөктире алып одыр, нымзах чирин таап алып, Пычон.

— Харным даа хычыбысты,—пасха нимее кирерге хынып, чоохтанча Тохчын.

— Пастыр писсер. Мин амох килем, киректер пар,—холтыхтап сыгарчадып, чоохтанча Пычон,—чол пилчезин минзер, ол чолға пуртах от өспезин,—ибіре чоохтанча Пычон.

Онынчы глава

СЫЙЛАС

Төрт комнаталыҥ тураның истин көйчөң суғлыҥ лампалар чарытчатхан. Аалчы сыйлачаң горницада улуҥ стол чіңең нимені тығылдыра артын турған. «Хусхачах ла сүді чоғыл» тирчик Хоортай апсах, пу столны көрзе. Че Пычоннаң Тохчынны стол чапсытпаан. Олар андаҥны көргеннер: оларның азыраныс сай мындаҥ стол алныларын хоостидыр.

— Ирт стол кистинзер, Тохчын,—пос кизизіне чили, тапсап одыр Пычон, ниңнерин сыхсарынып, улуҥ тоғысха тиринчеткен кизи чили, ағас диванға одырыбысхан, анзы, өстеен чили, ығыри түскен.

Хызыл платты күреели палғанған осхас iki хан бутылкалары столда азырайыза түскеннер.

Стаканнар тыҥдыраза түскеннер, iki сыдамахтыҥ ирниң тамахтарында хыртылаза халған, хынып хаахтас салғаннар; иреннер ирнилерин почылат сыхханнар.

Ол-пу нимелерни ағылглап, столға ипти турғысхлап, ах сырайлыҥ, сарыҥ сүрместиг, ачых харахтыҥ хызычах хыймырап чөрген. Сыны, сылаҥай ағас осхас, көни полған.

Тохчын, Пычон көрбеең аразында, хызычахсар хылчаңнабысчатхан.

— Пилтир төли, Арбаттаң,—хачан хыс пала, изіктеги туразар сығып, сенек изиин ығырада чапханда, чоохтан сыххан Пычон,—Сояннаң азып одырзам хон чөрчөң нанчымның палазы. Иптиҥ, арыҥ холлыҥ пала. Чир тамаан өскіреге, тимнирге ундар күс.

— Тiгi чи... ниме,—хулаана сыбыранған Тохчын, чоохтанарға полбин.

— Ырах ит ... Ам даа олған. Он пис ле частығ,—хатығ хылыхтанған Пычон.

Тайғада өсчөткен өң-пазы мискелер, тустаан үгүрсү, капуста, тоғыраан хой иді, пүкүлге хаарған ікі индейка иді—прайзы тоғыста полған, прайзына тыс чадарға киліспеен.

— Ипчіңер ибде чоғыл ба?—улуғлап салып одыр Тохчын иб ээзін.

— Ол полынминча, узучаң комнатада,—аястығ үннен чоохтанған Пычон.

— Минің ондай андағ, Пычон абаа, хат ибде чатчатхан ниме, аның харны хачан даа тох. Ирлер одырған столға хаттың сібеленчең кирее чоғыл,—көкіп, тілін пос салып пастаан Тохчын.

Пычон ниме тібеен. Ол тыыплаысхан одыр, чіңеен не чіңче.

— Сус хураған идінең, Тохчын, пүүн не соххан мал. Час хан тайна. Ханны хызычағох урған. Пастап пілбөчөң, ам маңат итче. Сизінчек, ус холлығ пала пу Марик,—позына чоохтанча Пычон.

— Хураған теен парған ноо,—хузурух сазып алып, чапсыпча Тохчын,—ой, хураған хузуриина хынадырбын,—ахсына тастапча, үзі ахсынаң сірлесче.

— Мин чибіргі ле пос роды, хакас хойы тутчам. Хучалары хада чөрче. Чыл ибіре соғар хураған пилен. Хайзы хойлар ікі дее хати хураған ағылча чылда, пар ноза өскі осхас хойлар. Чоон хой идіне хынминчам,—улуғсырхап одыр Пычон.

— Я, за, покрөпха читіре ічезін ээмче, покрөп соонан ічезінең чөрче... Уяды чох кізіні іди тидірлер,—ниме-ниме теенін пілінмин, аар тіллен пастаан Тохчын.

— Ікі хан бутылказы хураанда, пазох ікі андағ бутылка хостаныза турғаннар.

— Хыйма, сатырма, абыртхы, сметен потхы, Марик!—хысхырча Пычон,—хулун идінең хыйма идедірбіс.

Позаан ідістер парғлабысхан. Столны чиистіг пасха ідістер туу чабысханнар.

— Абыртхыны Марик ле ачит пілче пістің аалда. Сухсунның ханы сағайларның абыртхызы полчаң,—Пычон, абыртхы тартыбызып, чоохтанча.

Хачан үзінчі бутылка позып парғанда, Тохчынның тілі позы ойлачаң ниме чіли пол парғанда, Пычон Марикті узирға позытхан.

— Пар узирға, Марик. Ідіс столда даа хонар. Күннен пурун турарың ундуба. Пабаңа пирген сөзім толар—сині кізее чарат салам,—иннінең сыйбапча Мариктің Пычон.

— Хая, мин кізее чарадим, Пычон абаа,—харбанча изірік Тохчын.

— Изің сыхпазын, сурағчы,—хатығ тапсаан Пычон.

Самовар столда сыылаан. Сливкалар, өремелер, ах хаяхтар, сарығ хаяхтар; оң-пазы вареньелер, чистектер столдох тығылысханнар.

Төртінчі бутылка, позып, пуларнаң сыдаспин, столдаң тискенөк.

Пычон, Тохчынның иргі чуртазын чахсы даа пілзе, хайди ол чарғы киреене кіріп алғанын пілбеен. Изірік Тохчын амды, кил, чоо көдіріл сыххан, узы ла пазы чох махтан сыххан. Ол волостыта чарғычы полчатхан, сырайына туу хара сағал өскен орыстаңар чоохтаан. Ол орыстың хайди тадар аразынзар сых килгенін искір пирген. Хайди сайбағ киректерні чабысчатханын, ол, чарғычы, сайбағ нимес киректерні азыбысчатханын прай чаза сал пирген Тохчын Пычонның алнында.

— Сараасхыр ла оғыранзох, пічіктер хынған на сөстерні сығарчалар. Сортанахтың сөлеенінең, минің тееніменң... Мин толдырығчы, ол — ондайлағчы... Мин—ат, ол—поза пағ тутча, ха-ха-ха... Хайди азыраң, ат іди тартар.

Ұр парған изірткіні іскеннернің ынағ чоохтазы. Чобат ла чіли ахчатхан Тохчынның чооғы. Пычон ялаплатхан, тыыстал парып.

Тохчын уйғуланыбысхан, Пычон соох суғнаң чуундырыбысчатхан, анаң пазох чоох хыза пазып одырған.

— Піс пастап пічікке паспин, сурағ идедірбіс. Хызаннап, алаң асхырып алза, хынған на сөстерні сығар пиредірлер. Че пудурғу көк харах пик тудынча,—махтағ салча Тохчын.

— Ноға көк харах? Орыс нимес пе? Сөкклеезің син ол кізіні,—хычанызын, сырбаға аларға хынызын пілдіріп пастаан Пычон.

Тохчын чарабас нимелер көп сығарғлап салған. Пычонга ол ізенген. Ам, сааға пиріп, хабынып, чобалысха түсче.

— Чобалба, Тохчын, миннең ниме сыхпас. Че мині испес ползаң...—устығ салаазын хылаңнатхан Пычон,—көр. Тағыр хазынзар пір ле пола халарзың.

— Аасхынчам, харғанчам, Пычон абаа,—сурынча Тохчын.

Таң хазарыбысхандох, Тохчын тимнен сыххан.

— Ирteeзін сығыбызарға, кізі сизінмезін. Орыстын киреен чөптес килерге. Чыртысха чарғылирға кирек.

Пу аалларда пыролатхан кізілерні хан үлгүзі ондайынан чыртысха, соғысха чарғылачаңнар. Андағ чарадығ Тохчынның хынчаң нимезі. Ол поэы чыртадыр, мунзурухнаң андара сабарға хынадыр...

Көк суланы хараа тооза хычыратхан аттар сааххлах тартынчахтарын күүледе халғаннар таныс чолча.

Көк суланы, асты, отты, аалнаң полыс идіп, сельсоветке тоғын пиредірлер. Аннаңар килген пастыхтарға, оларның аттарына сыйлас хаңан даа пилен.

Пычон иртенгі арығ киині, кірлесте турып, тын турғанда, сарығ түк сырайлығ орыс пу чиде түскен.

— Изеннер, чахсы кізі!

— Изенөктер, Федор Павлович,—чылығ чоохтанған Пычон.

— Тиспеенімні көзідерге килдім, чахсы кізі,—пыросынча орыс.

— Ниме чох, Федор Павлович, мин орыс кізее ізенедірбін. Ортын күнде прай семьянаң пазарзар піссер. Ипчімнең таныстыр салам. Арина Петровнаа эрістіг полча полар. Ипчім минің маңат кізі,—холтыхтап, үдес парчадып, чоохтан парча Пычон.

— Спасибо, чахсы кізі. Кізілер чігленмес пе?—ікінчилеен Федор Павлович.

— Пічік пиргеннең артых паза хайдағ чігленіс полар,—ибіре чоохтанча Пычон, хылиин сынап орыстың.

— Я, сын, чахсы кізі. Килербіс,—хол тудып, чапчан паза халған Федор Павлович.

ХАТТЫҢ ХАРНЫ ХАЧАН ДАА ТОХ

Узанчаң кізі Федор Павлович иртөк турған. Кнессер пар киліп, узанчаң тиріглерін сығарған. Прай нимезі мында, че мылтығы патронтажы чоғыллар, Федор Павловичтің чүрегіне изі чох пілдірібіскен. «Чахсы кізі чыып салған полар»,—тіп сағынып, истен парған.

Турадағы ахсах налавкаларны, саялглабысхан ікі табуретканы тыхтап салған. Апсахтың хаңаазының терпектерін тыхтаглабысхан. Анаң күрең адын көрерге парған. Анзы оттапчатхан, че мойнынаң ағырсынчатхан. Көрзе, сол чарнының үстүнзер, мойнында сізік. «Опой»—сағын салған Федор Павлович, ачырғас тамағына тол килген. Анаң, апсахтың чуртынзар пас килген.

Зойка таңахтарға, хастарға хойың ах ниме пытырада тастап пирчеткен, оолах таяхха сіреніп, хана төзінде турчатхан. Арина Петровна інек саапча.

Апсах пілектерін сыхсарын салған, кизін азахтарынаң чоғар тартып, өскіні пычах чох сойчатхан. Федор Павлович түрче турғандох, өскінің сал теерізі мойнынзар чагдап килген. Апсах уғаа чапчан тудынған. Оң мунзуруғы тееріні иттең чара ла сас парып одырча. Теен парған ікі сал хурағанахтар, апсахсар көріп. сыңылада майлас турғаннар.

— Мама жалайт,— орыстап чоохтанған апсах, хурағанахтарның алнында чочая одырып, анаң Федор Павловичке, сой салған өскіні көзідіп, орыстабох чоохтанған:

— Пасти ни хочис, Пычона капус кушай ходис, жа-лавай мина Пычон. Типер казане парис пудис. Ирбетишек мясом кармиш нада, мясом и ликарством коросо.— Апсах өскінің істі-харнын сығарча улуғ ағас типсее.

Федор Павлович апсахтың ниме чоохтанғанын пілген:

— Чазаа ызыбызар полғазар, аған,—чөп пирген.

— Чазыда өскі хой пастидыр. Хойлар суурах полыбысча. Че наңмыр чаар полза, яман, пастағы тамчы теңдөк, ойлап сыхча. Тут полбассың аны,—көксөреніп ала, чоохтанған апсах.

— Көп, арса, өскіңер, ноға сохчазар, палалары даа кічіг?—сурған Федор Павлович.

Апсах, нандырбин, хурағаннарзар чагдап, ікізін дее иркелетче:

— Ты пудиш мамка полша, ты в снег казан пойдош, растиш полша, да пыстра,— күлініп, итті ікі пөле кизібіскен. — Сірер аалчымзар. Мин мағат ит пызыр пирем. Паар сістим. Сигбін-сигбін полар.—Апсах чоо чалахай чоохтанған орысха.

Палалығ даа полза, өскі симіс полған, істі-харны хуруғ чағ. Апсах, паарны төрткілли кизіп, харын чаанан сөргеп, сіске хазап, отха хойғалаан. Сістер пилен итклеп салған көп полған. Федор Павловичке пір сіс пирген.

— Сісте підөк, хакас сізі чирбістер, орыстап саслык тидірлер,—хатхыр салча апсах.

Түрче ле істі-харын арығлал парған. Апсах Арина Петровнаны тадар ондайынаң істі-харын арығлирға, чуурға, хан урарға үгреткен.

— Пот коросо, совсем хакас, совсем мой Домна,—көөктір чөрген апсах.

Итті апсах, пір дее палтынаң тоорбин, пычакхнаң на оохтабысхан. Арға, мойын сөөктерін, прай чүллеп, азыр-глабысхан. Апсахтың холлары уғаа иптіг тудынғаннар. «Ус халлар»,—сағынып одырған Федор Павлович, харах албин, апсахтың тоғызын көріп одырып.

Хазанға істі-харын, оң-пазы кизек иттер кірглеп турған.

— Тамах чирге аалчылар хығыртарбыс, хончыхтарны. Сірер аалчыларымзар минің. Тамахха малның прай идінең, прай чардығынаң пызырчаң. Аалчылар прай идін амзаабыс тирлер,—үгретче апсах.

Өскінің чарым иді хазанға кір парған чіли пілдірген. Апсах сістел парған паарны чідірткен. Пу орыс семьязы хачан даа чібеең мындағ нимені. Зойка даа, Федор Павлович тее, Арина Петровна даа хынып чееннер апсах сістеен паарны.

Хачан тимде полғанда, апсах итті улуғ ағас типсее сығарыбысхан. Анаң оохти кисклеен. Хончыхтары пірден, ікіден чылыс сыхханнар. Мўн урғлапчатхан Арина Петровназар таңнап көрглеп одырғаннар. Прайзы даа ханзалығ тамкы тартчатханнар.

Зойка көнігібіскен осхас. Ол апсахтарға, инейлерге турын ал пирчеткен. Олары Зояны алғыстапчатхан ос-

хастар. Анзын Арина Петровна өрчiлiг кўлiскеннерiнен сизiнген, iстiнде өрiнчеткен.

Апсах, иттi тоғырап алып, нинче-де чағлығ тоғырам отха тастабызып, типсiзiн худайлар алнына, от хазына, гүнүкке орта, iзiк хыринда, iлгөр хыринда тутхлаан. Анан прайзын столға хығырған. Стол ибiре иреннер iкi азахтарын төзене, ипчiлер пiр азахтарын төзене одырғлабысханнар. Арина Петровнаа, Зойкаа, Федор Павловичке улуғ столға тимнебiскен апсах. Че Федор Павлович чирдегi столзар, тадарларох ондайынаң, одыр салған:

— Пiс чiли, наспах суғын пiлчеттiр,— чапсысханнар прайзы.

Арина Петровна, ирi тадарлар аразында иптiг одыр салғанын көрiп, ачырған парған iстiнде. «Ноға позын үгретпеең. Ам одырып одыр пiди чара, чiксiпче тiп сағынарлар»,—iстiнде тайнап парча Федязын.

Арина Петровна тадарларның азыранчатханын көөлче сизiнiп одырған. Ипчiлер, иреннер—прайзы уғаа сибер, маңзырабин чiп одырғаннар. Самнахха ортынчах сусчалар, пiр дее тамчылатпинчалар. Иттi, сасхыснаң алып, сасхыснаңох тудып, пычахнаң ооғасти кизiп, ахсыларын кiчiг азып, сасхыснаңох пiрер кизекнең алып одырғаннар.

Зойка хан колбасаны хынып чiпчеткен. Сынны сөлезе, Арина Петровна даа ханға тың хынған, че көп чирге арынған.

Апсах Зойкаа тiл туттырыбысхан, оолахха чарыны, Федор Павловичке иттiг чоон чiлiңнi, Арина Петровнаа хол чiлiңiн салғлаан.

Кiзiлер прайлары өрiнiстiг кўлiнiскеннер.

— Кiчiг палаа тiл пирчен, ойлаңа тiллiг полар, улуғ аалчыларға торыспох чiлiңнер салдатчаң,— ойнап одырған апсах,—чарын—анзы мал хадарар кiзiни, Сабис мал хадарар, көп маллығ полар.

— Сыдас полбаспын, уғаа `көп иттiг, ағаң,—отказ иткен Арина Петровна.

— Киндiр пағ чи, киндiр пағнаң мойныңарға палғап салам,—хатхырған апсах,—сөөк хуурта салдалар кирек, чiлiңiн салдаанох кiзi сорчаң.

Түрче полғанда, пазох кiзiлер кирген. Апсах оларны столзарох одыртхан, пазох ла сыйлаан. Чарым өскiнiн идиңең көп чох ла халған ит типсiде, көгемдiк арах мўн хазан түбiнде ле халған.

Пір чиит ипчі кізілерні турғысхлапчатхан. Арина Петровна позынзар хығырчатханын сизінген ол ипчінің. Федорнаң Арина парарға унабааннар. Ипчі Зойканы чидінген сығар парир. Зойка сарыспин даа, паба-ічезінзер дее көрбин, сых парир.

— Хызыҕах парча, сірер кидейленчезер,—көзіткен апсах,—іди чарабас.

Хаҗан тасхар сыхханнарында, Зойка ол ипчінең хада сазы ла сарғал париған. Сооларынча, көп өннің көгенектіг иреннер, ипчілер, таңға мондылысчатхан чахаяхтар ла чили, субалысханнар.

Иб төзінде Сабис таях таян салған турған. Федор Павлович чоохтазарға иткен, че Сабис орыстап пір дее сөс чоохтан полбаан. Арина Петровна, пічікке ікі сөс пазып, көзіткен. Че Сабис пазын на пулғаан.

— Кирек хомай,—чобалған Федор Павлович,—тіл пілбинче, пічік пілбинче. Кичеегі сурағчы хайди-хайди идер сурағны. Сурағ итчетсе, апсахты анда полдыртар кирек. Ол піске, тілнең читір полбаза, холнаң даа читір піріп одыар. Э, чохсы кізі чи? Ол анда полар, Арина. Ол пісті обедке хығырған,—хабынған орыс ирен.

— Парбаспын мин ол адайзар,—тоғыр полған Арина.

— Чарабас, Ариша. Ол чохсы кізі, көрерзің,—киртінчек Федя ізендіре теен ипчізіне.

Арина Петровнаның алнында чоон тадарның пазы иңнілерінең тудыс өс парған сырайлығ омазы турған.

— Син уғаа киртінчексің, Федя. Хомай полбазын,—сизіндіріг пирерге идіп, чоохтанған Арина Петровна, хаҗан, ізерт сиденге кіріп, хахпас чапхан чабал ибічекке чағдап париғаннарында.

Иб істі апсахтынох ибіндегі осхас чох көрімнің полған, андағох ыстығ, прай ла ысха харал парған.

Тох таа ползалар, чай ізерге кирек полған. Сүтнен иткен хайдағ-да ах нымзах ниме чееннер, хуруда пызырған нымырха паза саңай ла хаях, ачығ арах ниме чееннер.

— Сметен потхы, пызылах,—сөлепче иб ээзі, намачылығ көгенектіг, сееп сырайлығ ипчі,—чарап полбассар сірер пістің чииске,—пыросынча. Арина столдағы нимелернің адын адаанын оңнаан иб ээзінің.

— Ноға, чапсых, чібеең нимелер, хынчабыс,—амыратхан Арина Петровна. Иб ээзі оңнап полбин көрчет-

кен. Хачан Хоортай апсах иб ээзі ипчее тілбестеп пиргенде, анзы арын парған, нымзах кўлімзіребіскен.

— Чапсых аалчылар, піссер пастыранар. Ибім тизік тее полза, столыма одырыбох алыңар,—сурған хыр пастығ апсах,—пўўн позырах ўлўкўн. Піди чыылысханда, кірісклеп алаңар,—прайзына айланған апсах, анаң орыстарға пазох пасха чуртсар хығырысты, хол пулғап ала, читір пирген.

— Піс аарлығ аалчылар нимеспіс, піс чол париған орыстарбыс,—чоохтанған Федор Павлович.

— Орыс хасхыларбыс,—хоза турғысхан Арина Петровна, ачырганып.

— Бандит нет, коросай урускай чолобек,—удурлан Хоортай апсах, ўні суғлана тўскен.

— Хасхы мындағ нимес, сірер пізўк осхас амыр улуссар—тапсағлааннар ўннер, орыстар ниме теенін апсхатан піліп алып. Че орыстар ол табыстар ниме теенін пілбееннер.

Федор Павлович ўрін парған, пу чазағлығ нимес кіптіг кизілерниң паарсах хылынызын сизіп.

— Піске сельсоветке парарға кирек, андар алдыртханнар,—ниме-де сағынып, орта нимес сығарған Федор Павлович.

— Сельсовет пойдош нада,—теен апсах, позы кизілерзер паза суранмасха хол кўзйткен.

Кўн идўк ле изітчеткен, хайди чазы чолында пуларны ўдескен ўр ниместе. Аал тасхарында чызаан тизек чыстанған, иблердең сыхчатхан ыс кўйген арых чызы ағылған.

Пычон Иванович кірлесте турған, хачан орыс семьязы чағдапчатханда.

— О Федор Павлович, Арина Петровна,—хысхырып, удур пас килген Пычон,—иртіңер, аалчым поларзар.

Иб полза даа, пу кизі турада чуртапча, че паяғы тадарлар ибде чуртапчалар, андох азыранчалар.

— Орыстар ибге истенмес, аннаңар туразар кирчем, туразар, харындастар,—тўкўрии пытыраан Пычонның,—пістің хакас арағазын сынап кўріңер,—чугун ырағадан араға урча,—айран арағазы. Піс мыны ісчебіс. Сірер зе хабахты, я,—позы чаратча Пычон,—че піс хабахтың чызын даа пілер чоғылбыс, харындастар.

— Мин хайдағны даа алар чоғылбын,—тіпче Федор

Павлович,—пабам апсах, мельник апсах, пірее-пірее іс-чедедір, мин чох, амзап таа көрбеем.

— Пабан мельник пе? Вот піске андағ апсах,—ніт-кезін тырбанча Пычон,—че пірні хайтпас... Пірдең ікі, ікідең үс, үстен үзүгі чох,—ханалчапча иб ээзі ирен.

— Че хайди идер зе, амзап пирим,—алча Федор Павлович, иб ээзінің көннін көріп, хыйыхтабасха.

Федор Павлович пір ле амзаан, нандыра турғыс салған. Хайдағ-да ачығ кизерген суғ тадаан.

— Хомай, хомай,—Пычон, позы ікінчізін ізібізіп, Арина Петровнаа читірче. Арина Петровна саңай отказ иткен, холға даа албаан ағас чірчені.

Зойка сала ла тудынчатхан, көөлче хыймыранчатхан чут ипчіні пасхасынып көр турған, столға чир дее оды-рарға унабаан.

— Пу ипчінер бе? Ноға хада одырбинча?—сурған Федор Павлович.

— Пістің хакастарның ипчізі столға аалчыларнан хада одырбинча. Хаттың харны хачан даа тох,—ойнаан полча Пычон, сосха чіли чоплада тайнанып.

Ол чоохты истіп, Арина Петровна тартылыза түскен. Ол табырағынча тур парған столдаң.

— Азыраныңар, Арина Петровна,—сизінмин халып, сурынча Пычон.

— Спасибо, тосханча,—тапсап салған Арина Петровна. Позы сағынча: «Ноға паяғы иблерде андағ чоох иппеен? Ноға олар, ирлер паза ипчілер пір тин тудынған-нар?»

— Одырыңар, Арина Петровна, ноға азах үстүнде турчазар. Пеер, налавказар... Федор Павлович, сірернің ипчінерні махтаам. Мин аның хылиин сынирға аңмарға чапхам, анаң сыыначы полғам, ол мині матап пирібіскен. Ана ол сын ипчі. Маңатсар, Арина Петровна, холыңар пиріңер,—Пычон хол тутча Арина Петровнаа.

Арина Петровна, чабалланызын пазынып, көннінче ле ползын тіп сағынып, холын пирче, чоохтанча:

— Орыс ипчіні хыйыхтаза даа, ол тудын пілер.

— Пір дее хыйыхтир хылых чох полған, Арина Петровна, обал худай,—крестенче, анаң одырып, үлгүліг кізі үнінең,—піс совет үлгүзі—сыныхтир кирек полча. Хасхы сүмеліг, ол, көйтіктеніп, ипчілер, палалар одырт чөрерөк. Мағаа чүрексінменер, харындастар. Мин үлгү

көннүн толдырчам. Пірее чарабас иткен ползам, пыром тастирга сурынчам, харындастар,—чалғанча Пычон, столындағы чиисті чалғызан на чіп парирып.

Федор Павлович, чігленізі чох кізі, мыны «чахсы, сын кізі» тіп сағынған.

— Киртінчебіс сірге, Пычон Иванович,—ізендіре чоохтанған Федор Павлович.

— Кичеегі сурағчы—улуғсырхаан Пычон,—көргезер, хайди хатыгланча. Ағаа ізес чоғыл. Син орыссың, Федор Павлович. Орызох кізі сурағ итсін—іди мин чарадығ алдым,—Федор Павловичтің сағынызын хығырып одырған чили, хап орта пастаан Пычон,—сірер хакастар чөптезіп алған даа тіп сағын парарзар.

— Чох, мин іди сағынмаспын, че тіл піліспеені сидік. Сірернің чарадииңарға чөпсінчебіс,—семьязының адынаң өрінген Федор Павлович.

Федор Павлович, саңай киртінібізіп, сельсовет пазы прай пілзін тіп сағынып, хайдағ ниме полғанын прай чоохтап пирген. Ол чоохтап пирген, хайдар парчатханнарын, хайдаң паза ноға тисчеткеннерін, хайдағ ол поэ, аның пабазы ус кізілер полчатханнарын, ипчізінің пічік пілчеткенін. Халғанчызын, хайди чолдаң хыя сыхханын, хайди анда ікі тирек өрген саап салғанын чоохтап пирген.

— Орта иттірзер, Федор Павлович, орта,—тура хонған Пычон.—Амох орыс сурағчы алдыртам, прай ниме орнында полар. Мағаа тарынмаңар,—ноға-да маңзыран сыххан Пычон.

Федор Павлович тың ізеністе, улуғ өріністе сыххан. Че Арина Петровнада чігленіс сағыс хайнаан.

Он ікінці глава

САРЫҒ ТАЙ

— Сабис, кізі чоғыл ба?—сыбыраныс читкен иб кистінең.

Сабис үрбеңни түскен. Анаң Тоёңның хан хызыл көгенеен көр салып, мунзурухтары постары ла тохпайыза түскеннер.

— Че, ма, саап ал ар,—тур пирген Тоёң Сабистің алнында.

Сабис хараанан тундырыбызарға хынған, че Тоёңнын тудысчызын хабынып, азаа ағырығда, сыдас полбазын оннанып, холын түзірібіскен.

— Пабам хайдадыр, чылғы хайди турча?—ікі сурығ турғысхан Сабис, поэның сарсых харағы киңем халғанына даа хайбин, чылғыларғох сағысырап.

— Чылғы хуйып чөрібіскен. Сарығ тайны мин, Күнү тағдаң тудып, сағам на ағыл килдім. Чіксии сых партыр. Уғаа чабас.

— Сарығ тай мында ба?—прай нимені ундаан Сабис, сырайы өрініснең сағыла түскен.

— Хазаада. Қөк сула тайнапча. Чоо чараах партыр, ағаа читчен ат чох полар.—Тоёң Сабисті көөктірче.

— Пабам чи, пабам?—пазох хабынған Сабис..

— Пабаң чылғы соона кірібіскен. Чохырах хада.

— Че орешка ойнааң ма? — Тоёң хапчыхтығ күмүс ахчалар сығар килген.

Сабис ахча пір дее көрбеен полған. Орешка даа ойынын пілбеен. Тоёң ойынның ондайын көзіт пирген. Қилкім күмүс ахчаны тірлектендіре сиртезе, тохтап, ноо саринаң ойда чатса, орел полча, ноо сари орешка полча.

Ойын хынығ полған. Ол парғанда, Сабис утып сыххан. Сабиске Тоёң, ойнап пастирға, пір күмүс манит өдіске пирген. Че Сабис аны утып алған. Тоёңның чораа даа ойнаанын, өнетін дее утырчатханын Сабис сизінмеен...

Тоёң прай ахказын Сабиске утыр салған.

— Паза ыырласпасха ползын, Сабис. Мин мылтых атарға үгредем сині. Маңат мылтиим пар.

— Мылтииң пар ба?—сала хысхырыбыспаан Сабис.

— Сын мылтых, хатығ ухтығ,—улуғсырхаан пай оолғы, көп ниме пілчеткен хылығын іле көзіткен Тоёң.

— Хуча харых тібеске ползын,—пілбин дее халып, Сабис пүгүр хариин тудыныбысхан.

— Хол сабызаң, пір дее... — хол пирче Тоёң.

Хол тудысчалар, ікілері дее күлініскеннер.

— Сарығ тай сини полар, Сабис. Мин анын чіксеенін сығар пиргем. Паазы улуғ нимес—піді сині орыс ит салған тирге ползын.

— Ноға, хайдағ орыс?—чапсып парған Сабис.

— Сірердегі орыс чи. Мині пыролирға итчелер. Чарғаа пирерге тіпчелер. Волостыаң сурағчы килтір,—ылғамзыраан Тоёң.

— Хапың ағам пирбес,—Хапыңны ағаң тічең Сабис. Аалда частан парған кізілерні ағаң, уучаң тидірлер.

— Пирер. Сарығ тай—мағаа өскірілген тай. Мин хынғанни полар. Холым сағаа,—холын сунча.

— Анаң кізіні тик чирдең хайди сухчаң?—ікінчілеен Сабис.—Хызычаа даа өкереке палачах.

Тоёң сах андох хазарта тарт парған. Хамчызын тайнап сыххан.

— Хызычаа өспес пе зе пістің аалда,— олаңай ла ние чіли сөлебіскен Тоёң, көпті көрген кізі чіли.

Сыннаң даа Тоёң ниемені ниее салбас, поэын на пааланчых, хайди хынза, іди чуртапчатхан, ирте ир пол парған, тадылығның тадиин ирте хапхан оол полған. Сабистің, аның, чуртазын көріп, істі көйедір. Хысхызын Тоёң нинче-нинче тон алыстырып кизедір: харалтхан тон, плис тон, харсах хумалығ оңпазы тоннар; че нинче хатанчыхтар: киик теерізі хатанчых, өскі теерізі, чылтың хара адай теерізі. Сапогтар чи, маймахтар чи! Көгенекті күннің алыстырча. Пальтолар чи? Изер тири чи—саңай ла күмүс. Ұс азыр хамчызы мүўс саптығ, күмүснең хоосталған. Домна ічезі, Хоортай ағазы, Каной ирелчі Тоёңа ла ние идіп маң чохха түзедірлер чыл ибіре.

Сабистің? Сабистің пір ле тоны. Арых аардирға, чылғы хадарарға, отха парарға ол ла чалғыс тон, паза прай түгі түс парған өскі теерізі хатанчығы.

Сабистің алнында пасха-пасха киптіг, пасха-пасха омалығ Тоёң көрінібисчеткен.

— Сабис, адас салған харындас поларбыс, толдыр минің суранызымны. Сөс пир, толдырам тіп. Хачан даа пір дее ниедең хыйыхтаспин...—алданча Тоёң, харах чазы сірлезерге чөрген осхас анын.

Сабис, оң холынаң сілігінібізіп, сырайын чобалдыра тудып, піргер айланыбысхан.

— Хынзан, Марикке дее сөс сөлеп пирем,—өненең не чоохтаныбысхан Тоёң.

Сабис, ол атты испинең, іненең, іңенең сасхан чіли, тартыла түскен. Тоёңзар сарылбаан оң хараан ағынаң көрібіскен, чоохтанар ние таппин, иледе полып.

— Мариксер чөрібөкчезің ме?—хатығланған Сабис.

— Чох, Сабис. Пір дее чоохтаспаам, пір дее ойнабаам. Пычон ачам аны, ілчірбедегі чіли тутча... Пір дее ойнап

позытпинча. Че мин пілчем синін аны ырахтаң даа көрерге хынадырғаныңны. Позынох сөлеезін.

Аар нимені сағызына кирибіскен Тоёң Сабистің. Сабис тапсабин көр турған Тоёңзар.

Чағын нанчынаң, аарлығ арғыснаң кізі прай нимені үлесче; кипті алызып кисче, чапсых нимені тудынысча, түгенчі азыхты үлесче—андағ арғыстастың, харындастастың кибірі. Улуғ чазырыстығ нимені пірее кізеөк читірче, аннаңар ол чазырыстығ нимені пірее кізі піллече. Че пір ле нимені, чүректе тадылығ хайнапчатхан нимені кемге дее пілдірерге чарабас, кемге дее! Сынап арығ паза тудынар пір дее сыдас чох пол парза, анда төріткен іее улуғ чазырыста искірерге чарир. Іче парасханаға ла. Ол ла төріткен палазының чүреен орта пілер, ол ла сын имін табар, ол ла палазының чүреен күлкее, пазысха кирбес.

Сабис ол нимені пілбеен. Хайдаң пілізін ол. Улуғларына үгреттірерге ондай киліспеен. Ондай даа хайдаң киліссін. Ағазы Хоортай, хойдаң сыхханнаң пеер, үзінчі чылы тимір-тиснең не тохлапча: изерлер, хаңзалар урча, сарайычаана кіріп алып. Ічезі пичезінең хойдаң пірее ле кил парчалар. Пабазы Сағдай Сабиснең күннің дее хада, че олох туста хада нимес тирге килісче, пірсі чылғының пір пазында, пірсі пір пазында, пірсі пу тағда, пірсі тігі тағда. Иди чылдаң чылға: хыстаң чайғаа, чайдаң хысхаа. Хойдағы ічезер дее азыранарға хада чөрерге киліспинче, чылғы ээн тастирға чарир ба за.

Ағаа хоза, Сабисті ибдегілер дее, аалдағылар даа ир пол парған тіп санапчалар, көксі алғып парған тидірлер. Күреске Сабис поэының чазыттарынаң артых ла. Поэынаң улуғ Тоёң даа уятха кире тастатхан. Ады майыхса, чазыдох ат үстүнең ырахтап тутча пасха атты. Нинче-нинче сас тайлар үгрет салған. Прай нимені пілче, че мылтых ла атарға пілбинче—мылтых чоғыл, аалда мылтых туттырбинчалар.

Сабис поэының күзін, сыыраан чахсы пілінче.

Тоёң пічік пілче, Сабис пілбинче. Ниме чох. Пічік тее чох чуртир. Хоортай ағазы даа, пабазы даа, Хапың аға даа пічік пір дее пілбинчелер, че чуртапчалар.

Арса, аннаңар даа Сабис, поэына поэы ээ полчатханын пілініп, Тоёңа Мариктенер пір ле хати чоохтан салған.

Сабис, ханаттыг хус чили, аал аралы учух париган
пир наа угреткен тайлыг. Пычоннын оградазын азыра
хылчаннабысса; кирлесте Сабизок син хызычах турча.
Ах сырайлыг, сарыг сурместери хурчаңа азыра салаң-
насчалар, азых харахтары Сабистең азырылбин кор хал-
ган осхас полганнар. Сабис адын хамчынаң путтап пар
килген, ады тулгап ала ойлаан. Хылчаннаан Сабис, хыс
ам даа кор турган. Сабисті хайдаг-да пилчее чох ние
тудынчаа чох ориндир сыххан. Сабистің, кирең-парчаң
чирі ле тар полыбысхан, идер-тудар ние ле чох полган.
Сабис пар-чох уннең сарнап сыххан. Ана сах ол туста
Тоёң удур ойладып одырған. Тоёң—Сабистің улуғ нан-
чызы. «Пычоннарда хызычах кордим»,—ус ле сос тапса-
ан Сабис. «Мин пилчем, Марик—аның ады»,—хысхыри
читкен иртіп парган Тоёңнын. Аны истіп, Сабиске нога-
да ачырғастыг, изі чох полыбысхан, нимені-де чоо аяп
сыххан. Сабиске паза ол хызычахты корерге килиспеен.
Че чалғысхан пол парзох, харахтарына Пычоннын кир-
лезіндегі хызычах корің турча.

Ам, Тоёң, «Марик» тирінең, хараанда ол хызычах
илестеле тускен.

— Чарабас аның адын козіме адирга,—тогыр хап-
хан Сабис, истінде нога Тоёңа солеенине ачырғанган, чү-
рее пазох аянып сыстаан. Кем пиледир, Тоёң кул тее чор-
че полар.

— Чарир, Сабис, мин паза адабаспын,—сағызын пил
салган чили, киртистіг уннең теен Тоёң.

Тоёңнын «паза адабаспын» теені Сабисті кирек чол-
га кирген.

— Ползын синің ондайыннаң. Сині сыгарбаспын.
Соске турарга ползын,—хол сабысхан Сабис, паза чоох-
танчаа чох.

Тоёң, хызыл сырайынаң прай кулинибизип, солаас си-
денні ас парыбысхан.

Сабис, тал парган чили, иб тозінде кок отта одырған.
Пазы аар тыстал сыххан, чуреги, тастынзар сыгарга ит-
кен чили, хабыргаларын тохлат сыххан. Сабис хараан
чаабысхан. Курен-хызыл тоглағастар поэнаң пиргер
парглааннар. Харасхыда Пычоннын кирлезі коринген,
анда Марик турча, поэынзар хайбағынминча, угаа та-
рынчах, коо чох пилдирген. Истине чабал пол парып. хара-

ан азыбысхан. Күн сарай азыра чадап ла харапчатхан, сарай көлегі иб үстүнзер пахча

Сабис, күн хараанзар парып, пазох ибге нари одыр салған. Ииргі күн хынығ чылытхан, ибнің ізіп парған талазы Сабистің чарнын өртеен. Сабис пазох хараан нуубысхан, Марикті пазох көрерге ізеніп. Че хараана ағазының тарынчах сырайы көрінген, сағаллары тітірескеннер, харахтары хыймырабин көр турғаннар.

Сабис, турып, чөр сыххан. Азаа ізіскен, че пасчаа чох полбаан.

Аалдаң Чобатсар түзер үчүн, чікім нимес хасты инер кирек. Хастың үстүнең сығара алтына читіре сахчаң от, киндір өзедір. Анда хусхачахтар, парчыхтар күн чөгігінен, наңмыр сүүлеенен, ачын хустар тырғаанаң чазынадырлар; хурт-хоос нимзінедірлер, орты чай соонаң киндір нимізін имдидірлер. Тал осхас сахчаң оттар, киндірлер соонаң чылаң оттар туюхти турадырлар, анан, чабыс оттығ ніскечек сазычах сөлінче, сарығ чахаяхты тудыс таа теедег чабынып. Анаң на Чобат суғ ирелче.

Пірее орыннарда Чобат хасха састыра саапча. Андағ орыннарында хас, Чобатха киміртіп, чікім чарнаң хызар турча, хуба харачхайлар іннері харалып ооралысхлапчалар.

Аал хастың тигейіне састыра килбин, Чобатты хооп, игісел-пуғырал парыбысхан. Хысхыда хазаадаң теерілген тоң арыхтар хас төбін поэдыладырлар, анан, көртік тасталып, хас чалым хаялығ тағ чіли турыбызадыр. Иргі, наа тизек хар сығы сыхчаң отты, киндірні пөзік паза хойығ өскірчелер. Аннаңар Чобатсар пу аал тузында полған на чирче чагдачаа чоғыл: хаңаа, чалаң чоллар пар, паза ипчілернің суға чөрчең пасхыстары парлар.

Сабис, халсарығларға көленіп, хас алтына кіріп, Чобат чохти пар сыххан. Хас үстүнде көнек хылғалары тығдыразып одырғаннар. Сабис киндір аразында пөгібіскен. Сым палалары Сабистің алтынаң пір тиң түрлескеннер. Ипчі одыра түскен, көнектері Сабистің хыринча хас төбін хығдыраза халғаннар, иңнес пу чачырап килген.

«Чадын чатпас Кычын иней» тидірлер аалда пу ипчині, ол, иңнезіп алып, одыра түскенге ағыр парған соон тудынып, көнектерін сүрізе тахтан парчатхан сымның семьязына.

Сабис, Пычоннардаң суғзар түскен чолычах хырина чидіп, киндір аразына кір салған. Суғны Марик ле та-зыпчатханын Сабис чахсы пілген.

Хусхаҷахтар, кизекти күүлезе түзіп, киндірлерге сарылызып, улуг тойдағы чон чили, сууласчалар. Ах тигейліг хара-ала ызығас Сабистің пас үстүнче сыңылап кечекте-не халча. Ах өрбекейлер андар-мындар халбастанчалар. Сарысхалар, пірсі пірсінең азарға иткен чили, сығырт-сағырт чайчалар. Сабистің хыринча пірее-пірее аарлар ыылаза халчалар.

Хачан кўн Чалбах тигей көлеткізін Хапың аалына ча-бысханда, хуруғ көнектер тығдыраза түскеннер.

Сабис саба сизинмеен. Марик чалаас азах пу инчет-кен. Сөйлмек сырайычаанда хызамдых сыр ойнаан. Игір иңнес сарсых иңніне тоғыр чатхан, ікі тимір көнек сала илбеңнесчеткеннер. Сарығ сүрместер көксине, арғазына чат салтырлар. Нискечек ирнілері сала ла азыхтар, олар-ның аразынаң чылаңмас осхас ах чыы тістер пахласхан-нар. Иптіг пурнычах сырайны ікі төп-төйі пөлікке чар-ған. Ікі нискечек хара орғағас азых пөзік хамахта силіс-кеннер. Күрең харағастар манзыт чох айланысханнар. Хызыл көбее осхас хур иргі көк көгенекті көні пилге ипти чаба тартхан. «Кидертін килген хызычах»,—сағын салған Сабис, хурын көріп. Азахтары, холлары кўнге күреңнет-кен, сырайында кўн харааның тоғызы асхынах, анзы кўн-ге сырайын тут пирерге маңнығ нимезін пілдірген.

Сылағай холының оң толамырында кічичек суру ха-рахтығ кўмўс чўстиичек одырған.

Хызычах, суғ алчана табырах чидіп, күрее чох палған-ған ах пладын суур салып, холын, сырайын, азаан чуғла-бысхан. Платха чызынып, көнектерін чайғлап, суғ сузып, иңнеестенерге итчеткенде, хас үстүнзертін Пычон хаты-ның чабал үні читкен:

— Марик! Ниме итчең анча үр!

Сабис ачина үрбеңни түскен. Ол кўн тооза даа көр чадарчых, харығ полип аахтапча андартын.

Марик, сала маңзыри иңнеестеніп, тос чоғар, ооғас хаалап, илеңнеп, азахтарын чадап алыстыр парчатхан. Чоон хазың иңнес, ээліп, «аар-пеер, аар-пеер» теен чили, тапсап парчатхан.

Сабис, ойлап парып, хабазарға тура хонған, азаан пөр-тібізіп, пу нарсыли түскен. Че Марик киндір дее сыбды-

расханын, илеңнескенін, ниме дее түкклеенін оңарбаан; ол хас үстүнзер төменерін не төменчеткен, азахтары айныда ла хааласчатханнар.

Сабис, азаан даа ундуп, «пірее дее хати айландах, сіліг чүзің пазох көр халим»,—сағынчатхан. Хысхырыбызарға арынған. Хас үстүнде Мариктің ах плады чазыныбысхан.

Сырайы тиксі ізібіскен, чүрее көксінең сығара сегірге иткен Сабистің. Аның сығыары, сарниры килібіскен. Сабис, паза ла хабынза, сығырып ээн парчаттыр.

Харасхаа кире ағактанған Сабис, че Марик паза суға килбеен.

Сабис Хапынның харачах осхас туюх хазааларына парған. Ол, талдыра даа тастатхан полза, сарығ тайны көрерге хынған. Сарығ тай осхас күлүк мал Хапын родында чоғыл тіп чоох парча. Хапынның махачы оолғы Тоёң сарығ тайны үгредерге хорыххан. Че ол, Сабис, сарығ тайның сағырзына пастағы хамчыны сапхан. Ус күн үгреткен: ікі күн чалаң, пір күн соорлығ. Пір неделя чылғы хадарарға пирген Хапын сарығ тайны Сабиске. Сарығ тай Сабисті сил салыбысхан... Силбеен, Тоёң чо-чыдыбысхан. Андағ сағыстарнаң Сабис пір туюх хазааға кірген. Чыплама. Сабис узун ағаснаң алнында пулғанып ала парған, столбаа урун парбасха. Сағба чох полған. Түнепчеткен хусхачахтар ла түрлезе халчалар, хачан ағас хазааның чапхызына тееп парза.

Хой сарайын, інек сарайын, ат сарайын, хурағаннар, торбахтар, пызолар, хулуннар, хустар кирпелерін прай чөр салған, че сағба чоғыл.

— Сығдырадыбысхан ябал,—тімелген Сабис Тоёна, пір кирпеден сыхчадып.

Анан чарымы сарайлығ аттар хазаазынзар тыңнап сыххан. Сах андох сарығ тайның час сызырны тайнапчатханы хулахтарында хычыраан Сабистің. Сабис сах олох туста, ханаа чаба тартыр парған чіли, хат парған; оң хулаан туюх ханалар чігіне ипти тутхан. Алчаастабааннар Сабистің сиргек хулахтары: сарығ тай тайнанча, Сабис аның тайнанызын, оттапчатханын, табан топладызын прай таныпча. Алахтырбиндыр Тоёң. Сабис Тоённаар чахсы сағын пастаан: «сын кізі, орта кізі»,—сөстер хыймырасхан чүреенде. Аттан аңдарғанына даа пір дее кіленминібіскен: «ойнаан полар»,—сағын салған Сабис.

Сабис, сарайның хамыстарын чайладып, холларынан, хоосха чили, тартын парыбысхан. Сарыг тайзар чагдаанда, анзы, өрінген чили, оғыраныбысхан. Сабис ағас пазын хузурух алтына суғыбысхан, сарыг тай хузурух ла сабын салған; анаң ағас пазын номадаана теер көрген, сарыг тай пір кизін азаан на көдір көрген.

— Сын... саңай чабас партыр,—сыбыранған Сабис.

Сарыг тайның прай чирінең хапхлаан, тутхлаан, сыйбастырған. Сарыг тай пір дее хыбдаханмаан, хылчых-сыбаан, чарханмаан.

Сабис сарыг тайға чабыдах алтан көрген, анзы тай-начаан на тайнанған, Сабис, ниме-де сағынып алып, узун тінін сискен, туюх тінін азырған, суғулиин сыххан, сарыг тайның нымзах пилине алтаныбысхан. Хазаа ізиин ат үстүнеңөк асхан, ат суғарчаңзар пастырған, анаң сайбырлатхан, хасты улуғ чорғанан түскен. Сарыг тайның пазыт таа, сайбыр даа, чорға даа, нымзах улуғ чортыс таа, халыхтас таа, чүгүріс тее пар. Чобатты суғулукхтыг даа сыхтахда іс турған сарыг тай. Сабис суғулиин түспинөк суурыбысхан, анаң идөк суғулукхтаан.

— Хыйт,—тіп позыт көрген Сабис сарыг тайны хас чоғар, ікі хулаа ла пістенізе түскен сарыг тайның. Ағырыг хараа тыысталыбысханда, пазытха кире тартхан ахсын Сабис сарыг тайның. Сельсовет хыринча ирте хонған, ікі пас свечі хыринда харалысханын көр халған Сабис көзенектен. Ат тыбыртына көзененксер хайбаңнабысханнар. Сабис Пычоннаң Хапыңны танаан. Адын табаннабысхан, ол төрт харахтаң ырабызарға.

Сабис Пычонның көзенек алнынча ирткен. Че Марик көрінмеен. Көзенек алнында пір дее кізі чох полған, лампа чадап ла илестелчеткен.

Сабис хазааға ачырғастыг читкен. Ол Марикке көрінерге хынған, киліспеді.

Пастыг, пастыг көк сула поомнарынаң сарыг тайға үүп пирип, Сабис Хапынның ікі хадыл аңмарының балконызар пах сыххан. Тоёң ол балконда узидыр. Сабис агаа өрінізін көзідерге иткен. Ол, пүүнгі чили, төрееннен дее пеер өрінмеен полар.

Сиден тастынаң чабыс аңмар үстүне сыххан, аннаң подвал хырина, аннаң балконзар сыхчаң пасхынчахха читкен.

Тоёң, орай хараа даа полза, орнында чох полған.

Өрініс орнына ачырғас кіріскен. Хапыңның харацах осхас сиден істі балконзар, китегчі чіли, сым-сырых көрген. Балкон пастыра үстүндегі анмарзар кірчең ізік азых, ол Сабистің соонаң харалып ооралған.

Сабис, хайдаг даа харааларны көп көрген оол, арғызын сағып, аның узучаң балконынаң ибіре тыңнана көр турған. Хапыңның төрт комнаталығ, кезөнкеліг, кладовкалығ, туюх сенектіг, хырлығ туразы, уламға төйй харалып, сабыхсып турған осхас пілдірген. Сиден ортызындағы ікі иб улуг көпеннер чіли харалған. Пір ибінең ыс сыххан. Ол чабал иб. Анда хараа пол, күндіс пол от узар чоғыл. Ол ибнің істін Сабис маңат пілче. Анда улуг-улуг сабаннарда айраннар, сүгбеен аарчылар. Иб ортызында үлгеер айран арағазын күн ибіре дее теедег сірлетче.

Ана чабал ибнің түндүгінең хызыл хыбыннар пытыраза түстілер. Аны хоочахха чідірткен сырайлығ Ату іди идібісті—от сыхсырча полар. Атуның тоғыс чох күн чоғыл: ол айран ачитча, анаң ачии читсе, сыбапча. Аарчы сүўп, аны тігі сенектің чадағай хыры үстүнде пічірө тутча—санап полбас көп көрімніг хоостар хыр үстүн толдыра чадыбысчалар. Ол Ату аарчыны салаа араларынан сыға тутханда пүт халған хоостар—пічірөлер. Ату сарығ суғны пызоларға тазидыр. Аның сылтаанда, Хапыңның пызолары хысхаа күр кіредірлер. Күскер Ату аарчы тоорар. Хапына пахпырға седем идерге паза үгүның пызолары хысхаа күр кіредірлер. Күскер Ату аарчыны көп тазыпчалар. Эрмекті дее Атуох сызырча. Тоғыста аның ікі үлгеер. Пірсі хазааннаң поэыза, эрмек сооғанча, хыйын чатча, аның орнына хазанзар ікінчі үлгеері одыр салча.

Чахсы кізі Ату. Сабис аннаң илееде хатап аарчы, эрмек, хатхалах, хаяхтал парған пічірө кілеп аладыр туюхха. Олох чабал ибде Ату хонча. Ибі-суу тидірлер Атуның.

Анмарлар, сиден ханазы полып, сиденнің алнын, кистін тудысти чаапчалар. Сиденнің пір сарин мал хазаалары тут парыбысханнар; че пір сарин үс тала заплот, хырлығ ізік, пазох пір тала заплот, тура, хаңаалар турчаң чарды хырлығ сарай.

Піди балконнаң көр турзан, пір дее кірчең чир чох осхас, сынап ізіктерін істінең пиктеглебіссе. Че Сабис пілче, хайди кірерін пу сиденге. Хара айназы хызыл

сарығ адай ла. Че ноға сағба албинча иласак. Балконда кизи сағбазы иссөк, чоо үрчең полбаан ма за.

Сабистің хараа чохыралыбысхан, пу чурттын, ээн чурт чили, оорал турғанын көріп. Ол тигірзер көрібіскен. Чылтыстар, сағынған чили, тыыда, сала ла тыыда, сала ла сағылыс турғаннар. Прайзы Сабисті ле харапчатхан осхастар. Аал халын уйғуда чатхан: ап-амыр... Сельсоветтің не лампазы көзенектең харасхы тасхарны көрчеткен.

Кинетің Сабистің кистінде час пала сырли түскен. Сабистің тізектері, хылчығастанып, пос түс парғаннар: Сабис одыра хонған, пағаяғы ачып парған. Пала пазох сырли түскен. Сабис түрче пілбесте халған. Ооралчатхан харасхы түбінде, аңмар істінде от көй сыххан.

Сабисті ағазы айна чох ниме тіп үгреткен. Че сағам, оңарылып, сизін көрзе, ол үгредіг тайма осхас. Сабис хайди даа поларын таппин одыр. Пычағы чоғыл. Сағыс хабынып, крестене түскен. От ус парған, че пала пазох сырлап сыххан. Анаң хайдағ-да нимелер аңмар түбінен Сабиссер нызыразып одырғаннар. Пу ла нызырап одырғаннарында, Сабис поэзы даа пілінмин, хараан нуубысхан. Түктіг ле ниме холына урунған, анаң чабыс аңмар хыринзар нимелер түскені истілген, аңмар хыры сырсар ла пол халған.

Сабис поэзы поэзына хатхырыбысхан, прай чўллері пос түс парғаннар.

— Айнаның хоосхалары, изім сығардылар, хаарғаннар! — түкүрче.

Сабис, түзіп, адай иріскен, табыс-сағба чоғыл. Тыыда тапсаан — чоғылох. Хызыл сарығ адайның чоғын піліп, Сабис сиденче үрүгіс чох пас сыххан.

Чазағ ізіктең сығып, Сабис аал аралы ирек-турах парчатхан. Сағызы Тоёнда ла полған. «Арса, Пычоннарда; арса, Марикнең хада,»—сағыс иреелеен Сабисті. Парып, Марикті көрглеп сығар хылығы тутхан.

Ибічеене чағдаанда, ибні өтіре оттар чарығлаан. Сабис, пір чарыхха пас киліп, көрген. Ибде ағазы от чаринда изер итче. Сабис кір парған. Ағазы, тоғызынаң харахтарын албин, перінібіскен:

— Хайдар сўс чөрчезің хараазынан, азаан пөртіп?

— Ағырығны, пөртсе, табырах иртисчең тидірзер ноза, аған. Азаам пөрттерге чөрдім не,—чағын одырған Са-

бис. Апсахтың харысчаа чох полған. Палазының палазы ағазының тілін тузында тутты.

— Пу синің изерің полар, Сабис. Іңеңнің оох суруларын, нинчілерін, сүрмезіне тігінчең маниттерін тіле. Күмүс изер ит пирем.

Ады чох поэна изер итчем теенге, Сабис істінде чапсаан, че сизік итпеен. Ағазы улуғ хараада істеніп одырғанға, чапсыбаан Сабис. Аның уйғу узубазын, чадын чатпазын Сабис хақаннаоһ пілче.

— Сабис,— сыбыранған ағазы,—улуғ чазырығда тутчаң ниме сөлирге итчем мин сағаа,—орта айланча ағазы.

Сабис чуркаа одырыбысхан, сағыпча, ахсы сала азыл парған одыр.

— Хапың аған (көр, пір кізее сөлебе) сарығ тайны сыйлап пирер көңнім пар тидір. Чахсыңар көп көргем тіпче.

Сабис, чоохтан полбин, кикілебискен, килегейленібіскен. Ағазы, өрініске іди полғанын сизініп, чоохтанча, Сабиссер көрбин:

— Көңнінде тутханнаң сынап идістің аразы ырах, палам. Хақан холға алзаң, анда өрінерзің ... Я... сарығ тай—чил малы. Хапыңның роды нимес ол, сурас мал, сурас күлүк полчаң.

Сабис, өрініске, ачырғасха тиң хаптырып, сыға халған.

Хоортай Сабистең сурағ идерге сағынған, че Сабис ноға-да, чоохтастан тисчеткен не чіли, чара ла, ағылахти ла тартынча. Сағам даа ол, чоох килістіре айландырып, Тоёң пыролығ теенін Сабистең түптестілерге иткен. Че Сабис сығыбысты. Илег-чобағны Тоёң иткен полар, өсчі Тоёң тіп, пілінче апсах. Анаң ноға аны Сабис, уларчадып ла чоохтанып, паза сөлебинче? Ноо нимее пу пырозы чох орыстарға сырбалчалар?—Іди сананча апсах істінде. — Сабис ондайланча. Орыс ипчі аның ондайланызын табырахталдырды. Пу киректі чарғыласха кізі хоптабаан. Хоортай хақан даа хопнаң чөрбес. Ноо кирегідір Пычонның? — Сағыснаң санасча, пөгиснең күресче апсах.

Сабис сарайға сых парған. Ағазы анда, киндір чулып, улуғ отах ит салтыр. Төзек отах істінде, Сабис чадыбысхан. Ағаа тура ізии, анаң иб ізии азылғлааны истілген. Анаң орыс ипчі пу чит чөр. Ипчі Сабистің хараан хайдағ-да имніг суғнаң чууп пирген. Истіг пол чөрібіскен.

Сабиске сарыг тай көрінче, арғазында наа күмүс изер сағылча, пазында күмүзөк нохта. Марик сарыг тайга мүн салған көрінче. Ой, Марик... Сабистің чүрее ачи түскен.

— Таарт-таарт, таарт-таарт,—паайлап сыххан Сабисті Чобатсартын.

Сарай кистінен «пут-пудат, пут-пудат,»—полыс сыххан Сабисті абыдарға.

Час киндірлер ачыг арах чыстанғаннар, апчыс өлімнен харбазып.

Сабистің үстүне хап-хара теері чадыбысхан, сарай алтында сағбачы петух орғанни түскен, Сабистің кинетін харых тартханына.

Он үзінчі глава

ПУУР УЛУП СЫХХАН

Чылғылар, үрүгізіп, ойласханнан пеер, илееде пол парған. Че олар нога үрүккенін, аалда Тоёң на пілче. Ол чазыда полған киректі Пычонга чоохтаан, анзы, тізең, пасха кізее сөлеттірбеен.

Сағдай сарыг тайны көрбеен, Сабис, ағырып, ибгеланыбысхан тіп сағынған. Аннаңар ол прай пу күннерні иртіре Оғлах тағларның озариндагы аллыг сөл чазыларыны ікі чобағлыг ніндеен: пірсі—оолғына сағысырас, ікінчізі—пытырас парған чылғыларны чирлерінзер саба поэдарға. Сағдай, Оғлах тағларны асханда, чылғы ізі ікі чара төзелгенін көрген: пір чалбах іс кічіг суғ істінзер тартыбыстыр. Анзы үс-төрт асхыр чылғыни тіп пөгінген чылғы хадарчызы. Паза пір тігізінен чалбах іс улуғ суғ істінзер тартылтыр, мынзы алты асхыр чылғыни полар тіп пөгін салған Сағдай. Мал хадарчылары чайғыда, күскүде малны хысхыдағох чіли істеп пілчелер, үр ле тус ирт парбазын.

— Адазы алзын, инезі хоохай,—пос алынча чоохтан парча Сағдай,—сараасхырның төлі улуғ суға түзібістір, хара асхырның роды кічіг суғ істіне партыр... Че, че-е.. Мыннаң сығара ікі кизек өөр пастары хыбдахтанызып пастаптыр, ырах парбаан поларлар,—кемнен-де чоохтас парча Сағдай. Ол пілче, үрүгіске кірген мал пір ниме көрбин ойласчатханын. Че хақан хорығыстары иртібіссе,

анаң оларға пасхаластар кіріп пастапча, чарылысхлан пастапчалар. Сағдай хадарчатхан чылғы ікі ыырлығ кизекке чарылча: сараасхыр төлі—читі кизек, читі асхыр чылғы; хара асхыр төлі—үс кизек, үс асхыр чылғы. Хапынның пабазы чиит туста Ким істінең — Қакашкиннерден іргек сарығ хулун оғырлаптыр. Эне ол хулуннаң тараан сараасхыр төлі читі асхыр чылғаа чит парған—читі чүс он ікі пас. Хара асхыр төлі—Хапынның поэнының роды, үс асхыр чылғы—ікі чүс иліг пір пас оох-теегі көзібінең. Эне ол ікі кизек чылғы пір дее чағын чөріс полар чоғыллар, сала даа араласпинчалар. Чылғылар, Оглах тағларны асханча, чара ойласпаанына ла чапсып одырған. Улуғ хорғыс полғаны мында іле пілдістіг. Паядаң чылғы чолы пірге парчатханда, Сағдайға тың чобалыс кірбеен полған, че ам, хачан оларның чолы ікі пасха парыбысханда, хадарчы адын улуғ чорыхтан тохтада тартхан: хайзы іске кірерін, сағын көрерге кирек полған. Ады, өктемнеп, тыс полбин, іскер-төдір іділглеен, че анаң Сағдай оң тінін тартхан, төрт туйгах улуғ суғ істінзер чир чалбахтың күбүр хыртызын түкледі халған. Улуғ суғ істінде от халын, күнге тың хуурбаан, чылғылар, таджин хапсаларох, андар талас турарлар.

Пүлес түс парған. Тигірде чылтыстар підірелісметкенер. Чир прай ла, күске түгі чили, порасталыбысхан. Сағдай хусхачахтар даа чазағ кизіре ойлидырған сірлең хара суға читкен. Іс көрер ондай чохта, хоныхха тохтирға киліскен, отыс хулас хара хыл арғамчынаң адын сірлеңе суға чөп ле чидер иде арғамчылап салған чылаңотха, поэы суғ хазында хурутхан итнең хурутхан пызылахты кимір сыххан, суучах пічіренізінең Сағдайны үтертчеткен. Чалаң кізее ырах па за, че чағын аал чоғыл: иң чағын аалға иліг-алтон верста. Сағдайға чазыда аалдаң даа истіг хонарға. Сағдай хырых сигіс чазының чарымызын чазыда хонған полар. Тайнанған аразында ол суғ оостап одырча сол аязынаң, тайнанызында хум хычырап парча аралы. Анаң өңделеп іс сыххан, ирнілері суғ түбіне тееп парчатханнар. Анаң, адын арғамчылаан чылаңотты частана, чадыбысхан, тыңнан сыххан: адының суғ хастада хураалах оттарны хычырада чулып тайнапчатханы ла истілген. Чир ізіг полған, суучахтаң чылығ тыныс чадап ла хадарчының сырайын таапчатхан. Пу туста чир үстүнде Сағдай адынаң на тіріг халған чіди пілдірген, паза пір

дее тынныг ниме чох осхас полған. Чылтыстар... Че олар-
ға пасхазы чоғыл, хачан даа харах сығыныс ла турчалар.
Олар за көрчелер хоос түктіг чылғылар, өкерек хулуны-
чахтар хайда чөрчеткеннерін. Хайдаг чахсы поларчых,
Сағдай пу ах хойлар чіли пытырас парған чылтыстардан
сурағ ит пілчең полза. Ол сағамох чылғыларын суар-
чых, анаң Сабисті, анаң Домназынаң Кнайын суарчых,
аалы хайди хончатханын истіп аларчых. Андағ сағыстар
кіріп-сығып хайынысчатханнар Сағдайның пазында.

Чох, харааның ээзі Сағдайнаң аның ады ла нимес.
Пазының кистінзертін, чылаңот төзінең, пала кўске
сыыхти халған, анаң тастыхти кўскелер сыых-саах ит-
клееннер. Хам өрбекейлер хулах үстүнче пулбураза хал-
чатханнар, ырах нимес үгү «ү-үү» пола түскен, анаң
хайдаг-да нимені сырлатчатхан, анзының табызы хозан
палазынина төйі истілген. Атха усхундыртхан сарысха-
лар, ачырғанып, үзүгі чох чоохтас сыхханнар. Суғ ха-
зында хара паар ыраныбысхан, атха ирденчеткен ос-
хас. Сірлең хара суғ пазынзартын кўмўс сығдырап одыр-
ған, сығдырас, тыып, Сағдайның үстүнче суғ пилтірінзер
ирте халған, анзы өртектөр өөрі ыраххы көллердең ағын
суғзар көс парча.

Сағдай, чылғы күзетчеткен кізі, узуп полбаан. Аның
сағызына аймах пасха нимелер кірглепеткеннер. Істін-
де ол, Хапынның чылғызын көп чыллар хадарып, сабға
сыхчатханына өрінчеткен. «Соохха хатхырчаң, ізіге кў-
лінчең Сағдай» тіп солалас пир салғаннар ағаа. Ол со-
лалас Сағдайны иреркедедір. Харазығ сағыс тудып, Ха-
пынның чылғызынаң хулун азаан хыйбаан. Ол худайға
ла киртінче, аннаң на хорыхча. Хапыңа чылғыны худай
пирче ноза, че ол, Сағдай, худайдан үлүстіг нимес, ан-
наңар аның чалғыс ла кўрең пиичее пар, ол даа төлліг
нимес, іргек ле хулун көрче, ағаа хоза, чыл азыра хызыр
халча. Хайди идер зе, чир худай пирбеенде. Сабиснең
оларны Хапың көрче. Чыл сай соғымға кірі хызыр пии
пиредір, үс чыл чылғызын хазых көр парза, пир үс частығ
тай сыйлидыр. Үс чоон ады пар Сағдайның, олар мын-
дох чылғыдалар, кўрең пии іргек кўрең хулун ағылған.
Ам Сағдайның пис пас чылғызы, че асхыры ам даа им-
чек ээмче. Үс адын пир пииге дее орназыбызарчых Сағ-
дай, арса, чылғызы даа өс сығар, арса, худай Сағдайзар
пир хати даа хылчаңнап салар. «Оспади палғас ылави,»

—сыбыранча Сағдай, кірөстеніп, көксінің істінде хынығ ние хыймырана түскен. Сағыс тоғын на парча, Сағдай, чатхан орнын пілінмин, хайдар-да учух парчатхан осхас. Пүүл үс чыл толды, Хапыннан түгенчизін тай сыйыхха алғаннан пеер. «Амды позым тілеп көрерге,—тіп сағынча Сағдай,—чиит, төл салар пии тілеп көрерге». Сағдай позы хақан даа сурбаан полған, че ам ноға-да мындағ сағыс тудын пастады. Сағдайға чапсыстығ даа, ноға пу үр ниеместе ирткен чылларда Хапың, Пычон оларда чазынғаннар. Ол сыынаң уғаа паарсах полчалар. Оларның аалынзар хызыллар, ахтар килбееннер, аннаңар хайзынаң чазынғанын Сағдай оңнабинча. Аалда даа ол ас полған, ыраххы тағларда чылғынаң турған; ипчизи, хызы андох хойнаң турғаннар, че Сабис се оох хураған-нығ хойларны айландыр чөрчен анда.

Иди ле ырабысхан Сағдай сағыснаң. Хомай ба Сағдайға? Чох. Ол прай ниее көнік парған: киліссе, ат үстүнде дее узуп аладыр, көртік аразында даа харнаң пүргенібізедір. Пызылах, ит, чарба, сухарь Домназында пар. Теері маймах, ыстан, хатанчых тігерге Домнаа Хапың часхы теерілер пиредір; часхы теері порт, чызығ, чылығ ниеме, че пір чылға читче чыли. Аттың за хынғанын тут, үгрет, анзында чоох чоғыл. Хапың тайлар ла үгреттірер кизи таппинча. Пір ле ниее Сағдай чобалча: Хапың саайға кірген хулунны ағаа апар пирерге хатығ чахығ пирче. «Чазыдох чіп турыңар,»—тирчик. Чох! Аалға апарарға, Хапына поэына ла пирерге—пасха чоох чоғыл.

«Ў-ў-ў!-ў» — аахтабысхан кем-де, Сағдай чочып таа парған, ады хохырыбысхан. Одыра түзіп, ибіре хайбағынған: суг озаринда ўгў харахтары сарғалысхан, обрас свечілері күйген чили. «Ам даа тоспаан ма пу харған,» — түкүрінген Сағдай, ханзасын таарлапчадып. Сағдай—анадағ-мындағ ниедең хорых пілбес кизи. Айна-чикке сала даа киртінминче. Оң-пазы ниемелер көп истедір кизілер чооғынаң, че ағаа пір ние дее урунмаан. Ээн турада даа хонған, сыыраттарда даа таң асхан, «ээліг» чирлерде дее узаан паза хараазынаң одырған—чох, пір дее ние сизинмеен. Ам пу ўгўнің көксенгеніне чочып парғанына, күлкізи дее кір парды. Пүүрні зе ол аттығ сүредір, ат үстүнеңок чоо саап аладыр. Аның пүүр теерізи хатанчығы даа, чулуғы даа пар.

Сынап таа ырах чалғыс пүүр улуп сыххан. Сағдай

тыңнан көрген. «Чалғызан, парасхан, сыхтапча,—чоох-тан салған таң адына ба, таң поэна ба.—Пілчедір хараа сүріспезімні, таптырбазына ізенче, хычырып одыр кізіні анда хатығ наах. Чохырах чоғыл, хараа даа полза, көрчең, көзідерчікпіс, көрбестин чалғадарчыхпыс,» — ачырғанча Сағдай, хаңазын хорладып одырған аразында. Че пүүр улам на чағын улупча. Аның пірее-пірее ярхлабысчатханы іле истілген. Сағдай адынзар пас парған. Ады, тыңнанып, хулахтарын пістелдіре тутхан; Сағдай аның пазын хухахтаан, иркелеткен, анаң киліп, орнында чат салған.

«Я, үгү, сағаа нимедір, күскелерні, хозаннарны тайнаглап алып, күн сыххалахох парып, хойығ көк пүрлер аразында сыдамах салаада одыр саларзың, сіркирзін. Мағаа көк таңнаң сығарох кілег чолына сығарға кирек. Уйғусынам, харах таа нууп алим, паза аахтаба,»—чоохтанып, Сағдай түндере айланыбысхан, пүүр уламох, паяғыдаңох чағын улуп сыххан, ады ээзінзер чағдада оттап одырған.

Чобағ сағыс артын чөрген кізінің уйғу чуға. Ниме-де азаана тееп парған, Сағдай, усхунып, хыймырабин, көөлча харахтарын азыбысхан. Көрзе, ады соонаң айлан салтыр. Кизін азахтары Сағдайның азаана урунтыр. Ады андыпчатхан саринзар көрзе, пүүр постарынзар хайа одыр салтыр. Көк таң иртіп тее парир, ах таң азыныбыстыр; чир үстү іле көрінче. Пүүр изеп салып одырча, ахсынаң көйчеткен оттың көзі осхас өннің тілі, пурнынча ойли халып, ах тістері аразынзар чазыныбысча. Сағдай чатча, ады турча, хулахтарын пістелдір салча.

Пүүр, турып, кірілібізін, пасха чирзер көрче, анаң суғ кизіре ойлабысхан, че ат ээзінзер алнынаң айланып алған, пір алын азаанаң Сағдайны саабысхан, көрзе, пір ниме чоғыл: пүүр чир түбіне түскен не чіли, чіт парған. Сағдай чахсаа көрзе, пүүр суғ чолынча, чарға көлене, пу сопластап одыр. Сағдай тура салған, пүүр, чачыри түзіп, тігі сал париган.

— Э, толказы чох палачах, кізі көрбеен поларзың чи, —хатхырча Сағдай, чазы толғалах пала пүүрні танып салып. Сағдай сүр сығарға сағынған, чоо сапчан ағазы чох таа полза, ырахтап, моондырарчых, че анынаң өлізгерге маң чох полған.

— Чөрчет аар, көк адай, тоғазарбыс, минің чолым-

да сибелен чөрзін ме, хайдаг,—турған орыннан улуг чорыхха кирген хадарчы.

* * *

Чобаттың түрілчектіг толғалызы орты күннің пызыңназына құмұстеліп сағылчатхан. Тас итчең орынның алтынзар тарта кизек уғустығ тағлар алтында Чобат суғ, хызымның чарлар үтеп, чазаа сыхчатхан; чазаа сыхпинан. Чобат аллығ-аллығ чайындылар тастап па-рыбысхан. Эне ол чайындыларда чылғылар хоос кизектернең суға турғлапчалар. Хайзы тумзухтарын суға сас салған, аны хынып чыстаан чили турғлапчатханнар, пірее маллар хумда чатхлапчатханнар, хайзылары чар хамаан кимірчеткеннер, хучурлығ чирні тайнап, пасхалары, чеенчілері, ізіг дее полза, тахталған даа чир полза, тайнанчаан на тайнан чөргеннер; хулуннар, чарға сегірізіп, суға кире сегірізіп, күрегісчеткеннер; асхырлар, постарының өөрлерін ибіре харап, пірееде ойлап парып, тастых париған малны, пастарын чирге сөөртенмеели тудып, көмелеп, айландыр килчеткеннер; прай маллар—улии, кічии — үзүгі чох пазырыныста полғаннар.

Сағдай, ныңмах арғалығ поэрах тайға мүн салған, чылғыларның пазындағы кизектең пастап, полған на кизек хыринда тохтап, санын санап, түгін түктеп одырған; аның сырайы хумзыйта тарт партыр, харахтары мөнек. Ол, кизектең кизекке киіп, истілдіре чоохтанып одырған:

— Хара асхырни прай, хула асхырни—прайох, пір, ікі... сигіс, тоғыс... Я, хайди даа сана—он төлдең күрен асхыр өөрі чоғыл... Хара халтар асхыр чоғыл... алтон үс пас: халтар асхыр, чибіргі хулунның пии—хырых пір; он пис халтар хызыр пии—иліг алты; төрт халтар тай—алтон; ікі нымырха осхас тоғлах халтар чабаға—алтон ікі; чаға чарыларға чөрген халтар ат—алтон үс. Түл асхыр халтар асхыр, хайдар даа сүрзе, харыспас.

Сағдай, азахтағы кизекті иртіп, чар хазындағы күргенге сығара хонған, адының тумзиин игір обааға састыра тудып, суғда турған чылғыларзар көр турған. Хубағай көк тағлар үстүне көгілбей аяс тигір өнделеп салтыр. Тағлардаң түсчеткен холларда анаахтығ ағастар хара намачылар чили көрінгеннер, чылғылар турғаннан

чохтада Чобаттың ағастығ чарлары ноған чіп чіли тар-тыла халтырлар. Чылғылар Чобаттың игірлерінде тоғыс пасха өңніг кизектернең харах өріндірчелер.

Сағдай пу хоосты төреміл көредір, че көрген не сай ағаа пасха ла хоостар осхас пілдірче. Ол пу сомны пір дее харах азырбин көр турарчых, хақан даа өрінер: о хайди өрінмес! Пу чатхан чир чалбахта Сағдай мўнген аттарның туйғахтары теңмеен орын чох таа полар. Пу маллар чи? Оларны ол прайзын түктеп таныпча; мында Сағдай изер салбаан чабас мал чоғыл, оларның чалаң хайдағ чөрізін, нинче сыдамағын—прай пілче. Сағдай турған, көр турған, анан сууғас суғнаң сым тартыныбыс-хан,—хаңаа чолында чуғачах сарығ тозын тур халған, чир тоххли халған...

— Манзыра, поэрах тай, аалға чибіргі ле верста—хол тудызар ла чир... Халтар асхырның чолы хатығ уру-нар, неке,—үтертінче хадарчы, чол уунаң адынаң чоохта-зып, ах өрбекейлер, хостаныза түзіп, читпин халчалар; хуба хараххайлар халбин сіренісчелер, чаланнаң тоғыр чачыраан сеек, маастарны учуғыста тутхлап халып одыр-чалар; сарғалыбысхан тохпахтығ чыланоттар удур ойлас халчалар Сағдайға. «Ат сыыриры—хамчыда, ир ты-ры—изерде,»—андағ чылғы хадарчызының кибірі.

Он төртінчі глава

ІСТЕГЧІ

— Ниме, ниме тизің? — тілі чадап ла айланып, ха-тап-хатап сурыстырча Хапың, поэы аархынаң пееркінің аразында, одыр полбин, ойдархабысхан чадыр диван арғазына.

— Халтар асхырны сўр парыбыстырлар. ізі чохта-быстыр. Пойбал саба осхас,—чадап сығарча Сағдай.

— Э, халтар пии ара тастап салтыр тее... Халтар пин-дең полар... хара хулун даа ара тастир пу чылларда,—пазын пулғанып ала, пулбурапча Хапың, ээк сағалынча сілегейі ахча.

Сағдай, алаңнаң-хылаң, ахнаң-тик, ізік наағына чө-лене турча .

— Асхырлығ чылғы чіт партыр, Хапың аға, халтар

асхырлығ,—хулаана аахтапча Пычон, хып-хызыл ла пол парған, тыып парған одыра.

Хапың, іненең не сасхан чили, тітіреңни түскен; анан хараан чоғар, хазыра көріп, пазын чайхағлап, алтындағы ирнін азыра хойығ ах түкүрік позыдыбызып, столға таянып, тур салған Сағдайзар хази көр сыххан, харахтарының ағы хызарыбысханнар, ікі мунзуругын стол үстүнде Сағдайға хыланнат сыххан:

— Чир түбіне кір, тигірге сых, тап чылғымны, көнетке,—азахтары тут полбин, Хапың диванға потли түскен.

— Оғырлапчазар ба?—тілін тоғыр ызырыныбысхан,—сүрчезер бе? Хапыңнин чіп тооспин, оғырлап пастадынар ба?

— Ноға іди, ноға іди, Хапың аға?—алданча Сағдай.

— Артых чоохтанмасха ползын, абаан,—тысча Пычон.—Табарлар, табылар чылғы, сарнахтап чөрібіскен нер полбас па за.

— Сарнахтап. Халтар сарнахтабас, Хапың сарнахтабас, төрге осхас асхыр, сарнахтабас,—оң-пазы чоохтан сыххан Хапың.—Мин азырапчам сірерні: хызыңны, оолғыңны, хатыңны, хастыңны — прайзыңарны мин азырапчам... Мин, мин,—көксін сабынча.—Хыйғылап саларға сірерні, чүлмелерні, мал хадарарынан даа асхлабыстынар—аңа, оғырға таратчазар, үлгүнер андағ... — Пычон ахсын чаба тутча Хапыңның.

— Артых, абаан... чидізібістір,—піргер чоохтанча Пычон.—Пістің үлгүбіс—синің үлгүн, абаан,—арғазынан иркеледе сапхлапча Хапыңны,—совет үлгүзі полчан,—хычырған чили хатхырча Пычон.

— Хая, хайдадыр ол совет үлгүнер,—ікі аязын чоғар сунча Хапың.

— Совет үлгүзі мин полчам, мин,—Пычон позының көксіне оң иргегінен сасча.

— Син ме, Пычон ма?—Хапың устығ холынаң Пычонзар сунча.

— Э-э, че андағда чарир,—Сағдайзар көріп,—халтар асхыр чиллепче бе? Че чиллезін, ікі ара хулун туур,—пазы хыйын түсче.

— Саңай алчак парды,—чоохтанча Сағдайзар Пычон.

Сағдай, азахтары талып, одыртарларын сағып пол

бин, иркін хыриндох чочая одыр салған, пыролығ үннен чоохтанған:

— Табырах сүрізерге, сағам тоосхалах поларлар.

— Сеергенің хылии полар, пу арада хайынча тіп искем... — чоохтан салча Пычон, анаң, хатынзар көріп, — хая ізіг урдах... Ирт пееер, Сағдай, чазы чөрген кізі чағбанзырах полчан, ізіге көөртем.

Столда хызыл күрееліг хан бутылказында ікілігче хабах халтыр, пір андағох бутылка стол алтында ағактанча.

Пычон халған арағаны ағас чірчее паза ах чірчее ікі чара салыбысхан, арағазын Сағдайға тутча.

— Алыбызан, олох таа пол париган полған, ікі бутылка волостытан пиглер мағаа ыза пиртірлер, улуғлап, чізе, піс аны абаамнан толғабысхабыс. Мынзын сағаа, саблығ чылғы хадарчызына, артысчатхабыс, — киртіністіг үннен чоохтан сыххан Пычон.

— Че, тыххлизар ам, — пулбуранча Хапын, харых тартхан аразында, — Сарығ тайның хузуриин даа көрбесер, чалғыс оолғымны сырбирға ба? — хорлапча.

Пычон Хапынның ахсын чаба тутча, анзы холын ортах сасча.

— Уларча, чатыр салан, Сағдай, ізіктегі турадағы сіреезер.

— Чох, мин мындағ асты амзап таа көрбеем, — тоғыр саапча Сағдай, істінде сағынча: «сынап көрзе, чарирчых», — Ағаа хоза, чылғы істезер кирек, чайғы іс арыбызар.

Пычон, ағас чірчені нандыра тартып, позынзар урыбызып, көп чох ла — пір-ікі тамчых ла халдырып, чірчені сунча:

— Амзап таа пир, улуғлапчам, аарлапчам.

— Че зе, — сарыспады Сағдай, татхынын сынирға хынған полған, іс көрген таңах амзорынча нимені; ахсында ла чайынды пол халған, тамахтаң пір ниме аспан Сағдайның.

— Алыбыс, алыбыс, Сағдай, сағаа артысхабыс, аарлығ ас, хазах азы, — позы пис-алты хати хырсылада азырған Пычон ах чірчеден. — Мин көргенде, чылғылар сарнахтап чөр поларлар, кілеп тее нимее чөрчедерзін.

— Анча мал үреп парза, Тағыр хазында чызирға килізер, — алданыстығ ба алай өзелістіг бе чоохтанған Сағдай, чағбан үгүре чіп ала.

— Толынарзың, хызыл көлде хызырааң өсө нимес пе зе?—ибіре чоохтанча Пычон, хызы Кнайны хызырах иде ибірче.

— Хызырах таа чоғыл, чалғыс күрең не пибіс пар Пір пии пір асхыр чылгаа турчаң полза, ниме полбасчых. Төлі чох пии,—чобалыбох парча көйтігі чох киртінчек Сағдай,— Столыңар тудыңар, мин парим, істес көрерге.

— Сеергее дее ноо чіг сағынар, ол чылғының алчағыспас. Пойбалзар тартылып, іс суғ кизібіскен полза, сүріспе, оңның айланмассың, чоо саап, чабал хутухха кире тастабызарлар, адыңны чібөк саларлар. Сөрөн, туртухпас улус, сабыххан чон, улии, кічиинен,—хорғыда чоохтап пирче Пычон,—іс Чобат чоохтабыстыр ба?—пілген не ниме чіли, хап орта сурған ол,—чөріп одыр, мин оолларнаң чидем,—нандырығ даа сахтабин, чоохтанған Пычон. Ол ноға-да парарғох идібіскен кинетін.

Сағдай сых парыбысхан. Аның сағызында өрініс полған, арғыстар килер, чалғызан нимес ол; Пычон кнес позы хада полар. Совет үлгүзінің ондайын ам ол сизін-

четкен осхас полған. Пычон, совет үлгүзі, оғыр тударға полызарға хада парар.

Күн кидер парир, Сағдайға маңзырарға кирек. Чылғылар чоо сүрдір салғанда, ікі-үс хона даа ағыннабастар, чөрерлер Чобат істіндегі чазыларда. Ізігде Чобатсар суға түзеріне оларны кізі үгредер кирек чох.

* * *

Пис чалаң: Сағдай, Тоён, Тирпук, Пычон, Такан—Чобат чоғар парчалар. Сағдай алнында, пір нимее хайбин, парыбысхан малның ізінче улуг чорыхта тутча сыдамахтыг сыырах поэрах тайны. Соондағылары, іненің хулағына тартырған чили, Сағдайны сүріс парчатханнар.

Сағдай чылаң оттар, оларның тохпахтары путхалғанын, үзілгенін сизініп парчатхан; хой ирбеннері, сахчаң оттар ат азаана сынғлаанын көр парчатхан; пірееде сасха түзіп, пірееде хырға сығып одырчатхан; кинетін Чобаттаң тоғыр тағзар тартхан. Иди парирып, Сағдай хылчаннабысхан соонзар—Пычон, Чобат кизіп, Ағбан

істінзер тарта чалбастан париған, Тоён аныңоң соонча тут париған. «Пірее ниме сизінді полбас па за үгренчіліг, пілістіг кізі,»—сағын салған Сағдай, поэы чылғы ізін не сүрісчөткен ікі чалаңны изертіп.

Пірее чирде адай інелерінің пастары чил сапчаң саринзар ээл парғанынаң таныпча Сағдай істі, пірее чирде тастар, хуруғ арыхтар ойда айланыс парғанынаң сизін парып одырча ол. Мына пазох Чобатха ағылды. Суг хазындағы палғаста Сағдай чибіргі хулун ізін санап тапхан. Халтар асхырның өөрі Чобат кис парғанында ікінчилөс чох полған. «Сарнахтап парбааннар, Пычон,»—сыбыран парчатхан Сағдай. Чобат хазындағы палғастох ікі чалаң ат ізі танаан. Чалаң аттың ізі тирөң поладыр паза сөөртөлдирө арах поладыр, ағаа хоза, пір чалаң аттың алын азахтары хазағлығ полтыр. «Тағлығ, тастығ чирзөртін килген чөскін одыр пу айназы,»—сағынча Сағдай. Кизөк уғусха читкен. «Мында тамкы тартхан поларлар,»—тіп сағынча істөгчі, адын ағасха палғап салып арғыстары читкенчө, ағас аралы чазағ пастырглап чөргөн. Сағдай чаза сағынмаан, тамкы тартып одырған орын аны үр кілөтпөөн: чоон хазынның төзі тахтап партыр, чахсаа көрзө, табылғы сөрөл—тунух, андох патха полған парған сігеннер. Соролны ізөпкө суг салған, сігеннерні піріктірглөп алған. Адынзар айлан килгендө, ікі чалаң читкеннер.

—Туустығ кізі Пычон ача тағ азаанча парыбысты, Тоёңны арғысха алып алған,—искірчө сығыр харахтығ Тирпук—Хапынның улуг сайзаңы, чалчылар тапчаң кізізі, Хапыңоң сөөгінен.

Тамкы тартхлап алып, чөрібөк сыхтылар. Сағдай чоон хазыннаң сығара тамкы тартхан, сөрөл арығлаан чалаңны істөп сыххан, чө арғыстарына сизік пирбөөн. Уғус аразында от халын, аннақар істирі оой полған. Ол чалаң ағас аразынча чылғыларны чыып чөрттір. Сағдайға мўнгөн адының түгін пілөр кирөк полған, тамкы тартхан орында ол аны піл полбаан, чө алын азахтары хазағлығ аттығ кізі тамкы тартханын ілө пілген. Чө амды хойығ ағастар аразында салааларда, ағас хастырыхтарында пілдіріглер урун пастаан: хара хыллар, пірее-пірее хара ат түктері хазағлығ ат хара полғанын ікінчилөтпөөннер. Сағдай ол пілдіріглерні чыглап одырған, анаң арғыстарына көзіткен; хара аттығ кізі полғанын пір чөпнөң чарат

салғаннарında, түктерні, хылларны отых хабына сухлап салған Сағдай.

Чолда учураан на кизидең сурғаннар, че чылғы көрген кизи чох полған.

Тағдан нискечек өзенге, анан пазох таға, тарғынычах холға, соонаң чазаа, анан Ағбан хазына изерткен чылғы изі. Кинетін чылғылар Ағбанзар көні партыр, че анда, суғ хазында Пычоннаң Тоёң пас чөрлер. Сағдай чоо таңнап парған. «Пілістіг кизи мында даа пістең хыйға,—таңнапча істінде ол,—піс тағларча икселчебіс, ол хачанох мында көнізінең килибіскен».

— Чир дее сөлеем, хайза, Пойбалға чөртібіскен полар асхырлығ чылғы—тіп, удур пасча Пычон, хас чили ыйғаннап.—Чылғы кис парыбыстыр, суға хызарға көп чалаң полысхан одыр, хумда іс пілчее чоғыл.

Сағдай суғ хазынзар пастыр парған, че істер прай ла тундырыл партырлар, пір дее ниме ончааа чоғыл. Кемде өнетін не путхастырған осхас..

Пычон, хачан Сағдай постарынзар пастырт килгенде, Тоёна харах сығыныбызып, чоохтанған ікинчилести арах:

— Нёос Сеергенің киреги? Он полып, учурас таа парчаң полза чи. Терізин тіріге сойарчыхпын мин анын. Че айланғлир кирек,—позы, адына алтанып, соплада халарға тимде.—Пойбалға парарға итсен, чалғысхан пар, Сағдай, пір ле кизи ыырлассын, піс ыырласпаан,—холын суғзар көзитче.

— Хайди за, Пычон Иванович, чылғы чи?—сала ылғабин, хости тартча Сағдай,—мынча істес килип, хайди пи́ди халғысчаң?

— Атха түзер кизи пар полза, сүріссін, минің адым сыдаспас, Тоённы ыспасын, мында ээлиг чир, көп кизи саайланған; чоғар наниры кирегөк,—тохтап, чоохтанча Пычон пілігчи үнінең.

— Толыға мині алзын, пурнада кизем, сірер чылғыны таап килзер, минің грех суурылар.

— Таап килзер,—Тоёна сыбыранча Пычон, харах сығынып,—че кис көр, чол көзит, Сағдай, ооллар, арса, тідиніп тее ызарлар.

Сағдай суғ хазынзар соплат парған, Ағбан, өстеп, соолап ахчатхан; ах көбіктер сүректесчеткеннер, суғ үстү орчих чили тірлектенген; хырлаңастар полғлап парчатхан. Сағдайның хараана халтар асхыр өөрін үлесчеткен.

нері көрінген. Тағыр хазындағы тас тура көрінген; Сағдай, ол турада полбаза даа, хыринча ирткен паза көп чоохтар ол турадағы чуртагчыларданаң искен; Сабистін, чалгыс оолгычааның, сарыг тайда учух чөргені көрінген (сарыг тайны сыйгап пирерге итчеткеннерінеңер хасты Хоортай сөлеен). Прай ол нимелер Сағдайны чоо ачыргандыр сыхханнар. «Ах, оғыр чабаллар, чалгыс оолгымның ырызын ал парыбыстылар! Чылгыны таппаза, сарыг тай даа, Сағдай даа чоғыл».

— Эж, пастагчы!—Пычонның хатхылыг хысхырызы, Сағдайга чидіп, суғ озаринда өткін салған.

Сағдай, чүреен ачыда даа тидіртсе, адын көөлче суға кире чөргіскен. Изептегі ол полар нимелерні хойнына суғыбысхан, адын кирче, ізенедең азахтарын сусхлабысхан; соондагыларның тымыл парғаннарын искен. Позырах тай, күн чоора тирлеен мал, суғзар хынып ла кірчеткен, таңмаа читкен, сағырызын азыра сабар туста чүзе халған, Сағдай, азахтарын суғ үстүне сығара көдіріп алған, поэзы изернің ікі пазынаң таянча, че ады пыргыр ла халып одырча; Сағдай, тізең изернің ікі хамагына таян салған, суғ үстүнче ле чылчатхан осхас полған. Хырдан көрерге хыныг даа пу хал чүректіг иренні, че Сағдай, суғзар көрбин, озархы чарны ла андып одырған, тіннерін тарта тудып одырған; азахха даа сырбал парарға үр нимес суғда. Аар артынчахтыг ат суға иледе ырах саптыр парған, кизек сай тоозыларға чөргенде ле, поэзырах тай суғ түбіне азахтарын пасхан. Анча ла маннанмаан полза, тудынчаң-хабынчаң чирі чох чалым хайаа урынарчых, аннаңар сур: «ады-солаң кем, Сағдай?»—палыхтарнаң хончыхтас.

— Сағдай, нандыра кис, синзер кизер кізі чоғыл, орай поларға чөр!—аахтасчалар тігі саринаң. Че Сағдай чылгы сүріс парбас таа полза, істі санап, чохтап аларға кискен. Суғның пу сари хумның полтыр, хумда Сағдай алтон төрт малның ізін тапхан, аның аразында—чибіргі хулун ізі, халтар асхырның талтах пазылған азахтарының улуғ істері, алын азахтары хазағлыг ат істері. Че хазағлыг ат пос партыр, аның істері көні парбиндыр, оттап ала партыр. Сағдай хасха сығара істескен. Хас алтында маллар піріктіре сүрілтірлер, анзы пүктің мал паспаан одында ип-іле пілдістіг, төрт чалаң арыгдан сыхтыр, чылгыны хас үстүнзер сығар чөрібістірлер.

Озариндагы ааллардан, мал хадарчыларынан көп сурғлаан Сағдай—іле пір дее сығар полбаан Іске мал чөрібістір, пілер пір ондай чоғыл. Ол чағынхы чылғыларны прай чохтаан, чоғыл сағба.

Пазы мөнек түс парған Сағдайның. Улуғ ачығнан адын чүгүрт киліп, пөзік чардан Ағбанға кире сегіртібискен, че поэрах тай, суға прай даа кір парғандағ полза, тартынып, орты хабырғача сығара түріліп одырча. «Че, суғның нинче пар айна-чигі, алыңар мині, мағаа пасхазы чоғыл. Орай паланы пыролап полбастар, найны мағаа читіерлер үлгүлер, че мин аны суғ ээлерінзер хада апарабысхам,»—сағынып одырча Сағдай, көк суғ соолапча, тигір, суғда көрініп, харах алохтырча. Сағдай азаан ізенеден суурбаан, аның сол азаан суғ аттың алтынзар сорча. он азаан, тізең, суғ үстүнзер сығара ітче; суғ Сағдайны аттан түзіре сазарға сіренчеткен чили пілдірген. Сағдай кис париған чарын чідір салған, харахтарында ах-көк ле тубан турыбысхан, сырайына сала геңмин ала, саасханнар учуғысчатханнар...

Сағдайның сырайына ниме-де ачыда тееп парған. Урбеңни түзіп, харахтарын азыбысса, ады харғана төзінде оттапча, харғана салаазы Сағдайны усхуртыр. Ағбанның ай-сағбазы даа чоғыл.

Үс хараа үс күнөрте узубаан кізі, Сағдай, суғ сарнағына, суғ сөрөніне абыттыр салтыр, хайди кичіп килгенін пілінер чоғыл.

Ирек-турах парча Сағдай. Ұзер-төртер хос узун уламнар пөзік солаас хазаалығлар. Пүктер хорбылан партыр. Өткін хустар, париған чайғыны турыстыра тузалан халарға иткен чили, ундар өтіркесчелер. Ах-хара ала хусхацахтың, ызығастың, семьязы чалаң хадарчыны, сыңылас чайып, үдес парча. Ат азағы алтынаң сарысхалар ікі чара сарығ салғыхнаң пытырасчалар. Ибіре прай ла көг, өрініс; өзімнер, чахаяхтар, ағастар, хустар, хурт-хоостар хулах ойнатчалар, харах көөлендірчелер, чүрек хайнатчалар. Күн дее, ағылбай-көк тигірге сығып алып, күліп, ырчай турған осхас. Че чалғыс Сағдай ла сырай-азағы ирт парған парча. Ирткен күннер пілбинче мындағ ачығда полғанын Сағдайның, пастағызын на хамахха теңен ағаа мындағ хыял.

Ачығны, чобағны чарбыхтырчаң төрт азахтығ ат немес пе. Ікі хати хамчы пычылаан, поэрах тай өсти түс-

кен, ап-амыр күнде Сағдайның чүзіне чил сабыл сыххан. Чылғылар үс күн мынын алнында Чобатта хайди халғаннар, идөк турлар, идөк өктелісчелер; арса, орыннары ла алысхлап парған полар. Сағдай париған уузынаң чохтап одырча. Ат үстүненөк хула тайны ырахтаан, изер алыстырған, поэрах тайны, сағырызынаң сыйбап, поэрах түктіг кизексер хостабысхан, поэзы ізенее тепкен, изер ойына иптелген; Хызыл көлзер тудыбысты, хула асхыр ла оң алын азаанаң суғ сапхлап халған, хычанған ниме чили.

Он пизінчі глава

ӨСКІ ИДИ

Оргах (август) айның пу күні Хапынның харчах істі осхас сидені істінде идөк пасталған, хайди он чыл алай он пис чыл мының алнында. Хараа аалны пүргегде тутхан харасхы көк таңа сүрдір париғандох, чабал ибнің тизек чыстығ ызы пурлааны көрін пастаан. Ол Ату одиин сыхсырча, айраннарын пулғастыр чөреен аразында.

Іскертін күннің чарии аңмарлар хырин чабысханда, сиден істі хыймыразыбысхан. Иң не пастағызын аңмарлар ізіктерінің аар замоктары азылған. Анаң пірден, ікіден өң-пазы сырлыг көгенектіг ипчілер, хыстар сиден істін, пүктегі чахаяхтар чили, хоостабыспаннар. Ол сиден ортызында улуғ ике чазыбысханнар, анда, кизек түк салғлап алып, хазың сабааларынаң саап сыхханнар түкті нүң иде. Түк-тек ле түс сыххан сиден істі. Хайзы сарығ, хайзы ах, піреезі ала, пасхазы хара түк саапчатхан; сабаалар кииде сылас ла турғаннар, аастағы саастар тырсылас турғаннар. Хап-хара тулуңныг Онис улуғ нимес икелерде киис идерге түк төзелепчеткен. Чалбах икелерге улуғ киис идерге чалбах төзеен, ніске икелерге чалғыс нан киистері идерге ніске төзелген. Ах, сарығ нүңнернең өң-пазы чахаяхтар, от пүрлері көрімнер итклеп одырған. Икеде итчең кииске нүң төзел парзох, арға-пилге, иннілеріне толдыра чайылған сүрместіг төрт хыс, ізіг сарығ суғнаң суғлабызып, пала ағас салып, төзелген түкті сарыбызып, хыл арғамчынаң пычылада сарыбызып, чылбыран стеналыг ханаа нари абытчалар.

Сарыг суғны, хазан поэзох, сүүмекке сүүбізіп, пуларға Ату тазып пирче: сарыг суғның ханы за Ату ноза, айранны ол сыбапча. Аның харахтарының тасты ізіг отха паза ысха кый парғаннар — чиг ит ле чили хызарысчалар, че істі көрінминче: кибіктері кибіг моркамынаң үзігі чох чызынысха прай даа түсклеп парғаннар, икі хызыл терпектің ортызында харахтарының азылызы хара чип ле сиилген осхас, хайдаң көрерзің андаг тар ачыхча харах істін.

Ипчилер, хыстар, чазаг ізікті ығырада азып, түк саапчатханнарға, киис итчеткеннерге хозыл ла турғаннар. Улуғ икелер хоза чазыл турғаннар. Ату сарыг суғ ла тазып маңнанминчатхан.

— Ату! Сарыг сууң сообыстыр, ізіт хатап! — хысхырыс турғаннар киис итчеткен ипчилер.

Сиден істі түк саап топладыснан, саас тырсыладыснан, паза хыстарның сүрмезіндегі маниттер сығдыразынаң күүлес турған.

Марикнең пір хызычах аңмарлардан түк тазыпчатханнар. Марик, хур тартын салған, хара көгенектіг полған, азаанда чаркилер. Мариктің чапчаң айланызын сыдас полбин, сарыг сүрместері үзе чачырир пазы пол чөргеннер.

Сиденнің алтынзархы чардығын иреннер абылап алғаннар. Анда чилін, хузурух хыллары үүліскеннер. Арғамчы кибістерінең пастап арғамчы хаттарының пір пастарын ыргах ағастарға ілдіріп, иреннер, ыргах ағастарны толғап, төдір чухуруныс турғаннар. Аңаң арғамчы хатчаңнар, олар он кизи полған, арғамчы кир турғаннар. Чохыр, хара арғамчылар, поза пағлары үүліс турғаннар.

Сиденнің аңмарларының, серейлерінің хырлары паза иблерінің, тураның, сенектің хырлары хой, хураған, инек, пызо, чылгы, хулун терілерінең чабыныбысханнар. Хусхаахтар, теері чаа соххлап, чоо чоохтас парчатханнар. Аяс күнде теері хурударға чахсы ноза, Хапың ирепчи зе аны піледір. Хурутпаанда, көө ниме кибібізер чоғыл ба за.

Пөзік хырлыг ханалыг улуғ сиден істі, сабанға урдурып, тын пылазып, хорылыс турған пыралар чили, пычырасчатхан. Пас үстүнде тигір көк торғынаң чабыл

турган, көдіріл килген күн улуг харчах осхас сиден істінзер онделеп турган, сиден хырына тур салып.

Федор Павлович мындох, арғамчы хатчатханнарнын онынчы узы полып, үс иреннен арғамчы кир турган. Ол хыл арғамчы кирбеен полган, че киндір арғамчы хат пілчеткен кізее, ағаа чапсырхап, көзіт пиргеннерінде, піліп алары үр полбаан. Ол кирген пастағы хыл арғамчыны прай мындағы иреннер, ипчілер тың чапсызып көргеннер. Че Хапың, тізең, киртіксібін, чоон сараат ал киліп, Федор Павлович иткен арғамчыны, хомут хулахтарына палғап, тыт сарчынға ілідіріп, адын хуйдырып, тартыр көрген: арғамчы үзілбеен — ады сарчынзар нандыра тартылған.

— Орыс чахсы! — хысхырғлаан хай піреезі, ол санда Хоортай апсах. Че Хапыңнын, ирнін ызырынып, сырайын чабал тудыбызып, париғанын аңар халған Федор Павлович. Федор Павлович килбесчік, че Хоортай апсахтың көннін көр полбаан. «Помогай надо,» — теен апсах. Ам, пу пол алты осхас харасхы көөлліг кізіні көріп, Федор Павловичке Хапың іди пілдірген, ол ачырғаныбысхан. «Ағаа, прай күзің, пілізің салып, итчезің, че ол күлін тее салбинча, талай чіли сіс парған чөр. Полыс син оларға... Пісти, пуларни — прайзы пір тізі пүүр төллері,» — сағынча Федор Павлович, пу аалның кибірлерін сизікке алып пастап.

Арина Петровна киис абытчатхан хыстарда, оларнан хада улуг икее сараан чалбах киисті үзөлең абытчалар. Ағаа пу ипчілер, хыстар итчеткен нимелер уғаа чапсыстың көрінген, аннаңар ол хай аразында сизіктіг көрглеп халарға маңнанчатхан; тіллерін пілбезе дее, холнаң чоохтазып алчатхан.

Зойка, час толғағасха мүн салған, сиден істін тарит чөрген, экче алтын сазычаа позы көдірген танычахха путхалыс чөрген.

— Полысха пу чон прайзы сыхпаан одыр. Апах хаты чоғылох, Пулат таа хызы килбиндір; э, чадын чатпас Кычың чоғылох но, — чоохтанча Хапың хаты Тапчы, азахтарын талтайта пас салған тура, ипчі чонны чохтанып, мал чоохтаан чіли.

— Апах ипчізі чаранар туста чөрче ноза, хайдар чөрчетсін улысха даа, позы даа пүүн-таңда ла чөр, — чоохтанча Онис. — Пулаттын ипчізі — пістің хызыбыс —

інектен парыбысхан, пабабыс чадыҥда, чорыхха ба, тымоҥа ба хаптыр салған полчан. Мин дее пеер килібістім, пабабысты даа көрбин, хара чалғысхан чадыр, — Онис амыр поэна ла чоохтанҥа чили тапсаҥлаан.

— Кычынның полысха чөргенін кем көртір, — кем-де тімелген. — Тикке ле аны чадын чатпас тидірлер.

— Пайааны даа чоҥыл ла, чадын даа чатпаза, — паза пірсі хосхан.

— Кычын пістеглер, нинче дее пүтпеңнезе, пайыбин поларбыс па за, — поэнаох чили чоохтанған Онис.

— Чир худаи салбаанда за, — чөпсіндірче кем-де. Тапчы, поэы ибінзер талтани, чоохтан парча:

— Пок, пу чонны нименен тығысхлачаң полчан, прай аалҥа ниме чидер? — Хапыңа айланча хаты, пазын тырбанча.

— Өскі иди чи, — сах андох теен Хапын, — өскі иди пазырар кирек.

— Сарыҥ өскінең чохыр өскі бе?

— Я, олар.

— Сарыҥ өскінің иди ханның ноза. Чохырыни чахсы — анзын за Тоёң атыбысхан, тамаан кизібіскен, — күлімзірепче Тапчы.

— Чыс чох полар, неке, пуста илееде чаттылар, тооп партырлар. Мин оларны погриптөк оохтап килим; син, чоха хазып, улуҥ хазан турғыс, — тіпче Хапын ипчизіне.

— Чохыр өскінең хызыл сарыҥ өскі уҥаа симістер, істілері сүрдерглебісчен полбазын? — сизіктепче Тапчы.

— Айран араҥазы пас парар. Араҥа читкіче нимес пе зе? — сыҥарҥа тимненіп, чоохтанча Хапын.

— Чоханы хыстырыбыспачаң ма за. Мин нимее чоха тимнеп чөрем, — удурласча Тапчы, пазын тырбанып.

— Че хассыннар... — пазын икібісче Хапын, ніннерін сыхсарынып, адай иттеріне парарҥа итче.

— Төрт сабан сыбап салған Ату.

— Ікі сабанны чая чачыбыс пу сидендегі аалҥа, пүүрні дее чееннерін пілбестер, — чөпсінче Хапын.

— Таң амох пірердең читірібісчен ме? — сурынча Тапчы.

— Хатыҥны пирбе, холлары пос түзіп, ниме дее ит полбиызарлар, — сизік пирче ирі, сых парирып.

Тапчы пір көнек айран араҥазын ікі көнекке пөлген,

анан көнектерге толдыра чылыг суғ урыбысхан, ағас чірченен үлеп пирген.

Ипчілер хатыг тартылған айран полтыр тіскеннер, че Онис поэынаох чоохтанған:

— Чылыг ла суғ тадыды, айран кизі чыстан парған осхас полды.

Хости түгөк саапчатхан ипчі, Онисті ис салып, чапсаан.

— Сынап таа, эй, пір де тадии чоғыл.

— Мин дее суғ ла сис халдым. Чіг суғ іссемөк, сах андох істім сізедір, суухтададыр. Хоғдырап пастабысты, — чоохтанған аннаң аар хости одырған ипчі.

Прай пу чоохтарны Тапчы ис турған полтыр. Ол Ониссер устыг холын хылаңнат париган, Онисті көрбинче тіп сағынып, че Онис, сизіктіг ипчі, пір харааның пулиинаң көр халған Тапчының хычанызын: аннаңар иб ээзі ипчінің көңніне прай чоғын ойынға састырыбысхан:

— Эйлер, мин чора чоохтанчам, анаң көрзе, чоо изір пардым,— тыыда чоохтанча, Тапчы иссін тіп,— ырлырым килібісті санай.

— Ырладах, Онис,— тапсасчалар ипчілер.

— Сарын пастабыс, Онис,— тісчелер Хапынның чалчы хыстары.

Онис пладын ипти тартыныбысхан, түк сабарын айныт сыххан, сабаалары ыылас ла турғаннар, ніскечек өтіг үннең сынылат сыххан:

Сағыс хайназа, сарын сарнаңаң,
Сарын сарназа, сағыс ниик полчаң.
Арачын іссе, айытчаа полчаң,
Айыт пиргенде, аары ниик полчаң.

— Ай, Онис, иптиг сығарча,— өрчіліг күлінісчелер прайзы. Онис испинче, аннаңарох ырлапча:

Хырда түнеен хусхаңах
Хыр алтын часпас хаңан даа.
Хызығып өскен Онисті
Хызығыс часпас хаңан даа,
Чағада түнеен хусхаңах
Чағаны часпас хаңан даа,
Чобағда өскен поэымны
Чобағ тастабас хаңан даа.

— Ачырғастыг сарын, харах чазы поэы сірлесче, чоо іт тур,— тісчелер піреезі.

— Сынап таа изір пардың ма, Онис? Нимее чобалы-быстың мындағ көгліг полыс күнінде? — хатығланысчалар пасхалары.

— Пүүр улупча тіп сағынғам, Онис орлапчатхан ноо,— ачыда чоохтан парча, күстеніп күліне, Хапың, позы тізең, ікі толдыра хап ит артын парча чохазар.

— Час ит чибістер, эйлер, мин чоо чағбанзып пардым,— өрінче харағы ағырығ ипчі; тирге, чунахха харахтары улам на хызарыбысхан, кірліг моркамнаң чызын салып одырча.

«Ха-ха!» — иреннернің тадырада хатхызы чиде салған. Ипчілер амырап парғаннар. Пос алынча күлісклепчелер.

Онис ырның улуғ чолына кірібіекен, ~~ол киис~~ итчен ипчілернің ырын чалғызан тоосча:

Киистең иріңеєм сүрче,

«Кирек чохсың» ол тіпче:

— Бай-бай, бай-бай! —

«Кирек чохсың» — ол тіпче:

«Кирек чохсың» — ол тіпче:

«Хой, чыстанчазың» — тіпче.

— Бай-бай, бай-бай! —

«Хой чыстанчазың» — тіпче.

— А-а-ай! Хара айнаның... Сағартхы, эйлер! Чоон сағартхы! Хандаладан даа чоон! — аахти түскен пір ипчі.— Ачыда ызырды, сала ла «паап» сых парбады чочаныма. Хайди өлбеен нимедір чылға читіре, түк чеен полар чи,— перін парча ол ипчі.

— Хапыңның сағартхызы узах частығ полбас па за,— позына көөлче чоохтанча Онис, түк саап хуластанған аразында.

— Позыох осхас тыны сыхпас полбас па за,— сыбыранча сарығ састығ чалчы хызычах, Онистің чооғына нандырған чіли,—хурт-хоозы даа тыны чох нимелер.

Орты күн чағдап одырғанда, сиденге Пычон кір килген, ипчілер, иреннер ағаа ырахтаңох пастарын икееннер.

— Харны синібістір,— сыбырасчалар пірее ипчілер.

— Күн ибіре чалаң чөрчеткенде, синмин,—нандырчалар пасхалары.

Пычон, пу чонның прайзының ээзі чіли, кирек хайди парчатханын көр чөрче. Анаң Хапыңнаң хада теерілер көр чөргеннер.

— Чылғы, инек теерілерін тууп иттіерге; хазыра,

торбахтин — тім, хойниин — опойка; мына пу кўскү теерілерні — харалтырарға,— чөп пир чөр Пычон. Хапың за кізілерден тастых чирде пастыр чөр.

— Чох, туңмам, мин аның соонаң чөр полбаспын ынанчаам даа халбады. Ол парғанда, тіл дее пілбинчем. Ідөк ле пір уунаң на пирер кізі табылчаң полза, чахсы поларчых.

— Чөрчең кізі Тоёң чи,— сырайын хатығ тутча Пычон.— Ол ир пол парған, ниме ондайын маңат пілче. Сабисті дее чууп алған.

— Я за, андағ за, минзер тартып парған пала,— көдіріліп одыр Хапың. — Сабис хайди көзідер ам даа. Оён сыныхтас полғалах ноза,— ікінчілепче Хапың.

— Сарығ тайны пирбин турыңар, кирек иртпеенде. Сағам за городсар хорғыстығ, хайдағ-хайдағ поларлар хызыллар,—ноға-да пасха чоохха кірібіскен Пычон.

— Мына, туңмам, палам осхырған үчүн, чахсым чирчем.— Ізебінең хол пладына сараан ниме пирче,— пір пун сараасхыр,— холлары тітіресче, үні харылча Хапыңның.

— Мин көргенде, абааң, харанчатхан осхассың, пирбе, индірзіннер оолғыңны, орыснаң оой полар чи,— аңмар балконында Хапыңа хости одырчадып, чоохтанған Пычон.

— Кізі пілчее чох чыллар,—тапсабин үр одырып, пастаан Хапың,— хан даа ундулча, туған даа ундулча, че син, тізең, туңмам, мині, кірі абааңны, аябинчазың. Нимем хар ла чіли хайылча. Асхырлығ чылғылап сүрчелер,— ылғахсырапча.

— Қоёлче, абааң, истілбезін,— сасхлапча Пычон. — Чылғы Сағдайның кирее, ол хадарча, ол нандырығ тудар. Піске Сеергені чағын кіріп аларға кирек, андада ізіңе ис хозылар, пайыңа пай хозылар.

— Угрет, туңмачаам, прай синің ондайыннаң, Тоёңны даа кізі аразына кир сал, сағаа ла ізенчем. Чалчыларның, хадарчыларның пазына мин позым сығам, че пу ұлғұ кирегіне паламны ўгрет пир. Ма, ал, пір дее аябинчам,— сараан нимезін пирче.

— Че андағ полза, хая,— Пычонның істінде ічегелері тымыраза түскен осхас пол парған.—Чарыс идерге итчем. Өдіске көбдин алтын пирерзің Сағам алтыннаң пасха нимее киртіс чоғыл. Өдіске тіпчем.

— Истім, туңмам. —Пычонның хыринда Хапың пүүр аднында турған хус палазы осхас полған.— Че пу орыстарны табырағынча индір, туңмам, чон чүреен пулғирлар. Көр, тігіне, хайди прай пістің ондайны пілерге күстенчелер. Прай нимені пухтабызарлар.

Пычон пір дее ниме чоохтанмаан. Орыс ипчізер харах албин көрген...

— Сеерге сағам минің холымда,— тик ле чирден чоохтаныбысхан Пычон.

Хапың чочаанынаң сала балконнаң түзіре сегірібіс-пеен. Худайға пазырча, тілі тарт парған:

— Си-си-си-син а-а-аал-алох парғазың ма? Ол пісті өдірерге чөрген, анаң чалчыларны өдірерге чөрген.

— Аннаңар мин аны аңмарға одырт салғам. Сыралығ Уүсте, Табаты Пиизінде тойманнарны көп хыйған. Амды хаңыс аң чіли чөрче,— көкеен Пычон.

— Че позың піл, мин хорыхчам. Э, э... тербен кирее чи? — позынинох хабынча Хапың.

— Полыс идерзің. Сыйлағнаң хызынма. Ұс аал чыылзох, тербен пір күнде ле пилен полар, Хапың унны аңмарларына тыхтап ла турар,— иңнінең сапхлапча Пычон. — Чобат Сарығ ойға ойлир— Хапыңның палыхтығ көлі пасталар.

Иди ікі ачын чөп иткеннер. Хайзының ачыны, хычазы азар, анзын көрербіс. Че сағам олар чарылысчалар. Хапың чон азыраста, ікі өскі идінең азыраста араласча. Пычон сыға халған, аар азахтарынаң чир хыртызын уурада чызып.

— Хой сағланғалах, хураған оох, аннаңар, улыс тойны адап, түнеөк ікі чоон өскі сох салғам. Өскі иди сигбін, симіс поладыр. Пістің чон аны ноға-да таллидыр. Сусхланар, ооллар, — чоохтан чөрче Хапың.

— Позыңар чи, Хапың абыя, одырыңардах са. Иб ээлері чохта тамах таа аспинча,— сурынча Хоортай аға.

— Э, хая чіріктерібіс се?— хабынча Хапың орыстар парыбысханын.

— Олар кидейленчелер ни,—кем-де харчаан.

— Олар кидей нимес, ооллар,— кизе тоғыр хаапча Хоортай аға.

— Кидей кізі иди тоғынмин за сірерге,— араласча Онис.

Хапың ізіткен айран арағазын үлепче.

— Айназар симістердір пу өскілер, хазах маллары, — чапсыпча симіс итті кем-де.

— Орыстар өскі тутпинча, Камис. Ағаа хоза пу хуча өскілер поларлар, сулада турған поларлар, иттерінең пураң тадыпча, — хормачыланачы полча Хоортай апсах.

— Сілекелер, сал сілеке, сарығ сілеке... Істілерінде нымырхалығ полтырлар, иттері аннаңар сала хуяң, — сала маңзыри чарыт пирче Хапың. Позы Хоортай апсах-ха түргерли читірче, ахсын-тілін тартсын тіп сағынып.

— Ноға мағаа ла тут сыхтың, Хапың абыя, мин ам даа полыста аралазарбын, — хормачыланыхча Хоортай. — Чуул-ноо парзам, сілекелернің идін дее тик чеен, айран азыңны даа тик іскен адым халар пу чирде. Полар, паза албаспын, ікіні артыхтадым, — хол сапхланча аға, пазох ла тілі тартпинча.

— Хузурух төзі хайдағ чоон оорхадыр, — чапсыпча Хоортай, хузурух оорхазын көре, — минің дее сілеке өскілер полчаң, ам за үзіл тее парды, ікі ле хурағанах халды, че мындағ чоон хузурух төзі оорхазы тоғаспаан.

— Өскінің роды пасха-пасха полчаң. Хайзы килкім сөөктіг, піреезі оох сөөктіг, — маңзырап, тоғыр турғысча Хапың.

— Чоон сөөктіг малның хазығы даа кўрўспек полар. Хая, ооллар, кем салдады хазыхтығ чіліңнерні, хазиин көзідіңердек, — тымылбинча сала хаптырыбысхан Хоортай.

«Полбассың, неке, чох полчаңнар чарыннар паза хазыхтығ чіліңнер», — тізін ызырын салған сағын чөрче Хапың.

— Ит прай пызырылбаан, ағаа хоза, хой иді аралас парған полар. Чіліңнер пызырыл парған полар. Тоёң хазыхтығ чіліңе хынадыр, — Хоортайға ачырғазын систірбин, пырозы чох ўннең чоохтанча Хапың, — Суслаңар ооллар, иттең тайнаңар; ноға андағдыр чееннері, ит пўкүлінең халды. Ипчілер азох чіділер. Онис, таң, пір дее сунмады ба, — ачырғанча Хапың.

— Сілекенің иді тимір осхас. Мин кирі кізі чіп тее полбадым, тайнап көрдім, че хатиинан азыр полбадым. Пу өскілернің тіллерін пызыр пирчең полза мағаа Тапчы, — тарындырча Хапың ирепчіні Хоортай апсах.

Ирепчи істілеріне толдыра тарынзалар даа, сизік пирбинчелер.

— Ой, аған, малның тілі істі-харнынаң хада пызырылчаң нимес пе зе?— сөклес паза күйіс үннен чоохтанған Тапчы.

Хапың ипчізінің уғаа килістіре сағынып алғанына істінде чоо өрін парған.

Хоортай апсах тамкы тартыпча, че Хапыңның туғаннары, иреннер паза ипчілері, чічєен не чіпчелер.

— Хая, Тапчы, пу өскілернің пірее азаан ағыл пир, хойғалап салим. Малның азаа идінең нымзах полчаң,— апсах ас килген полған азыран таа полбаан, азөске ізіг айран арағазын пирібіскеннер, ам ниме чирі килче, аннаңар кіленче, »апың ирепчіден, Хоортай арынминча, оларда көп ниме иткен.

— Азахтарны Пілек хачанох тайнап салған,— амыр чоохтанча Тапчы.

— Э-э, абыя, сірернің адайыңар хайди көрінминче? Ыргені дее чоғыл. Пістің Чохырах чазыдаң айланминохча,— чоохтан салып одыр апсах, хаңзазы сыылаа аразында.

Хапың сала ла ээн аастаныбыспаан тымылбас сурағчының түгенчі сурығына. Че, тузында хабынып, теен:

— Пілек, кинетін не хапсабызып, өл парған. Көөм салғабыс. Хайран адайыбыс. Пілек чохта уғаа чухул,— чобалсыраан Хапын.

Ипчілер, аас ізеенде, улуг көгде тук саап парчалар, киис итчелер. Арғамчы хадызы идөк тыдырап парча.

Тоёң тура хыри алтынаң үгдереп парған ам сых чөр, аның соонаң Сабис сыхча. Харахтары сісклеп партырлар Тоёңның. Чуунып алып, Тоёң хыстарнаң ойнап хал чөр: чымчылабысча, аңдарып алып, хылчыхтап сыхча. Хаттар, хыстар ағаа сарығ суғ чаба сасчалар.

Сабис, түспинен, наныбысхан, Марикті көр салып, хулахтары хызарта арын парып. Ол полысха араласпинча, мал көрче ноза. Ағаа хоза, Хапың араласпаза даа чарир теен.

Ииргі тус читкенде, сиденнің прай ханаларын, ат хазаа ханаларын өң-пазы киистер чабысханнар. Сиден ортызында улуг көпен синінче наа хыл арғамчылар үйл парған.

Хачан прай нимелер: теерілер, киистер, арғамчылар — аңмаларға кіріл парғанда, ікінчі пис көнек кірчең хазанда пызырылған ікінчі өскі иди чииске тимнелгенде, айранның арағазын іс турлар.

Онис, Хоортай, Марик парыбысханнар. Мында Хапыңның сөөгі ле халған. Хапыңны чоо махтап турлар, Хапың оларны көөктір тур «матыр, хыйға сөөкпіс» тіп.

Эне иди чайның, хыстың, күстің, частың Хапың, полысха чыып, чонны кўн сыы тоғындыртып алча. Полыста араласхан үчўн, сағаа полызох идерге кирек, андада кемнің полызында полғазың, ол кізі синің полызыңа хайди даа килер: өдіс полған ноза.

Че ниме иттірерге, пір аалны полысха чыыр Хоортай алай Пулат? Арса, чалғыс інеенің ариин ардыдарға, алай чазыда хыстапчатхан кўрең пииге от сабарға ба. Че Хапың төртер-пизер хати итче чылда полыс, прай аал араласча: парбазан, тімелерлер, чалчирлар — чалчыстаң аар ниме пардыр истерге. Халып одырчадыр чылдаң чылға Хапында полыс өдізі. Ол пыролығ нимес. Итсіннер полыс, Хапың чалчы оолларын, хыстарын ызар. Сыйлазыннар, полыс тойы иди, мал сохсыннар, айран азын үлезіннер, Хапыңох чіли. Полыстың кибірі андағ. Полыста кізі чоо тоғынча: көөгісче, марғысча ноза. Арғаас но тіп, чоох сых парбазын піреезінеер — ол улуг уят.

Иди худай пиргеннең чуртапча Хапың. Ол пыролығ нимес. Ағаа худай пирче ноза. Че аның пір аалдағыларына худай ырыс ыспинча. Хайди идерзің паза. Андағ худайның көнні — иди чоох сығарадыр Хапың паза аның хаты Тапчы — хара сазына хырбых сабысхан, сырайында сас чоонынча сызыхтар чіктелче чат салған ипчі.

Хараа поэының үлгүзін толдыразынаң тут турған, хачан Хапыңнардаң полысчылар ыр-көгнең тарасчатханнарында:

— Айранның асты іскенде,
Айна даа чатсын чолымда;
Иреттіг асты іскенде,
Ирлік тее чатсын ізімде,—

сарнапчатхан Апах, терпек хара састығ, иңнес көміскеліг, полыста полбаза даа, полыс тойында «орта киліс парған» поэы.

ІКІ КИИКЧІН, ІКІ ЫЗЫҒАС

— Чігленчем, Пычон Иванович, чігленчем, кнес, — пик ўннең чоохтанған Сағдай сельсоветте, Пычонның алнында турып алып, — Каной көртір, пістің чылғы чолынзар алдыра чөрібістір, Сергенің кирее полар, — тирін хамаанаң хатығ пас парған аязынаң сызыра тартыбыс турған.

Пычон хоостаан хаңазын ызырын салған, Сағдайзар харах тыплатпин көріп одырған. Анаң нымзах чоохтан сыххан:

— Анаң, Сағдай хончых, сайбағ иткен кізі позы килчең ме зе... Сеерге позы килген. Мин аны, чігленчем тіп, аңмарға кир салғам, че түрчеге ле. Көні көзідіг чох полза, позыдам. Көр, Сағдай, тик чирдең сырбалғаны чабал ниме. Син пілчезің, кемдір Сеерге. Көпті тігі чирге ысхан, — хорғыда чоохтанча Пычон, хаңза сорча.

— Тик нимес. Аның ады хазағлығ ат полтыр. Ікі подковының ізі Канойның хыринда халтыр. Чылғы сүрген кізінің пірсі хазағлығох аттығ полтыр — көргезер хайза.

— Чох, көрбеем, суғ хазында кізі пілчее чох полған, — амыр теен Пычон.

— Э-э сірер киспезер суғны, — пазын тырбанча Сағдай. — Че мин позым көргем. Хазағлығ ах чылғынаң хада кистір, пос кистір. Озарых пістің чылғы кистир.

— Хайдаң пілчезің, — чачыраңни түскен Пычон, анаң пазын ікі холынаң тудына, столзар көрібіскен. Ниме-де сағынып, илееде одырған.

— Көргезің, прай піліп алғазың, — Сағдайзар даа көрбин чоохтанча Пычон.

— Сала даа ікінчилес чоғына ізенчем, — өріне түскен Сағдай, харахтары күлімзірестіг сағылыза түскеннер, азахтаң азахха төменче, тура майығып.

— Чөбе, Сағдай, — тура хонған кнес, Сағдайның иннінең тутча, — мында улуғ сүменен сығардырар кирек. Синде ол ниме пар. Хырызып, хатығланып, сизіндір салзабыс, оңның көрбеспіс Сеергеден.

— Ол кемнерзер пір: хызылларға ба, ахтарға ба? — сурча Сағдай столзар пас киліп, сала өңкейіп.

— Син чи позың, — харахтарын Сағдайның харахтарына чіке хази көрче Пычон.

— Мин, мин... мин пілбинчем, мин оларны көрбеем, ырах тасхылда малнаң турғам,— чобалып арах чоохтанча Сағдай, көп ниме көрердең хуруғ халған кізі чіли.

— Сіреп Сеергенең тайғазар ікі аттығ тыт одына пар киліңер пу тураа — полны көзітче Пычон,— прай сүмең салып, сизін көр. Айланзаң, мағаа сыбырабызарзың. Мин аны пілербін, хайдар идерін. Көр, сизіктіг пол. Ікі азахтығ аң төрт азахтығ аң нимес. Син көні кизізің,— пабазы ла чіли хайылдыра чоохтанча Пычон өкіс-чабыс өскен Сағдайға.

— Хыйға сағыс кирдіңер, кнес пастых,— өрінче Сағдай,— чылғы хайди полар, Сабис атха чахсы чөр полбинча.

— Хайди полбас Сабис, хазых ноза, паланың палии атта табырах чазылчаң, ызыбыс син аны амох чылғызар. Позың аттар көл кил. Позыңның аттарын көлібіс, иттері талалзын, алығ иттен парарлар, уғаа симістер.

— Ол даа сын, — сых парирып чоохтанча Сағдай — орай пол парбас па?

— Чидіп, одың таарлап аларзар, иртен нандыра сығыбызарзар. Че прай піліп аларыңа ізенчем,— Пычон сүрізе пастырча Сағдайны.

— Сых пеер, оол,— төрдегі тураның изігінзер көріп, тапсапча Пычон.

Ол тураның изігі ікі чара азыла түскен, аннаң сағалы сырайын туу даа теедег чапхан кізі сых килген. Сибірек састығ, хара харахтығ, холлары тобырғылап парған, сөлмек сырайлығ.

— Истің ме, Сеерге сват,— хатхырча Пычон.

— Прай.

— Туях кізі, че сизікті матап пілче, чысчы адай арығли,—сала күлче Пычон.

Сеерге ханазын сығарча тамкы тартарға.

— Соролың даа чоғал но, чазы адайы,—хормачыланча Пычон,— ма, мининең сорып ал.

— Тун парған тастабысхам,—пазын тырбанча хасхы.

— Прай тимде, чазың — отыс үс, чох-чоос төлі, чалда чөргезің,— пічікті хығырча Пычон,— адың Онисим Владимирович. Пістің аалда андағ аттығ кізі полчаң, ол Қолчактар холынаң айланмаан, че пічіктен сыхпаан.

— Пазох синде, Пычон сват,— күліңе чоохтанча Сеерге.

— Нёёс асхырлығ чылғы туттыр салар,— пічіктерін пирчедіп, үрүгістіг үннең чоохтанча Пычон.

— Түбі чох сабанға кір парған. Хайдағ ікінчілес полыбысты? Пастағы ла асхырлығ чылғы нимезін пілбинчезің ме хайди. Пойбал парасханнарға састырзыннар, че чылғы алтын хасчаң чирге чөрібіскен. Анда чон астан өзөкчеткен осхас.

— Алтыннарын оғырлабох, чылғыны оларнынох алтынына чөргіс турзың я,—чоо эрепче Пычон, турып, ізіктең төрге полны ығырада пастыр чөріп.

— Минің киреем Ағбанны ла кизірібізерінде, анан алтынның хапчығас хойнымда,— улуг көөленче Сеерге, ибіре чоохтанып.

— Ам алтының хайди апарып аларзың? Хайдадыр ол?—Чобағлығ сағысырапча Пычон, пазында ниме-ле пүтчеткендег анын.

— Алтын хада. Піс анынаң хости хонарбыс. Сағдайның пазы—пу пічіктер,— Пычон тимнеп пирген пічіктерін ыстан чағазындағы ізепсер сукчадып, күлінче Сеерге.—Ухнаң оой поларчых, че палтынаң...

— Ікінчілес? Хая пічіктерің! Кір анмарға! Тандох тумға...—Пычон, аба, чіли абағыр сыххан. Че Сеерге чоо хатхыр сыххан: «Хорыхпа!»...

— Тігіне хаңаалар килірлер. Че анымчох. Паза көрізерге килізер бе, чох па. Абдыралығ сараасхыр үчүн алғыстапчам,—хол тутча Пычон.

— Килізер. Позың даа чылығ чирзер ойлап килерзің. Сағам пеер хызыл хан читкелекте пол тур ла. Аяңға парбазын сараасхыр,—таң хычанғаны, таң көөктіргені полчаң ма Сеергенің. Че Пычонға пір ле чөп іле полған: сизіктіг полары.

— Арса, чирічеебісті орыс ханынаң чарып аларзар, ха-ха-ха! Андада мағаа министр орны пирерзің, ха-ха-ха! —хатхырча Сеерге.

— Волостьтағы, уездтегі ооллар харасчатхан осхастар, че мин андағ нимезер тартылбаспын мағаа көбдин алтын, сарығ асхыр, тойман пічии. Полбазам, кидерөк... Ха-ха!—хол тутча Пычон.—Тіріг халбазын. Асхырлығ чылғы чолы сығызарға тур,—үрбеңнепче кнес.

— Че анчазы даа ползын, прай ниме орнында—нағанын сығарып, тимдезін көрче Сеерге.

— О, ырах тут, уғаа соғын ниме,—холларына көлен-

че Пычон.—Килиспин парза, холға кір парзаң, чоохтасхан ондайнаң тудынарын ундубасха ползын,—сағыс алындырча кнес,—че-е, соғын ниең уян полтыр ноза,—наганына кўлче кнес.

— Хорыхпа, кнес, совет ўлгўзі хыялға кирбес,—Пычонның совет ўлгўзібін тидіргеніне килистіре чоохтанча Сеерге,—пірсі кўнўк. Ачых турада тапли ла тўзем, ананаң хара асхыр. Харчах ла аар—ікі пуд.

— Сараасхыр анча тартча ба?—хараан хычалығ көрібіскен Пычон, ахсын таптанғлаан.

— Нўўс пічіктер... Амғы пічік ахчаа ізес чоғыл. Хан ахказы турыстығ ние полған...

— Хайда чығазың, сват,—хости одырча Пычон.

— Кўйтігўксін, кнес. Килискен мағаа пір хати микее тўзерге, че паза килиспес,—сизіндіре тўен «Онисим Владимирович», наганын көгенек істіне хурчанчадып.

— Ізе іди ле сурдым, хынза, чўп пирер бе тіп,—минде дее алтын чағылча ноза.

— Алтын чыыр киректе чўпті кизіден килебечен. Кизи хычалығ ние, алтын—ачын харахтығ ние,—хатхырча Сеерге-Онисим.

— Тыыррр!—истілген тасхартын Сағдайның ат тохтатчатхан табызы.

— Че мин сині аңмардаң сығардым ползын, пілчезін ноза пыро чоғын кизи хайди көзидедір. Пірее ние иттіредірлер ноза, тиспезе—пырозы чоғыл. Хыйға кибір пістің чонның,—кўлінче Пычон.

— Че, че! Сўр пар. Тиспезе...—кўўлче хатхырча Сеерге.

Ханаалар хыринзар сўр килген Сеергені Пычон.

— Че ам син Сеергені одыңа парарға поэң килеп алдың, Сағдай,—Сеерге көрбеен самалда Сағдайға харах сығыныбызып, тыда чоохтаныбысхан Пычон, суға париған Онис турып көрчеткен.

Сағдай алаң ас парған, пір дее сағынмаан ниеңи истіп салып. Анаң сағыс хабынып:

— Я за, іди.

— Кўр, чидір салдың. Ізес пе пу чабалға,—Сеергее хараан сығыныбысхан Пычон, Сағдайдан чазыра.

— Сеерге абыяның, чабалын даа көрбеем,—Пычон чоохты хайдар апарчатханын сизін салып, чоохтан салған Сағдай.—Мин аның пырозы чоғына ізенчем.

— Орта, хап-орта, Сагдай хадарчы. Пу кнес көрер сынны,— хол тутча Сеерге Сагдайға.

— Я, сынны көзідер үчүн тайгазар тыт одыңа парчабыс,— Сеергенің чүрегіне кірібістім тіп сағынып, сөө тарт салған чоохтанызын Сагдай.

— Чігленіс улуғ хара ниме полча, аны ахха сығарарға хайдағ даа чахығны толдырарға тимдебін,—алдана чоохтанча Сеерге.

— Андағ, Сеерге абыя, өкіс-чабыстарны, сірер осхастарны пыролабызары үр бе,—улам хылыхха кірерге сірєн парча Сагдай.

Ханаттығ ікі чалаң хаңаа күлбірес халғаннар. Сооларында амыр киінде ах тозын чоллан халған.

Пычон иске сөргєен харчахты ибінзер хаап париған... «чарым пуд, чарым пуд»—сыбыран парчатхан. Харағына Сеерге тайғада чыған ікі пуд алтын көрінчеткен. Ачии уғаа тың тудыбысхан. Ибінде чат салып, сағыснаң күрес сыххан.

Парып, Сеергее чапсыныбызарға, чоо соғып, чыған чирін сығартып аларға. Чох, Сеергее Пычон сыдабас. Сагдайнаң хада соғарға. Пазох чох—Сагдай андағ кирекке аринча кизе тоғыр полар. Сеерге Пычонны хадох ол чирге тарт парыбызар. Чылғы абаазыни... Алай тис париғанын хадарып алып, микенєң чагдап алып, талдыра сабысчан ма?..

Пычон ізіктең төрге пас чөргєн. Ізіргєнгєн. Тамағы хыза тудылчатхан. Прай нимелєрні хыртыстанып көрчеткен. Көзенек алнында күнге сїстенчеткен ала хоосханы, хаап алып, ізікке нари тастаан, анзы, хан пүргүрібізіп, тырбаннап, тырбаннап, өл чөрібіскєн. Ол арада ипчізі кір килгєн. Аны Пычон хырт көріп пастаан полған. Хада хонминыбысхан. Пычон, хараан чабал көріп, хости пас парған ипчізінзер. Че ипчізі, ондайын сизін салған осхас, пїр дєе нимє тібєєн. Сылтағ чохта Пычонға тудынарға киліскєн, ағаа хоза, тіріг кирєчі Марик мында кір килгєн. Пычон тасхар сых парыбысхан.

— Пу хоосхаа айна кірібістір, көөм сал хас алтында, Марик, анаң арчаннаң аластабыс, тура істін аластабызыңар,—чоохтан парыбысхан.

Марик хас алтында, тизек хазып, хоосханы көөмчеткенде, ікі нїскечек узун хаас поосха толдыра хоора чїс салған Сабис хармах тудыңа читкен. Тастыхта турып,

Мариксер арынып көрчеткен. Марик, итчеткен нимезін тоос салып, Сабиссер иптiг көрiбiскен, күйiнгенiне ирнiлерi пiрiгiс парғаннар. Сабис хармаан чирге түзiрiбiскен, позы, чирге хондыр салған өрген чiли, хыймыран полбин турған, че хайдар-да көдiрiл парiғандағ пiлiнген; тiлi тарт парған, ирнiлерi чапсыныс парған осхас полған, көк-сiнiң iстiнде ниме-де истiг ачып, азахтарынзар түсчеткен. Марик пiргер көрiбiскен, анан хыйдай одының чахаяғын чула тартып, көксiне iкi холынан чаба тудыбысхан; ча-хаяхты, ирнiлерiнзер апарып, түзiрiбiскен, позы, пала киик чiли, хас үстүнзер үкүс салыбысхан.

Ирепчi iкi ызығас Сабистiң хыринда киндiр пазына одыр салғаннар. Олар ачых-чарых сыңылас сыхханнар. Табыстарына Сабис, талыстан айылған чiли, сағыс хабынған. Өкiс халған көк чахаяхты алып, чыстабызып, киден пиджагының тос карманына сух салған. Анан, хармағын тудынып, түрче турып, күнзер көрiп, апсырыбызып, көдiре көңнiлiг пастыр сыххан, iкi ызых хусхачахтар, чол пастаан чiли, пүгүрелте, кискейте ыстығ киинi пөл парчатханнар, тоозылбас чоохтарын чоохтас парчатханнар.

— Чобаттың хооразын тооза хаптыр килдiң, ме, Сабис?—тохтадып алған Пычонның харылған арах үнi Сабистi.

Сабис ниме дее тирiн таппин халған, че анан:

— Чобаттың палии тоозылғанча, күн тискертiң сығып пастыр,—хормачылаан Сабис.

— О, синiң дее тiл парох но, амға теере оңарбаан полғам. Хая, пiр поос хоораң пир мағаа, пiр ағыллығ хармах пирем,—тос карманынаң пiчiкке сараан хоора хармаан сығар килген,—нинче хоорадыр?—санапча Пычон.—Пис. Он... отыс... илiг. Асхынчах. Соонаң паза анчаны хаптыр пирерзiң. Алай амох санас сал. Тiгi пооста олох син ме хайдағ.

Сабистiң палых чирi килген. Зойка даа чапсыхтир. Сабис ол орыс хызычаана тың паарсапча. Кем-кем, че Сабис чахсы пiлче пу орыс семьязының чахсы иткенiн. Мойнында алым чатырарға хынмас олған Сабис. Ағаа ағыллығ хармах тың кирек ниме, iңе хармахнаң көп хоора посхындырадыр. Пүүн дее хооразы iкi мынча поларчых, че iңе хармағы пыролығ.

— Санас холдаң холға ползын, алыңар iкi поосха чiскен палыхты,—турыстыра чоохтанған Сабис.

О-о! Эне хайдағ оолғычахсың. Тохта санабызаң...

илиг пис. Пис хоора артых. Мин артыхты албачан кизибин. Магаа кизини кирек чох,—пис хоораны нандыра пирчедип, чоохтанган Пычон, он устыг холын тигирзер козидип, худай кор теен чили.—Постарыңа пар килерзин... Писте Марик нозе... Прай коргем... Ниме чох, ниме чох... Окер хызычах—пилтир толи... Хыйга родтыг чон палазы... Турарзың ма син агаа,—харах козине кул парча Пычон.

Хачан чооғы тудыбысхан Пычоннаң чадап азырылып, ачыда тидирткенине чоо пуругып, ибине читкенде, Зойка удур ойлап килген, алтын сазычахтары илбеңнесчеткенер Чобатсартын сабылчатхан чылыг танычахха. Орыс хызычах, палыхтарны кор салып, «Мама, папа, рыба»—тип хыхырган, че Сабис пастагы iki cosneң таныс салган полган, узинчизин пилбеен. «Палых» типче полар, тип сагыныбох салган, че пик изенмеен.

Пала табызына Федор Павлович серей алтынзартын пас килген. Ол, Сабисті корзок, нога-да кулинедир. Ам идок чалбах иде кулибискен, хармахты корип, ниме-де теен, анаң Сабисті тура изиги хыринзар чидин парган, туразар кир пар килип, Сабиске чарым оосча он-пазы хармахтар ур пирген, ниме-де чоохтанып, пазох аллыг иде кулинибискен.

Сабис турғанох орнында сала хысхырыбыспаан брингенинең. Чобаттагы прай палыхха чарас хармахтар пирген таныс нимес орыс кизи: сирести, пыранаң саглахти (блчести), номзани (хамдыхти), хоорани, ала пугани, сортани, мырани, миндирни (хортыни), пилни, ах палыхти, ан. пас. Сабис сагын турча: амох парып, кун киргенче палыхтирға—саназарға, палыхнаң на саназар, паза санасчаң нимези Сабистің чоғыл. Кумус ахчалары пар, Тоеннаң утхан (о хайдаг халдыр: Сабис Тоенны утлача), че олар изер-тириг хоостирға агазына кирек. Ам нинче палых пирчең мынча хармахха? Хачан толенип алар? Сахтир ба пу орыс? Алай амох хыс сыгар ба? Сахырзан, хазан татар, сагидыр. Ол кускуде пир парза, тукти, теерини часхызын чыып парадыр. Че ол хазан татар, мынзы орыс. Орысты Сабис пастап ла корче, тилин дее пилбинче. Сахырзанны хачаннаң пилчеткенин Сабис сагысха даа кир полбинча. Пилче, хайди iki хурусха пирип, ичези торт аппагас, хар ла осхас, кичичек, хап-хатыг уттиг халазах ал пиргенин. Ол сыынаң Сахырзанны чылда iki хати коредир: кускуде,

чайғыда, Сахырзан килзөк, аалда—үлүкүн. Прай аал аны ибiрiбiсче. Хаты хаңаа үстүнде пөзiк тур салча, ниме ағылғаннарын, нинчее турчатханын полған на нименiң чоохтап турча, Сахырзан, тiзең, садығ ит парча; алымға пирзе, пiчiкке пас салча. Че ол Сахырзан—хазан татар нанчы. Мынзы орыс. Пу нааға читiре Сабистi хазахтаң хорғытчаннар Хапың даа, Пычон даа, хам иней дее. Ам аалдағы палалар Сабиске кöйiркесчелер—Сабис күннiң үс орысты көрче, че олар орыстарны китеп ле көрiп алчалар. Сабис сананча: пiр хоора хармаа чүс хоораа турча, орыс ағаа отысча хармах пирдi—нинче хоора пирчең зе? Санан полбаан — пiр тиң хармахтар ниместер. Ағама сурдырарға. Суранзын сағызыннар тiп. Иди пöгiн чöргенде, ағазы пас килген, олох туста Федор Павлович чағдаан, ол Сабиске түйнчегi чох узун хармах пағларын сунған, тiстерiн хазарта күйлiнiп, чоохтанып, Сабис санай ахтик пол парған.

— Сур, аған, нинче палыхха турчатханын.

Ағазы чоохтас сыххан Федор Павловичтен, хармахтарзар, хармах пағларынзар көзiдiп, Федор Павлович, Сабистiң иңнiнең сапхлап, пазынаң сыйбаан, чоохтанча.

— Сыйға пирчем, тидiр, оолаам, ырыстығ пол тiпче,— тiлбестеп пирген ағазы.

Сабис чочып парған. Сырайын үрүрiстiг тудыбысхан. «Мынча нименi сыйға. Iкi короб палыхха хайди даа турар»—чапсыпча iстiнде.

Сабис пис хоораны Федор Павловичтiң хызычаана туттырыбысхан, позы табырах хыя паза халған.

— Сабис, чылғыларны чохтап кил. Пабаң мүн килген ат серейде.

— Пабам чи?—пiр дее улуғларға харыс итпеен Сабис пастағызын на иди сурды, Пычоннарзар поостарына пар килерi уғаа тың килiп

— Тыйғазар одына ызыбысхан Пычон Сеергенен хада, саастығ тыттар ағылар,—саас ходырарға күс көңнiне теерге чоохтанған ағазы.

Кöчелiг үгүренi аарчы хадып чiпчеткеннерiнде ағазынаң, Арина Петровна iкi аях палых мүнi ал килген, полған на аяхта пiрер хоора. Ағазы аларға унабаанда, орыс ипчi аяхтарны турғыс парыбысхан.

Сабистiң iстiнде уғаа чапсыс, таннас полибысхан: «Орыстар мындағ чон одыр но: прай ла нименi үлесчен,

ниме аянмачан кизилер полчан но. Агама төөй хылыхтыг кизилердир»—истинде үзүрп одыр Сабис, үгүре порлатхан аразында.

Он четинчи глава

КӨӨК ХАТХЫРЧА...

— Сабис!—тапсабысхан Пычон, — чылгыны агастыг чир хыринзар наахта, ол аразында хондыр. Пу нима тапсазох, андар ойладарзын,—тиргидеги мылтыгынзар холын улаан чалаң өөктел париган Пычон.

Сабис Хапыннан Пычонны көр халган. Олар одың тартчан Тыттыг холзар парчатханнар. Мыннан ол холга пис верстаца полар. Чылгылар постары даа андар саба талас турганнар: тайгазар от халын паза хоорбаан, агаа хоза, агас аразында сарнахтыг. Паядаң Сабис малны агассар тирең кирбинчеткен: аалзар чагдада наахтапчатхан, ол хойыг агас аразынзар тирең кирерге чииркенедир. Че амды, хачан пабазы бир кизинең андар одыңа парыбысханнарында, паза Пычоннан Хапың андарох тудыбысханнарында, Сабис тидиксип пастаан. Че андаг даа полза, прай ла тогыс асхыр чылгыны агас аразынзар пос салыбызарга чарабаан: таглап, холлап, тарап парарлар—ныып ал анда оларны, хызырахтар даа чара хабыл халарга аябастар; аннаңар Сабис сала наахтап салчатхан; наахтирга төрт кизекти килискен, оларның аралары үс-төрт чүс хуласча полган полар, пасха асхырлар өөрлерин соонда устапчатханнар, че олары даа агассарох кирерге чагдасчатханнар. Алнындагы өөрлерни Сабис айландырчатханда, соондагы өөрлерге нандырох айландыра оттирга килискен.

Сабис одыңа парчан чолны Тыттыг холзар кире үдезе көр турган. Ики чалаң, чолча парбин, агас аралы таг паарлапчатхан; олар, китенип, чазынып парчатханга төөй полганнар.

* * *

Күн пөзик тыттар тигейинде одырча. Тигир саргал турган. Ики чалаң хойыг агас аразында, тагның үстүне чагын тохтааннар. Тагның тиги саринаң ики палты тохласханы таг азыра күндек читчеткен.

— Тунмачах, хуйгаларым атышта тартыпча нога-да,— ирнілерін тітіредіп чоохтанған Хапың, чоон сыбы төзінзер одырчадып, — мин наныбызим, алай Сабисті ыза пирим, чылғылар хонғайлар за постары даа.—Хапыңның сырайы иртібіскен одыр.

— Иди чарабас, абаан, Сеерге чабалны поссар айландырып аларға кирек, алай ба полбин паризабыс, тігі... — нағанын Хапыңзар тудыбысхан Пычон, анзы одырған уузынаң азахтары чоғар парған чочаанына.

— Чылғыны ол иткен, уханчым іди сизінче,—аннаң-арох чоохтанча Пычон, Хапыңның хахап парғанына күліп ала,—аны мойыннабаза, малың халбас. Итпезе, пірее хараа ибіңе дее кір килер, че андада абдырачааңа аным-чох таа пирерге маң чох полар.

Хапың үрбеңнеп сыххан, алтындағы ээк сағалы, хорыххан хозан чіли, тітірес сыххан.

— Орта, орта, тунмачах, ниме халдырбас,— пулбыраан Хапың.

Тунмалығ, абаалығ арчымахты төзебіскеннер. Түүс торсых тура түскен; пызылахтар, үттіг халастар, соох иттер айланмас чирзер парарға тимде чатчатханнар. Ағас чірчеде айран пазы хара суғ илбеңни түскен, хуяң арах хазыр чызын ағастар арали тарадып. Ікі аңаң, пірерні алып, тамахтарын сала хорладып, сосха чіли, почылада тайнанып пастааннар.

— Ит сообазын, чүрек хал ползын, абаан,—чоохтан салып одырча Пычон, наахтарын, хара паар чіли, көптіре тыхтан салған. Чағлығ, чағлығ хулун иттерін кире ле тастап салып одырған.

— Минің холымда поларзың, Сеергечек,—хыңаңа Пычон, харахтары сағылыза түскеннер хойығ хара кірбіктер аразынаң. Ол пазох пір хара чірче тартыбысхан, пазох почылат сыххан.

— Хорыхчым, тунмачах,—пазох хыңзып сыххан алданыстығ үннең Хапың,—өдірт саларбыс. Мин мында халим, ат хадарып.

Пычонға ол ла кирек полған. Аның хайдағ сағыс тутчатханын Хапың сала даа сизінмеен.

— Хайди идер зе паза сині—хал. Парза, минөк пар халим, синөк чурта,—ачырғаначых чоохтанча тунмазы, хараан чызачы полып.

— Андағда наныбызаң, минің тағны аарда асчаам чоғыл.

— Че аттарны хадар хал, мына пу хысхырзох, хабас-ха маңзыррыз—пис атылчаң чалғыс аастыҥ мылтиин көзітче Пычон.

Хапың өрчіліг полибысхан, ээктегі пора сағаллары амырабысхан, ол тайнанып таа пастаан, ниме чібинібіскен кізі.

Палты тохлааны, ағас аңдарылғаны іп-іле истілчеткен. Күн, хызыл кос пола, ағастар кистінзер тұс парғанда, Пычон, чіңең нимелер суғынғлап, мылтых тудына, тағ үстүнзер паза халған. Хапың ікі ат хыринда хос аастыҥ мылтыхты тудына одыр халған, аар-пеер көрерге хорығып, аттарзар ла көріп одырған; олары, Хапыңа даа хайбин, сабыхсып турғаннар, пір кизін азахтарын чыыра тарт салған.

Пычон тағ үстүнең, көлене чадып, таарлал парған ікі хаңааны көрген, оларның хыринда хазыр оттың хызыл чалыннары сегіретес турғаннар. Ікі кізі, Сағдайнаң Сеерге, Чобаттаң палых тарт турғаннар, хара хаза-нах от чалыны үстүнде іліл турған. Пычон отха чапсыра даа теедег парып алар ондай көріп алған.

Хачан ікі палыхчы от хазында тамкы тартып одырғаннарында, Пычон оларның, кистінде, Чобат хазында чадых хыринда пөкчеткен. Чадых алтынча от хазында ниме полчатханы прай іле көрінчеткен паза ағырин даа чоохтанғаннары арландыра чидісчеткен Пычонның тыңнағдағы ікі хулаана.

— Ағас чох ниме чіли ноға сорол чох тартыпчазың? —истілген Сағдайның табызы. — Хая хаңзаң, сорол кис килим, үдіне синеп.

— Чидір салғам соролымны,— нандырған Сеерге, хаңзазын хахтап, сунчадып.

— Арса, ачып парғанда, тастабысхазың?

— Чох. Чолда ізептең тұс халтыр, пос сорол полған.

— Хайдағ сорол полған? Хайдағ ағастаң кизим?— түптестірген Сағдай, тур салып.

— Табылғы полған, ам орайда табылғыны таппас, хызылғат таа сабы чарир.

Сағдай Чобат хазындағы ыдырбанның оох ағастарзар паза халған, Сеерге соонаң наганын көстеп сыххан. Сағдай сах олох туста хайбағаныбысхан; Сеерге холын табырах төбін түзірібіскен, позы піргер айланыбысхан. Сағдай ам Пычонға уғаа чағын полған, ниме-де сыбыран турған.

— Табылгы... Сын, табылгы... Хап-орта килісче... Пу ханзани, аның соролы... Патхызының даа чызы пір... Сорол істінде сынған ағас мынзының кизегі полтыр, сынған чирлері чөп иптелче...—сыбыраныс сөстерін искеен Пычон Сағдайдаң.

— Ниме сыбыранчазың анда, хамнар чіли,—тапсапча Сеерге, Сағдайзар пастырып,—палых пыс парған. Ноо соролны тиннестірчезің анда? Алай пилен ит салған сорол урун парды ба?—Сеерге зе пу киректі сельсоветтің аархы туразында одыра искен хайза, Сағдай Пычонға чоохтапчатханда. Ам, пазох истіп, чоо айназы тутча аның Сағдайға.

— Чоонын синестірчем. Харасхыда чухул онның даа ағас тапчаа,—чоохтанглаан Сағдай, ниме сизінмеен чіли.

Пычон пу ікінің удур-төдір сизінісчетеннерін іле хабынған. Че Сеергенің наган улааны чоохтасхан сөске киліспинчеткен, аннаңар Пычонға наа сағысха түзерге килізібіскен. Ол за Сеергедең сала даа чалтанминча. Сағам даа отсар пас парза, ағаа пір дее ниме полбас; Сағдай, тізең, өрін не парар. Мыннан истіп турза, Сағдай ізеніске кіріп алған осхас, че аның соролданар сыбыранызын Сеерге истіп салған одыр, чир хулах ноза ол табан.

«Че сынап атыбысса? Ат саларға»—сағынча Пычон. Анаң пазын тырбанча. «Чох, аарда чарабас: пір пуд тикке халар. Хайди полчаң? Сағын, Пычон, сағын, Иванович»,—сасхланча позы позын, пазын чирге пос салыбызып... «Анзы киліскек, чарастығ»,—сыбыранча, чүрее, сығара ла чачыирға чөрген чіли, чирге табыстыра сабылча.

От хазынаң алын азахтары хазағлығ аттаңар, асхырлығ чылғы чіт парғаннаңар ибіре чоохтанглааны читче Сағдайның. Сеергенің ідіргек хатхызы сых парча. Пола-пола Сағдай көні сураға кір сыххан.

— Син, анда-мында көп хайынадырған кізі, арса, искен-көрген дее поларзың, чылғы-ноо сұр парғаннарын?—чоохтан сыххан.

— Че хайдаң истем мин,—чоо тыстанып, олаңай хылыхтанып, амыр нандырча Сеергезі.

Сағдай аарда полбаанда, көні сырбалған:

— Хызых чөрчеткен нимезе позың даа араласхан поларзың чылғым киреене?

— Айнан полча ба синің, Сағдай?! Позым даа тойманнарға хыйыхтадып, анда-мында ла хызыл чөрчем!— аахтабинаң тура салған Сеерге.— Син дее пу кізіні хыйыхтабачаң ползаң,— амыранча, нандыра одыра.

Пычон көрче, исче прай нимені. Ол Сағдайның тідімніг хылиин чапсып чатча. Одыра, одыра оттың ікі хыриндағылар нанға кіріп пастааннар. Пычон, ахсы нинче ырылғанча азып, сөөде избеіскен, үн сығарбаан, тартычатхан іргек хас чіли, сыылап ла салған. Тастыхти ағаста харыл парған үнінең көөк хатхырыбысхан. «Хара айназы истібөк салтыр»,— сыбыранча Пычон істінде. Ол тустох хырсап сыххан. Тудынып аларзың ма за чиділнең хырсасты: тыпчатхан хырсап, чир алтына даа кір пар ол арада... Истіп салзаларох, чадыхсар килерлер, че пілдірерге чарабас, арығ ла полчаң ондайы чох улыбысса, иртен көрінерге чарир. Че анзы даа ирік чох ла улыбысса. Пычон хызыл пастығдаң улуғ оортам хыртлада азырыбысхан, анда ла тымылған хырсап. Че амдымының ниме чирі килібіскен: тайнан пастаан, сыылада тынып. Көөк пазох ла хатхыр сыххан. «Іди өтіркебеен чох үгү тырғахтарына кірерзің син, көөгічек»,— істінде сағын салча Пычон, тайнанчаан на тайнанча.

— Сағдай, мин прай пілдім синің ниме пөгін салғанынны,— сала хыхырбин чоохтан сыххан Сеерге,— син арығ чаны чох ісі кізі полтырзың, махачың даа улуғ. Мин көргем, хайди син Ағбанны кискезін. Соролны таабох алтырзың, отых хабындағы хыллар мин мүнгенөк аттың хыллары, пудурып, отығынны сахчадып, көргем.

Сағдай тура хонған, от хазында чочая одыр салған, сазы үгбереп партыр, от чарығында ол сохтырған петух осхас пілдірген.

— Хай-хай-хайди полчатханындыр, Сеерге,— алаң асхан.— Мин андағ ниме чоохтабаам хайза?— үрүкче Сағдай.

— Мағаа чоохтирға кирек нимес, мин кізіні өтіре көрчем, сағызын көрчем. Чылғың мин сүр парыбысхам. Ағбан кискен, Ким кискен... Чолына читпессің. Сағаа ниме полбас. Хапынни ам даа чидер. Мині одыртарлар. Таңда, худай хоных пирзе, аалға читсебіс, мин Пычоннаң позым суранам— ызыбыссын мині волостьсар, паза піди чуртачаң ондайым чоғыл,— ылғап, чадыбысча түңдере.

Пычон сагынча: «Адаң анда синің кізі сағызы пілерге, минин ноға пілбеезің зе? Хости одыра сагынмаам ма за. Син көйткісін, Сеерге, паза улуғ сизіктігің—эне анда ла синің күзің».

— Ылғаба, Сеерге, ылғаба,—алдапча Сағдай, Сеергені чайхап—мині ахха сығар салзаң, азых-түлүк кир пир чөрем,—сурынча.

— Прай сығарам, Сағдай, мин, мин чабал адайбын, хаңыс адайбын. Мин Пычоннын чахиин толдырғам. Чылғыны ол туюхха садыбысхан Тоённаң хада, мин сүріп, кичір пиргем, алтынын ағыл пиргем,—оорлап чоохтанча, тўндере чада.

Пычон, аны истіп, сала тура хонмаан, тудын халған; тізін ызырыныбысхан чатча, мунзурухтары салаа чўлленің тырсыласханча ныма тудылчалар, чўрегі чоо ла хайнабысхан, ол пазох пір оортам порхладыбысхан хызыл күрееліг хан бутылказынан, соонаң ит тыхтабысхан. —«чызы пура саппазын» теен чіли.

— Амыр, Сеерге, аннап-хустап чөреен кізі дее тыңнап алар, тохтат сал, саңай киртінчем, орта идерге сагынчазың,—арығли пос кізізіне чіли чоохтанча Сағдай.

— Сын, Сағдай, ой хыйға кізі,—турып, суғзар парча. —Чууныбызим...

— Узу, Сағдай, китенме. Мағаа мындағ ағас аразында хонарға паза киліспес. О хайран тайғачах! Арығ киичек! Тынанып алим,—ипти чатча Сеерге.

Сағдай, ізеніп, узирғох чадыбысхан.

Чазы ээзі Сағдай, киртінчек кізі, харых тартып, узуп салыбысхан. Андағ поладырлар арығ холлығ кізілер. Кирек чирде, пілген нимені көнізінең айт пирерге оларның сырай хызарбас, харахха чіке көріп чоохтанарға оларның харахтары тайғас. Сағам Сағдай, арығ олған на чіли ізен парып, пір сағысырас чох, Чобаттын, тайғаның арығ тынызын ікі хариина тартынча. Орчиде хапхан уйғу түзес чох иртедір, аннаңар ол халын даа полча.

Чораа узаан кізі, Сеерге, наганын Сағдайның хамаанзар улап тўскен от азыра, анан, сұх салып, тастых парып, ибіре хуруғ хахпастар чайғлап салып, ортызына кіріп, хорли халған. Ағаа он хуласча чағдазанох, хуруғ хахпас тычыразар, Сеерге усхун парар паза хорығысты тимніг удурлир.

Пычон: «ам уғаа киліскек, че істі хайди чазырар. Ікі

кізіні тус тартарға ызыбысса, істі чазыр полбас. Хас-хыларға састырарға... Чох, Сабис көр халған» — іди сыбыранған поэна, анаң суға майығыбысхан. Чобат таға кыза туттырған тар чарларының істінде, хости ла суулапча. Арағаны чоо тығынып, хулунның чағлығ иттерін сала азыхпаанча тыхтанған Пычон ачаң ноға-да Чобат-сар нүмектеп парча. Паарли чадып, соох суғны өстеенче сіміріп алды. Анаң чат парған оттарны турғысхлаан, чадых алтында иптiг, көрiнмес, систiрбес орын iдiнiп алған, чадыхнаң чирнiң аразындағы ачыхча мылтиин сух салған, поэы, чатчаң ондай чох, одыр салған. Ағас пастары сала ыылас турған. Амырны iкi аттың от хычырадызы ла талап турған. Чобатта хоора ба, хамдых па сүректеп чөрген күскүстiң алай ба хортының солбыри түскенi истiле халча. Пүдүрчүннең таарттың тохтабас табыстары суғ индiре тастых арах истiлчеткен, че тарғайның (тигiр тикпезiнiң) ханаттары хооласханы пу чағында ай сағба пирбинчелер—ағастар харығлар.

Пычон, iнектер чiли, хараазынаң тайнаныбох одыр. Нинче ле пар сухчаң чирде ағылған азиин ах тана читiре прай нымыт салған, наахтары пiр дее тынанмааннар, хызыл пас хахсабох халған.

Ах таңнаң хада iкi кiзi тура салғаннар. Сағдай кирилгенче, Сеерге анынан хости турған, iкi отых тыххлаза түскен — iкi ханза көгемзiк ыс поэыт сыххан. Ханзазын ызырын салған Сағдай аттарын суғар чөрче. Сеерге, тiзең, Сағдай көрбеең самалда нағанын сабылар иде тимни тартхан, анаң ниик палтыны таарының халбах ниинзер кире суғыбысхан, холларын чүктен салған пастырғлап чөрче Сағдайға чағын-чағын, че анзы, тiзең алнындағы хаңаазына ат көлче. Сеерге ундар ачых-чарых хылынча, хормачыланғлап чөрче. мал сохчатхандағы адай чiли, тыстанмин хайынғлапча. Пычон харахтарын пiр дее тыплатпин көрче.

Кинетiн пулуттабысхан: аар хара пулуттар тигiрнi, анахтығ ағастар чiли, харалыснаң тулғабысханнар. Аймах-пасха хустар, сыыттасхан на чiли, чобалыстығ ўн чай түзе чөргеннер. Харғалар хаахтас сыхханнар. Ала саасханнар, ағастаң чирге, чирдең ағас салаазына учуғысхлап, сайразып, «сыр-сар» түс сыхханнар. Сағдай, арға паа тартыпчадып:

— Тигiр ардырын сизiнчелер,—чоохтан салған, че ол

туста палтынын пізі Сеергенің пазы кистінде хазара түскен, тунух түклес Чобатта сыңылаан. Сағдай, холларынаң харбастанып, хазыра тартып париғанда, пазох түкли халған. Сағдай ойда пар түскен, палты тігі чачыри парған.

— Тохта, нанчыцах!—хысхырған Пычон чарым үннен.

Сеерге, туртыға түзіп, наганын сығара тартхан, анан ибіре кілеп көрглеен.

— Таста пеер наганың, атыбызам,—чоохтанған чадых. Сеерге хайди даа көрзе, кізі көрінмеен; ол пос атсар ойлап сыххан.

Пычон тура хонған, мылтығын көстеп тапсаан:

— Атарға чөрбін. Сеерге, тохта! Санапчам: пір, ікі...

Сеерге тохтабысхан, анан хатхырыбысхан. Күстеніп хатхырчатханы іле полған.

— Пычон, хайди полчазың? Кил пеер,—чадап ла чоохтанча.

— Таста пеер атынчаанны, пір... ікі...—Пычон сынын хыйлағ позыдарға иткен чіли тутхан. Сеерге наганын таста пирген.

— Кип-азааң суур, ыстанчыхтығ ла хал, табырах! Сөзім табырах толдырзаң, тының халар, итпезең, ат салам — андағ чыхығ пиргеннер мағаа. Суурдың ма? — ыстанчыхтығ ла турғанын көре-тура сурча.—Че амды алтыныңны ағыл кил. «Алтынын пылап алдым, позы тис чөрібіскен»—тим. Кем піледір, чуртас аразында тоғазарға даа киліс парар Сеергенең.

— Алтынның пу арада сағбазы чоғыл, кнес,—алданча Сеерге.

— Алахтырба,—наганын алып алып,—айбынма, орайлат саларзың,—чөптепче Пычон.

— Чазағ ырах,—алданыстығ үнненче Сеерге,—тоспаан Пычон, Хапыңнин даа кирініп алзаң читпес пе, сағаа?

— Тілленме. Алтан табырах тігі атха ыстанчыхтығох. Сеерге ағас аразынзар хазаңни ла халған.

Пычон кип-азахтарын прай ніндібіскен, пычах ла полтыр, көп пічік ахча паза ол пирген пис пічік, паза нима чоғыл хаңза-хапчыхтан, отыхтан пасха.

Сеерге кічицек арчымағасты пу ағылир, холында тиріг чоғыл; аннаңар Пычон чазынған чирінең сых килген.

— Арчымахты от хазына түзір, позың тонан,—устап

турча Пычон, маңзыра, амох чидізерлер. Ізептеріндегі пір дее нименні албаам, прайзы кирек нимелер сағаа. Пу атылцах халзын, пис хуласха ла теепчеткен нименен ниме идерзің, сырбаға ла суғар ол сині,—чоохтанып, арчымахты көр сыххан Пычон,—пір пуд па?—алтынны көр салып, прай ла сохалчазыбысхан. Аразын прай көрглебіскен, чох, алахтырыс чох полтыр—тоң на алтын.

— Тоспаан Пычон, чарымызын даа нандыра пир, урчаң нимем чох, прай хаап килгем,—алданча, пўўдегі хузыцах чілі, Сеерге.

— Мин ахсыма урар полам чи. Че ниме чох, приисктердең чидініп аларзың. Маңзыра, амох отряд чиде тўзер, мині көрігчее ысханнар.

— Че анымчох, тоспас пўўр, пасха тус полған полза, позың идін позың чирчіксің, позың ханын позың ізерчіксің,—мунзурух тудып, хычан парча.

— О сағызы чох сарығ хусхацах,—харлабысхан Пычон,—минөк тынын арачылапчам, мағааох хычаңча. Амох хураан ариң на халар пу чирде. Тойманнарны, палғастыр пиргеннерні өдірген тус нимес сағаа. Мин Пычон полчаңмын, анзын ундуба. Соонаң даа кирек пол парам, арчымааңа чобалба.

— Ачырғанчам ас тойман өдіргеніме,—тохтап чоохтанча Сеерге,—сағаа улуғ алғыс, Пычон, тыным, чолым үчўн.

— Тігі адайны Чобатха кире сазыбыс, өлімін хараазынаң тіленіп, ханым ардатхан, аның үчўн өлім алды істегі,—Сағдайның сөөгінзер көзітче чалаң Сеерге.

— Мындар пар. Андар отряд, иптеп ле хармахха хаап парарзың,—тағзар, Хапың халған чирдең піргер, көзітче Пычон. — Көр, хараа Сағдайға узун тілленгеніңні түзет чөр соонда.

— Пілдім, алғыс! Амыр хазыхта чылығ чирзер килерзің, ады-соламны миннең артых пілчезің,—нызырада халған парифанох чирінзер.

— Мындар тіпчем, ирлік, саба парчазың. Че Сеерге пір ниме испеен, хара таары ла чилбестене халған ағас аразынзар.

Пычон ат көл тее салған ханаадағы одынны түзіре сасхлабысхан, ікінчі ханааның ойыстарын кизе сапхлабысхан, улуғ палтыны тирең чирзер пурхладыбысхан. Анаң алтынның арчымахты хаңаа түбіне төзелген улуғ

час тостарнаң сарыбысхан, узун чалан хаңааның соона таарлап салған. Сеергенің наганын сугох тастабысхан. Кип-азаан прай ыдылта талап салған.

Хыныххан хычаның хычии ханмачаң тидірлер чонда. Сеергенің алтын ам даа пар тіп сағынып, Пычонның сүріс парып, ат салары килібісті Сеергені, алтынын алып аларға. Че, чох! Парзын. Кем піледір, Пычонға даа андағ чолға түзерге киліс парар, арса. Андада Сеергее чөленерге килізер. Сағам за Пычон Сеергені тударға иткен, че «сохтыр салған». Сағдай, парасхан, Кнайның пабачаа ол халған. Ах, ол Кнай! Ап-арығ өремечек! Ол андағ сағыстарнаң санас турғанда. Сағдай өстеен чили истіл парған. Пычон пас парған. «Чылғыларны—Пычон... алтынын ағыл пиргем...»—истілген Пычонға хараағы чоох. Айылчатхан осхас. Ол чағынғызы сылых ла хан. Пазынаң ікі чирдең хан ахча. Сағдай өстебіскен. Пычон тыт өзек ала тартхан от хазынаң, улдурыбысхан пазынаң, өрген суғ ортызында солбыри түскен; Сағдай сөө тартыныбысхан, үзінчі орыннаң хан пурли түскен. Пычон ағас аразынзар ойлап парған, анда хызыл ла суғ сыхчатхан чистектернең кип-азаан сылап сыххан. Иди, алоххан адай чили, ағас арали ойлап чөргенде, тоо ағазына хамаан чара тартып алған, хан сели түскен. Пычон хамаандағы палығны тырғахтап сыххан, ханынаң сүрткленген, анаң хаңааға парып, «тозын» частана чат салған, мылтых атыбысхан чоғар, атыбызып, мылтиин андох хости түзірібіскен; ам талдыра саптыр салған кізі полип чадыр, «тос» частана хаңаада.

Кем піледір, Сеерге айлан таа килер, аннаңар Пычон, сағам ачазы даа, Сабис тее көрінгелектерінде, харахтарың, «тал таа парған» чатча полза, торсылада көрчетче, частанған «тос» частығын ханның холларынаң иркелет салча.

Мылтых табызы ікі саринзар тин ойлаан.

Хапынны ол табыс чабыдах ат хыринда турчатханда халхан. Хапың чочаанына тістенекти түс парған, азахтары томыхтарынаң хыйылызып.

Сеерге Хапына хал орта сых килген, читпинең, анын ікі аастығ мылтығын хаба тартхан: Хапың поэзы даа тут пирген тирге чарир. Сеерге читкендөк, мылтиин ол, алнынзар суна, тура хонған, тігізі ат үстүнеңөк хаба тартхан; Пычонның адынын изерінең адын изерлебіскен,

торсыхтан сіміріп-сіміріп алған; «Чылғын мин чөргізібіс-кем»—тіп аахтаанын на ис халған ай соонда Хапың; мынзы, тізен, тігде чох, мында чох тур халған, туданның кізі чіли халтыразып.

Чабыдах атты чидініп, Хапың хаңааларзар читкенде, Сабис пабазын хучахтана, ачығ тілленіп, ылғапчатхан; Пычон хаңаада тос частана, хызыл сее чатхан, сырайы кізі ле көрчее чоғыл; пірее-пірее өстеп салча: пілбесте.

Узун хаңаа ікі «өлігні» азахтасти сыырған. Сабис киден көгенеенең пабазынын пазын сарыбысхан. Хапың торғы көгенеенең Пычонның пазын сарыбысхан. Хаңаада ілін парчатхан сырыбычах терпек спичкаларын тохлат сыххан: пастап арам тохлатхан, анаң—хойығ, табырах-табырах.

Пүрүңкүде аалға кіргеннер. Сабис хаңаалығ атты чалаң чидінчеткен, Хапың хамчылап одырған.

— Кізі сөөгі аар полчаң, ат майығыбыстыр,—чоохтанча Хапың, поэ, тізен, сүркүңнеп салча. Сабис чол тооза сыыдын тохтатпаан. Пабазының тіріг нимезін хадарчы оолах ікінчілебеен. «Іди ылбырап парған пастығ кізі хайди сыдыр»—сағынған ол ылғаан аразында.

Харасхы пол париғанда, Пычон хараан тазырайта көр парчатхан, пазында көп нимелер пүдір парча. Ол истілдіре-истілдіре өстебісчеткен, «тосты» иркелет салчатхан; анаң «о-о-ой» — аахтабысхан, хаңаа турыбысхан. Пычон пазын көдірген.

— Ой, оспади палғас ылаби; ой, оспади помилай,—кірөстенген Хапың,—оңарылча. Турарға ба, тунмачаам?

Хапың полыхсанча, Пычон «тосха» одыр салған, чоо өстеп сыххан. Сабис пабазын тыңнаан, че тын сағбазы чох полған. «Йо, пабачаам; йо, пабачаам!»—хысхырып, пудын сабынған.

Пычоннарға читкенде, кнес хаңаадаң түскен, «тозын» холтыхтанған, полызарға иткеннерні хыя идіп, кірлесте «олаңнап», ипчизін пөзік кірлестең аңдара уруныбысхан, анзы тасха пазынаң түс парған. Пычон орғанына чадыбысхан, «тозын» частана, пір дее кізі чағын чуғырбаан.

— Чир сыдамахтығ кізі, сыырах кізі, пілбес тее полза, харах уунаң чөрче,—сыбырасхлааннар,—че чатсын, теңмеңер, пола-пола пеер сабылар; Марик, хадар, суғ ние суар ба, ис. Сүт хайнат сал, сүт пирерзің,—өтіркескеннер хай піреезі. Чон таразариңаңох, Пычон ар-

чымахты сундукка суғыбысхан, тостарны орғаннан түзіре сазыбысхан. Ипчізі пазын палған салған, чылыг суғнаң Пычонның «ханнарын» чысхлаан. Пычон олох хараазын «алоғыбысхан». Ипчізін пычахнаң чаза тастаан, «айналар!» — тіп хысхырган, хам көглерінең сарнаан. Хапың, тударға иткенде, андара сазыбысхан. Ипчізі алдапчатханда, «сыр чылан на» — теен, ізік наағына нари сазыбысхан, анзы тіл-аас чох халған. Ипчізін пасха комнатазар кирип, комнатаның ізігін пас салғаннар пик замокнаң. Ідіс-хамыс оот сыххан Пычон. Сығара ойлирға итче, кип-азаан уғзапча, істіне кисчең ыстаннығ ла халған, анзына тыынминча. Чыылыс килген иреннер хол-азаан палғабысханнар. Хам Аларчон Пычонның тамырын тутхан, хара чірче түбі көрген араға, күмүс ахча «өтіре». Аларчон, асхыр чіли хохырыбызып, «тағ ээзі атып салтыр паза Алтайдан асхан чеек хам, Пычон пілбес чатханда, худын хаап партыр», — тіп чоохтаан. Сах андох нима тимнирін чоохтаан, «пүүн иирдөк чолға сығарға», — теен. — Читі хыс, тоғыс оол, ах сілеке, пай хазың, пір тоғыс, пір читі бутылка адай іспес ачығ суғ пай хазынның, төзіне; чеек төзім кірізер, ах інектің ах ханы, ах тамыры сорылар», — хоолада изеп ала тілленче Аларчон.

— Прай толар, чолға тимненер чоңыңарны, — хысхырып одыр Хапың.

— Көріңердек, эйлер, көрігчі пасталарынаңох, амырап парды, — тісчелер ипчілер, сыбыразып, — чолына орта түсчетеннер одыр.

Анаң итсе, Пычон Аларчонның нима тирін тыңнаан. «Суғ урарға идібіспезін пу чұлме», — сағынчатхан.

— Чон соонаң чарыхтаң аспазын хайран туңмачаам, — сыхтап одыр Хапың, арағаа алдыртыбызып.

Он сизізінчі глава

ХАМ

Ол күн иирзер суух пулуттар тартылызып пастабысхан, Чалбах тигей төзіндегі аалға пүлес табырах чадыбысхан. Күн тооза Пычонға Аларчон хамнирдаңар аалда сыбыхтастар чөргеннер. Кізілер үрүгістіг хайынысханнар. Кем хамға одыраға парарға тудынчахха араға

тимнеен, кем ізікке, тўнўкке, пес ахсына, хазааларға палты, пычах, сапхы салғлаан; хамның чеек тўстері паза хам тибіреткен «айналар» кірбезін тіп. Хайдар парзыннар паза харасхы кізі парасханнар. Хам прай нимені пілче тіп сағынчалар. Киртінмин дее хайдар парарзын, Аларчонның хамын иссең. Ағаа сизіктігден дее пілістіглер, хыйғадаң даа хыйғалар чоо киртінчелер. Че, маңзырабин, изерістіре көр көренер.

Пычонның аллығ ибінде пўўн кўн тооза тимненіс парған. Кўп чох чилегезінең хада ходыр килген хазыңны тўнўктең киргеннер, ээлдіре тартханнар, ўстўнзеркі паранға чаба палғааннар. Хазың тўзіне чабыс стол турғысханнар, ағаа ўзеп соххан ах сілекенің көксінің идін, пызырып, салғаннар; пір тоғыс, пір читі бутылка хатығ айран арағазын турғысханнар. Тоғыс ипчі көгенегі, читі ирен ыстаны—ағырығ кізіні сапчаң чағалар, аласталып, ибінің ўстўнзеркі чардығында, ізіксер тарта, іліл парғаннар. Ибзер кізілер, араға тудынған кіріп, хазыңзар тарта ідістерін турғызып, парғлабысчатханнар. Олар, тўрче полза, хамға одыарға теенген олғаннарынаң килглирлер. Анаң, хам, узуп, көрігде полчатхан туста хайдағ-мындағ ниме полғанын тиксі чоохтазарлар. Хам харых тартып узир, че кізілер ноо нимелері ағырчатханын, хайди ағырыбысханын, хайдағ тўстер көргеннерін прай чоохтазарлар. Анзы кирек ниме: көрігде чатхан хамға орта пілерге полызығ полар. Че хам за «испинче», ол харых тартча.

Прай ниме тимнел парған ибзер Хапыңнаң Аларчон кіргеннер. Аларчон, тунчухтарынаң хоғырта тынғлап, хай пірее чахығлар пирглеен. Анаң Хапыңа хайдағ-да ниме ағыл килерге чахығ иткен. Хақан Хапың сых парғанда, пір бутылканы хуруда тамағынзар кире чайхабысхан, сапчакха кире пазып, ол бутылкаа суғ толдырып, орнына хазың алтындағы столға турғыс салған. Хапың килгенде, Аларчон ипти ле одыр салған тамкы тартчатхан, тирігні ағыларға, ағырығ кізіні ағыл саларға чўп пирген, паза читі хыс, тоғыс оол тимде поларын сизіндірген; позы, тізең, нымзах сіреезер чадыбысхан, усхурбасха сўлеен.

Читі чиит хызычакхы, тоғыс чиит оолны улуг чолға апарарға Аларчон анаң позы ўзўріп алар, че сағам за аалдағы нинче ле ибде полған чиит, постаң улус чыы-

лысча. Пара-пара ибге кизи толыбысхан, хазың алтын-
да арагалың ідістер тол парған. Хара чірчелер иб істин
ибіре чөр сыхханнар. Кизилерниң иттері изісклебискен,
чоохтастар хойыглабысхан. Чоох тың сыгыбысса, Алар-
чон харых тартарын тохтадыбысчатхан; чоохтас амы-
рабыссох, ол чоо сиренип хорлапчатхан. Чоохтас оң-пазы
сых турған: полғаны ла поэның хыялын, ағырин чоох-
тирға күстен турған. «Хараамны иценең не үтеен чили
ачытча» — тееннер трахомаа харахтарын чидірт пари-
ғаннары; «ікі чарным аразыңа тибененең не чили ха-
запча» — теен піреези. Хайзы инеениң сүди тарт парғанын
искірген, піреези Пычонны тайгазар парарға ниме сасх-
лаан полар тіп чоохтапча. Хапың хаты Пычонны ікі хара
кизи апарчатханын түсте көрген полча. Көп ниме сыххан
изіглеп парған аастардан, че сл арада Аларчон хорлаан,
пірее-пірее, харахтарын азып, кем чоохтанчатханын көр
халчатхан, үнінең таныбин халза.

Аларчон, турып, үстүрте тыныбысхан, сөде кирілген,
субада изеен, анаң чуунған. Араға читіргеннерінде, ал-
баан; түүрни отха тартарға сизік пирген, поэ тасхар сых
парыбысхан.

Хам хамнир хараа тасхар кизи халбинча. Оох олған-
ның ипчилер иблерінде хахазып одырчалар, іскер-тасхар
пас полбас частың улус ідөк ибде хахаста хончалар.
Пасхалары хамға одыарға парчалар. Арса, хам пірее
ниме ахсан таа пирер. Кем хынминча поэның чурта-
зында ниме поларын азынада пілерге!

Аларчон китегдегі ле чили сым турған, аал аразында
арбын-арбын пастырған. Хоортайның хазаа изігиндегі
сапхыны хыя ал салған, анаң саас тайнапчатхан чоон
ах инексер пас парған. Чабас инекти сыйбап, Аларчон
аның пазына пірікчеткен орха чилиңи істинзер изебиндегі
узун піс-сүңүрни пір харысча кире сабысхан. Ах инек, ту-
ра хонып, оластап, андох түс парған. Ханның сүңүрү
суғына, Аларчон чон толдыра ибге айлан килген. Түүр
синине читіре тартыл партыр. Сырайын туу тудып, изік-
сер хая сөде изебискен, анаң холларыңа тириин кизір-
терге көзіткен. Тимір-тас, хоңыро, саң, оң-пазы аң, хус
тырғахтары пилине чизілген; көп оңниг сикпен чурухта-
рын сөолдіре субаратхан тонын ікі кизи кизіртибискеннер.
Иңни, ниңнері, пөрігі чылаңмаснаң хазарыс турған. Прай
тимін тимнен салып. тимір хуяғын тонаң салып, Алар-

чон ах кииске ізіксер хая одыр салған. Пораан тамкылығ ханза тартчадып, хатығ чахаанып ит парча хамға турчаннарға. Ұс ирен: тамкы пирчен, араға, сүт пирчен, нанычан; ирбен, арчан тамысчаң кізілер чaxyғны сиңдіре, сизіктіг ис турғаннар. Иб істі тал парған на охас тых турған. Аларчон ізік хыриндағы хуруғ ла чағ сілеке соон көр салған:

— Ханнығ ниме пу чағында чох ползын,—теен итсер орбазын сунып,—хан ісчеңнерім хорылыс идер.

— Йо, йо, теерізі көзінең ырах идіңер,—тапсасхлааннар хортых ипчілер үрүгістіг үннен.

— Тоёң, апар салыңар Аларчон ачанзар,—тапсаан Хапың,—теерізінең хада апар киліңер.

— Амох,—тапсаан пір килкім сыннығ чалчы оол, теерінең итті сығарчадып.

— Улуғ аалға улуғ тырғахтығ, халын чуртха хатығ тырғахтығ чик кіртір; халын сынасты сыдазарға ханаттығларым, харсахтығларым тартынарға килізер,—тіпче Аларчон.

— Прайзын, прайзын... Айландырыңар хайран кізіні,—тапсасчалар кізілер.

— Арачынның артығын, ах тамырның сигбінін тастап турғайзар, айлығларым,—ырлабызып одыр Аларчон.

— Ас чидер, чидер,—чоохтанча Хапың.

Тамкы тартып алып, сүт ізіп, көп чaxyғлар пирглеп салған соонда иледе көп хайхастығ, чииркестіг нимелер чоохтағлап салғанда, Аларчон одырох иксел сыххан, түүрін саап салып одырча, сығырча, аахтасчаң изепче. Орай палалар ічелерінің кистіне чазынысханнар. Иб істін улуғ нимес көйчеткен от ла чарытхан. От чариина хазың алтындағы столда он алты бутылка чылтырасхан, печөпкее үүлдіре сал салған пызығ ит оорнаң тын турған. Түнүкті тигір хара өскі теерізінең чаап салған.

«Соох суғ чоғыл, че аннан пасхазы айна даа ползын», —сағын чатхан Пычон, арали аахтабысча чөнчеткен кізі чіли: «Тохтаңар, апарбанар!»

— Хури-хури, алас-алас! — үрбеннезе түсчеткеннер инейлер, апсахтар, че палалар сырлаза түсчеткеннер, ічелеріне чапсынызып.

— Че ам үзүгі чох өдөстенер,—чоохтанча изірігі алыбысхан Апах, үгбереп парған састығ кізі, хамзар чүзін айландырып.

— Хайди уундар чоохтанчазың, Апах, парып узу,—
чөп пирче Ату, харахтарын оттаң чазырып, чаба тудына.

— Нанмин полар ба за Апах сірерге, толиннар кем
ізер,—пулбурапча Апах.

Ол арада Аларчон төстерін тартып салган, азах үс-
түнде айлахан чөрген, сызымнары иб істінде чыл ит
турғаннар, ирбен тимнечен ирен, сарғосха хызыл көстер
чыып, чоо тарых чөрген, Аларчон аны орбазынаң улдур
пар килер пазы пол турадыр. Аларчон, ирбені тычыра-
зып, иб істіне ачығ тарат турған сарғос үстүнде үс хати
күн чөрізі ондайынаң ибіріле түскен, анаң орбазын по-
зының үстүнде пулғабысхан. Ирбенге тудылған кізі ха-
ра ыс чай турған сарғосты иб істінче, маңзытта, кізі азах-
тарына сүрнүгіп, харылып ала, ал чөр сыххан. Аннан-
мынның «алас-алас!» тапсастар истіліс сыхханнар.
Ибде харых ачыстығ ыс тол халған. Кічіг олғаннар ап-
сырғлааннар, сала теенгеннері — харахтарын чызыныс-
ханнар, чиділіскеннер, піреезі ылғасхан.

Хам түөр сапхан аразында ахсанча: «Тоғыс оолғым,
читі хызым узах чолға тимнензін; ах от пазын алтазын,
көк от пазын чилбезін», — поэзы хоос ах кииске одыр-
ча.

— Тимде, тимде!—хысхырысчалар хамға турчатхан
иреннер. Ирбен тимнечен кізі пазох ойли түсті, хызыл
көс, сарғос ирбен өртеп, пазох тычыраза түсті, ачығ ыс
ибге толдырох чайылча, хыстар, ооллар аластанысча-
лар пірсі пірсінің соонча, анаң хыстар пір саринда, оол-
лар пір сариинда ізіктең төрзер изерістіре турыбысхан-
нар. Марик, кічіг сыннығдаңар, хыстарның иң, соонда
турча. Тоёң ооллар аразында читінчізі полча, Марикке
тоғыр киліскен.

Аларчон, орба саппинызып, сарнап ахсанча: «Халға-
түлге турғаннарым, хара пастығ айлығларым, күрең
чүстіг күнниглерім, харылыс-худулыс чох ползын, хатығ
чолым харылбазын».

— Чох, чох! Пір тудылыс, пір айбыныс чох полар!—
хысхырыза түскеннер иреннер,— араға нанычаң кізі, хам
тілін мағат пілчеткен, орты часха чит парған Сайсап;
ирбен, арчан тамысчаң ирен; араға читірчең кізі; сүт
нанычаң кізі, олох хамға сүт пирер; от азырачаң апсах;
чаға ал пир турчаң чиит ир кізі; он алты бутылканы
түрченің аразына хурудыбызарға тарадар ир кізі.

— Адай іспеен ачыг суунар аяг полды ба, айлыгла-
рым?—сарнанча хам.

— Нога аяг полчан, алыбызанар! — ойласта арага
читірче хамга арага читірчең ирен. Хыртылада сімірі-
біскен, анаң ағас чірчені пас азыра тастаан, анзы, пу
киліп, пір ипчінің пурнына тарсыли түскен, аннаң чачы-
рап парып, чирде тірлектенген, тўндере түс парған.

— Хара төрік!—хысхырыбысханнар иреннер,—хара-
зы суғ инзін,—тапсасхлааннар оң-пазы ўннер. Ипчінің
пурнынаң хан сеелі түскен, тізінзер, оңкейген, идеенен
чызынған, «хам на көр салбазын»—сағынған ол ипчі.
Апах ол ипчее чағын одырған полған, көр салып, поэ-
на чоохтанча:

— Минің дее хамаама көп чірче тохлаан. Ниме чох,
Аларчонның ниткезінде харах чоғыл ноза.

— Пазох ээн паризың ма, Апах? Чат, узуп ал көп
чих, — чөптеең хайзы-да.

— Мин ме, узим ма? Че анзын тохтат салынар. Хара
сабанны хаарта іспеенде, хара пазы Апахтың хара чир-
ге хадылбас,—түкүріп ала чоохтан салча, тілі чадап ай-
ланча Апахтын. Хам көглер алыстырча, төстерін адап-
ча; ипчілер палаларың чапсыра хуцахтанысчалар, хо-
рыхханнары ўрбеңнесчелер. Че хам улам на хахастыг ни-
мелер ахсанча:

— Хан тигірче учухчаннарым, хо-хо; хармах тістіг
ханчыларым, хо-хо; ханаттыг чылан мўнгеннерім, хо-хо;
ханныг ит азыхтығларым, хо-хо; хара чирче чөрченне-
рім, хо-хо; хола ыргах тістіглерім, хо-хо; хара ханны іс-
чеңнерім, хо-хо.

Анаң, тура хонып, иксел, чайхал сыххан; саң сыңы-
расча, хоңыро хоғдырасча, тўўр түкклекче. Тоғыс оолны
полғанын на орбанаң сасхлаан, анаң читі хыссар парған,
полғанын на сыныхтаан полча: хуцахтабысча, хайзын
айлахтандыр көрче, піреезін холдаң хаапча, Мариктің
пазына тўўрін тўндерібіскен, охсанарға иткен осхас, че
Марик суста толғаныбысхан, нискечек ачыг ўннең аах-
табысхан. «Кўйтік төс, көр син аны сыйдам сырайнох
сизін салған»,—Мариктің табызына усхун парған чіли
чоохтанып одыр Апах.

— Хорыхпа, Марик, хулғат хылыхтыг төс одыр
ноза,—амал састыра чоохтанысханнар ипчілер. «Ол чізе,
суух хылыхтыг ниме кір килтір»,—сах андох теен Апах.

Че агаа удур паза тапсаспааннар; Апахтан, пір тізен, ікі тіпчеткен кізідең азарзың ма за.

Хам кииске одырыбысхан, сызымнары чилбеліскенге, ойба, кұл иб істінде тозын чілі көдіріле түскен, отха чағын одырғаннарға хырбых пола чабыл парған, хуруғ харыхтығлары апсырысхлаан.

Хам төстерін чығанча паза тимге, чолға сыхханча, наныға турған кізее чибіргіче хара чірче араға сузарға киліскен. Көні чоохтирға кирек: хамнас наа ла пасталча, че нанығчының чүрегіне тееп пастабысхан, «сөөк!» ле тіп тур, ізіксер пір самнах іл, түнүксер таста, отсар іл; анаң халғанын табыраанча піреезіне ізірібіс, алай поэң іс; самнах-чірчені чирге таста, тыыда тапсап тур: «ах төрік, олбы-солбы, хара төрік!»,—табырах айлан, итпезе орба тарсыли ла халар пазыңа. Тирі саалазып пастабысхан нанығчының, пір дее одыраарға киліспинче.

Аларчон иб істінче пар сыххан. Полған на чурт ээзінің хыринда ахсан парча. Аның улуғ көрігчі төзі кір килгенін іле итче. Ынчығы чох пір кізі чоғыл, Аларчонның ахсанғанын икенде. Кемнің аба төзі тарығыбысхан полча, пазазының күрең ызии аласталбаан, чүген сухханнаңар чуртха хорығ суғарға итче, піреезінің хуюнға пастырғанын пілче, хайзына сүне сыынча; пасхазына наа ызых сыынча, хыс чолынча килген ызых; Атуның чылтыстарына (харах) от инезі кір партыр, чаразар кирек. Апахха сарығ хат сыынча тіп ахсанча. Че Апах пір дее нандыра чоохтанмаан, пасхалары прайзы «орта, орта»—тапсасханнар. Пычон хатына «ах төс атыбыстыр»—тіп пирген, Пычонға чидіп, чіксірглеп ахсан түскен: «Кізі тынына турысхан, өк; кірі чох Пычон, өк; кіріс хазында, өк; кінін пастырған, өк; арығ худын, өк; Алтай хамы, өк; ал түс парир, өк; ах Чобаттаң, өк; көміскезі чох, өк; көк тағ ээзі, өк; көзір парир, өк; кұлүк сөөгін, өк...»

— Чобаттың Арығ сыны сыхча Иди, андағ полған; о, хайран туңмачаам,—өзеліп одыр Хапың, хамзар көре. «Чалаазы пөзік, өк; чалахай ир өк; чабал хамның, өк; холы полтыр, өк; чарны пирік, өк; чарых ызых, өк; часхыр халтыр өк; чеек уғынаң өк...»

— Сын полған, мин ызых аттығ, күрең аттығ полғам,—сыытха кірібіскен Хапың,—көргезер ноза, ооллар, күрең атты. Сеергені дее чабал хам сасхлаан одыр ноо пу нимені идерге, йо, туңмачаам, айландыр пиріңер хара чалғызымны,—алданча Хапың сыытнан.

— Искен хам көрігчі полчаң, көрген хам пілігчі полчаң,—тапсабысхан Апах, изірийин пазын полбин, ырлап ала. Кізілер кібіреніс сыхханнар, Апахты харғап, анзы сах андох амырап парған. Аларчон, ырлап таа чөрзе, ис халған, хамнарның хулах сиргек полчаң, көніккен полчаң, түүрін хайдар-хайдар саап сыххан, чоо ла сегірестеп турған, табырах ікі төс алыстырыбысхан, ікізінеңе ікі хара чірче пирдіртібискен поэнының тамағы пастыра, анаң Пычонны ізіксер, от соонзар ағыларға ахсанған; түүрін тастабысхан, аны пір ирен хаап алған; ирбен хойығ ыстал сыххан; чағалар аласталып, пиріл ле турғаннар — тоғыс көгенек, читі ыстан Пычонға үзер хати тееп турғаннар. Аларчонның оң холынаң сол холы орбанаң хыланнап чөрген; иб ізігі хазыра азых полған, чағалар (ыстан, көгенектер) сығара чачырас турғаннар. Нанығчы чірче ле толдыр тур, чаға соонча «сөөктеп» тур, араға үлеп. Он алты чірче арағаны олғаннар көзібінең іскеннер, төрік ле чарлап маңнанминча нанығчы. Хара төрік тұс парза, анзы санға алылбинча, хатап нанир кирек. Аннаңар читі төрік түндере түскенде (самнах, чірче түндере—хара төрік), он алтаа читіні хоза нанирға киліскен, кізілер сууласхлирға пастабысханнар. Ідіс түндерілзе, кізінің паза іспезін, чібезін көзіткені поладыр, олох иткен полча; че хам за түндере чірчее хынар чоғыл, ідіс ойда ла ползын,—араға іспин хайди ползын за ол. Хамға одырғаннарға даа пір ле аасха теңенде— ізерге. Аннаңар хай піреезі хара төрікке істілерінде чөпсінчеткен, осхас полғаннар, иң не тың Апах, ол көөлче сыбыранған: «хара... хара төрік—орта». Ипчілер хара төрікке чөпсінмееннер. Хара төрік оңның ыралығ ниме нимес, ағаа хоза, нанығдағы ирен иреннер ле аразында хайынча, нанығ артханын оларға ла туда пирче паза хазыңа чағын одырған палаларға тудындырыбысча. Пис-он частығ палалар сала орты чірчені сімірісчелер. Хамның төстері іскеннең артханда нооза, аннаңар төкпин алар кирек. Ипчілер саринда, ибнің алтынзархы саринзар артханды даа пірее-пірее ле кил парча. Анзы даа, Апах ла тапсабысса, «ипчілерзер читір» тізе, килче. Че ипчілер азынада сизінчектер. Олар ағылған тудынчахтарын хахсада ла хазың алтындағы сапчаксар урыбыспааннар, түүстер түбінде көп нимес халғлаан. Амды олар, кічишек салып, үлепчелер постары аразында, амзорлап ісчелер, сыбыразып, хамны прай

тыңнабох, чоохтас салчалар. Ипчілер саринда изі, саа чіт парған, мөгіс одырған Хоортай, ағаа пір-ікіні читірі-бөк салчалар. Хоортай, сым на одырған, тамкы тарт салып одырча. Ниме тапсир ол. Пу чайда ағаа ікі аар хыял аңдарылды: Сабистің, Сағдайның хыяллары. Сабис ам ат арғазына сығып алды. Аның азахтары чахсы тығалах, хара сабығлығ. Че Сағдайның кирегі аринча пасха. Сыдазар ба, сыдаспас па? Сағам ол маарап ла халды. Прай сағызы Хоортайның аарлығ кізөчееңде ле. Ағаа ибде Сағдайның хыринда полар кирек полған, че ол мында хамға одырча. Арса, пірее ниме көр тее пирер Аларчон. «Адазын көрер ол!»—сағыныбысча Хоортай. Искен, көргенөк нимелерін пулғастыра-пулғастыра ахсан пирер. Апсах хамға, айнаа киртінминче. Нинче хати ол Аларчонны ачитхан, «чойзың» теен. Че хыял хырых чігленістіг, обал отыс чігленістіг, аннаңар апсах мында одыр, хайдағ-да чүрек соодар истіг ниме сағыпча. Сағдайны Домнаа паза орыс ирепчее халғыс килген. Ізенче ол оларға. Көп орыс кізее учураан Хоортай чуртазында, че пір дее хати обаллығ ниме олардаң көрбеең; полысчы, ачых-чарых чон. Сабис тее ибде нимес. Ол хойны Чобат істінзер түзірерге парыбысхан. Домна ибде кирек, Сағдайға ниик полар ипчізі хости полза. Хойны көрерге Кнайға Хоортай полысхай за. Апсах түнүксер көр салча. Чыплама харасхы хараа. Хайди ағыларлар мындағ хара палғас осхас хараада? Худай көргей зе. Апсах, кірөстеніп, хойнына сыбыраныбысхан: «Оспади палғас лави».

Ол арада Аларчон түгенчі он алтынчы чағанан чилбен турған. «Тутхан холың позыдып одыр, тузаан азаң систіп одыр, хох»,— ахсан парча. Пычон, позын позыттыртып тіп сағын парып, хыймыран сыххан, аны хам көр салған, «хурр»—ыыран сыххан, иб істі көп үннең «хури-хури, хури-хури»—тапсағлаан. Пымонның ікі хона пағда чатханы улуғ тыстанысты тілеен. Ам, хақан хам «айназын сығара сабысханда», пеер дее айлан пастирға чарир. Олох туста ачығ суға хычаазы кірче. ікі бутылканы пір тынмин тартыбызар онндайы пар пілдірген. Аны, төрзер апарып, иб орғанына чатыр салғаннар; хол, азаан саябысханнар. Пычон кирілібіскен, изебіскен, хараан тарсылада көрібіскен. Ипчізі, чадап ла пастырып, хыриңда сүркүнни ылғапча, үн сығарбин; Пычон аның пазынаң

сыйбапча, харахтарын пір ниге піл полбинчатхан кізі пола көріп.

— Оңарылча, оңарылча. Сыынманар,—тапсасхлааннар улуғлар.

— Піреені алыбыс, тунмачах,—улуғ чірчеліг хатығ араға сунча Хапың, харахтарынаң часты чызынғли. Пычонға ол ла кирек полған. Ол пазын көдіре тут пирген, чірче сах андох ахсына тўндерілген. Салаазын ырғахти тудып, Пычон ахсынзар көзіткен. Хапың сизінчек, пазох ур пирген.

— Көксі хуруп партыр, күнўресче аринча,—тіпче Хапың, хыйғамзырап.

— Алтай хамы харибде тутхан полбас па за,—чоохтанча Апах,—алай тағ ээзінің хызы хазынаң суғарған полар,—аннаң аарох ачығ хормачыланча.

— Син, Апах, сурассың ма алай, — ідіргектенче Хапың.

— Пулаттың абаазыбын, Хапың аалынаңмын, Хапың сөөгіненмін, абаай кізі,—алдана арах нандырча анзы.

— Че аны, алии азын партыр, арағазы азыхча,—киректі нымзадарға чоохтанча Онис.

— Э-э, килнічеем, узун тілленме,—салаазын хылыңнатча ағаа Апах, —араға мині аспас, мин аны азам, одын оотчана одыртам, тохпахтим.

— Иртінерге чит партыр, эйлер,—ноо-да ипчі сыбыранған.

Хам ікі-ўсче төстер алыстырарға маннанған Пычоннаң позаанда, анчох чірче араға хартхладып алған. Чірчені ікі хати Апахха теңдіре тастаан. Пастағызын теңенде, Апах орғанни түскен; ікінчізін теңенде, орнынаң піргер чылып, чоохтанған, көөп парған хамаан тудына:

— Хосханах! Ноо айназы улыбысты пу хааманың?

— Апах! Сығара тастабызам амох!—аахти түскен Хапың.

— Че зе, төстернең сымалас көрем. Айназы харасхы, тас таппаспын. Аарбын, абаай кізі, одырим. Паза полбаспын. Арағам хыймырапча ноза, анан хайди полим за мин дее. Алай хоза урза, тымылчан ма? Хайдах, абаай кізі, піреені, — ўзігі чох чоохтанған Апах.

— Тыхтабызыңар піреені, тымылзын, тыны тартсын, —харғанған Хапың хаты Тапчы. Ол арада Саролах, күрдек көөгістіг, ныхта кізі, Паянны алыстырып, наныға

турган кізі, нанаан чірчені Апахха тутхан. Паян, тура парып, чирде талбахха налбайта одыр салган.

— Айна артханын алдырчазар ба, чик чіргенін читірчезер бе?—тахтана ісче. Саролах төрік тастаанда, хара төрік түскен; Апах чоохтанча:

— Ол чізе, төстің дее ізері килче, мини дее килче. Сісер, нигечиң,—Хапың хатына теепче,—нимее талтайдыңар, игірледіңер?

— Талтах таа ползам, Тагаях төлі полчаңмын; тагаяхтарның тарбыттығ малын тооза Хапыңа сүргебін. Игір дее ползам. Игічек сөөгi полчаңмын; игічектернің илбек малын игір Чобатха сүргебін,—өтірче Хапың хаты, чалчып.

— Өтті бе, Апах?—күліскеннер ахсылары ізіс парған ипчілер.

— Ай, иней! Халыннаң халынох сыхча,—көөктірче Хапың ипчізін.

— Одырчаам хычитты, чүзіме читпеді, нигечиң,—хатхырча Апах.

— Синің чүзіңе, кишімнең халын нимее, ноо ниме өтер,—ачырғанча Хапың хаты Тапчы, торғы пладын түзедіп.

Хам сүрееліг тың хоғдырап сыххан, отха улуғ хазан чаптырыбысхан. Иб істі чабых, пол алтындағы осхас, пол парған. Аларчон тымыл парған. Кізілер тынминдааысхан осхас одырғаннар. Тоғыс оол, тудыныза түскеннер, читі хыс ығылыстыра турғаннар. Хам айранның сабанзар парчатхан, анаң анда хоосха майлабысхан. Хамның сегіргені истілген, түүрін саап сыххан. Пазох наа төреен пала жахтап сыххан, че сым турча, анаң пазох сегірче. Анаң ілгөр улағазынзар адай ярхлаан, тізі кізі үніне төөй истілген; хам андарох хоғдыраан. Ічелерінің хойнындағы палалар сырлаза түскеннер, чочызып; «хури-хури»—тапсасханнар ипчілер. Қөп өң-пазы хорғыдыстар итклеен Аларчон, харасхы ибде «айналар тутхлаан». Кізілер, оох олғаннар сағыс чідірглеенче хорыххлааннар. Кізілерні пасхли, андара саза, Аларчон иб істің пір ит сыххан: хоғдыр-хағдыр, күзүрт-хазырт түсче; ыыранча, маарапча, хоосха полип сырлапча, адай чілі үрче, пүүр чілі улупча, көөк чілі хатхырча; че иб істінде хахас, үрүгіс турча. Палалар сырласча, ипчілер. оларны алдап, сыбырасчалар. Пычон, көңдейге парып, кибіс

көдіріп, сундук үстүңөң өңделеп, сапчактагы арагадан төрт аях тартып алған; анаң хазың алтынзар харбаңнап, улуғ кизек ит алып алып, нандыра парып, чат салған; тайнабин нымыдып, улуғ-улуғ кизекті үзе тартып, иттерін тіріге азырчатхан, сағба сых парбазын тіп сағынып. Че Апах, сапчакха чағын одырған кізі, араға солбыраанын сис салған, патырыбоғысхан холын сапчаксар. Ол улуғ аяхты таппаан, араға наныпчатхан хара чірчені харбаңнап алған, ікіні алыбысхан паза чаратпаан; пызылах харбаңнап алған, нымыдыбох чіпче, чоплатпин. «Піліп ал, хам, хазың алтынча Апахтың холы чөргенін... пілерзің син анда», сағынча Апах істінде, тістеріне чапсынғлаан пызылахты тіліңөң арыда чысхлап.

Ол арада Аларчон «тоғыс толиим тоозыл халзын, читі толиим чилбел халзын тағ ээзіңөң сыйласта; хара чирге хан түспезін, күбүр чирге күл түспезін, ғо-ғо» тіп ахсанған. Анзы он алты бутылканы, тамчылатпин, хырынаң ісклебизерге теені полған. Бутылкалар холдан холға чүгүріс түскеннер. Пала-парха хадох іскен, читі хынаң тоғыс оолға ізерге чарабас, олар тағ ээзінделер ноза. Тоёңның сілегейі сірлезерге иткен, арағаа хычаланып, че хараан Мариктең албин турған. Марик ағаа орта көрерге пір дее арынмаан, хази-хази көр турған. Тоёңның сырайына туу пір хараан палған салған Сабистің омазы көрінген осхас полған Марикке. Пу олғаннар прайзы даа чадап ла азах алыстыра пазын турлар. Мариктің сухсап, ахсы хуруп парған, харахтарынаң оттар тооласхан.

— Ізіңер, ізіңер, палалар! Мин сірерөк чіли хамға одырып, арағаа кіргем. Мында ноза ізістің ханы,—көбк-тірген Апах орай палаларны.

Хам чит килгенін искірген; аалға, Чобатха төстерні чыланнар, хурт-хоостар, аңнар, хустар, сарығ, хара кізілер тол парғанын искірген. Анаң хазыңзар сегірген. Хазың алтындағы столда он алты хуруғ бутылка хызылысхан. Иб істінде аат чіли тырлап чөрген, төгілген араға көрглеен.

— Чоғыл, чоғыл!—аахтасханнар кізілер,—пір дее төкпеебіс.

Араға көп сімірглееннерге аар урунып пастаан. Сығарға чарабас, сыдир кирек. Че Пычон поэының ибінде, ағаа хоза «ағырығ худы чох кізі»... Ол көп іс салған...

Че амды Апахсар хам читті. Орбазын ол Апахтын ал-
нындағы көбіктелген көлічексер сунча, чоо ла сыылапча,
чоо ла пыычтапча, мал сүрген чіли. Апах ын-ааң пол-
лаан. Ол хақан даа арағаны төкпин ізедір, түкүрер дее
чоғыл, пірее кизілер чіли. Ол арада аның пазына орба
тарсылы халған, ағаснаң ағас сапхан чіли тохлап. Апах
«йо» ла теен, пазын хойнына суғып, чазырча. Хам улдур-
чаан на улдурча: пазынаң, ниткезінең, арғазынаң, чыға-
наанаң.

— Пір пырозын тастазыннар!—хараа тооза пір дее
тапсабаан Хоортай аға ойлап парған. Хам аны пазынаң
улдурыбысхан. Пазын тудына, апсах нандыра одыры-
бысхан. Апахха паза кизі турыспаан. Кем тидінер, көр,
хайдағ хазыр төстір, орба тахли ла түзер пазыңа. Со-
ғып алған Аларчон Апахты, нинче махазы ханғанча, анаң
ирбеннең аластаныбысхан, түүрін түнүксер ойда тудып,
ала көөгін, ала хартығазын хығыр сыххан; ах чылаңмас-
ты, ікі хара хузухты тілеен. Иб істі, хомдыдағы ла чіли,
амыр пол парған. Апах таа өстебинібіскен. Иб хыры
ығырасхан, анаң түүрге нимелер тоопласхан. Хам алғыс-
таан:

«Ах инектің ғо-ғо, ханын ізінер, ғо-ғо; ала тикі, ғо-ғо,
хайрахханнарым, ғо-ғо; аал інеене, ғо-ғо, хадылбаңар
ғо-ғо; аалдаң чара, ғо-ғо, тартылғанға, ғо-ғо».

— Андағ ползын, пасха чирдең тапсыннар!—тапсас-
чалар хахасхлап парған кизілер.

Амды от чахсы чарытчатхан чирзер түүрін хахтап
сыххан. Ікі хара хузух, кічишек ах чылаңмас түс парған-
нар. Хапың оларны оң аязына салғлап алған, прайзы
чапсып көрче. Хоортайның харда теп-терпек пол парған,
иді чімірескен, сағаллары тітірескен. Аны Аларчон си-
зін халған. Апах ахсын на ас салған одырған, ах-тик пол
парған. Иб кистінде пір хати көөк «ку-ку» — тапсаан,
анаң «хорт-харт» — истілген. Хайхас иб істін улам на
пик паанаң орап сыххан, кизілер хыза-хыза сыынысхан-
нар. «Аархы чирде чатханым ах өзіне азырзын; хасха
тізі сарғалғанча, хара пазы хазарғанча күннезін, күнниг-
лерім, «хох»,—алғапча.

— Андағ ползын, худай сөзі ползын, — тапсасчалар
прайзы пір тине.

— Азырыбыс, туңмачаам,—пастыр парып, пирче чы-
лаңмаснаң ікі хузухты Хапың. Пычон ахсына алған ол
үс нимені, сах андох араға урған Хапың. Чылаңмасты

ахсында тут халған, че ікі хузух ас парғаннар. Кирілі-біскен, избебіскен, күстеніп, Пычон. Хамнинаң пасха, прай харахтар Пычонда полғаннар. Хам ам ниме «көргенін» ахсанча: «Ах хахпас тартынған ибде ах ханын частана ир чадыр, хох; киндір тулуннығ, хастах харах тын үзерге хынчадыр, хох».

— Сағдай полар ноза, эйлер,— сыбырасча ипчілер.

— Хастахтарның нозы полар чир дее,— ідіргек тапсапча Хапың хаты,— пирібізіңер оларны чоңыңарға,— чахыпча хамға. Че Хоортай чоохтанмаан.

«Адай іспес ачығ сууңар аябаңар, айлығларым, хох; ах чарыхча таразарға, анчыл халзыннар, алыштарым, хох».

— Ноға аячаң, сөөк! Сөөк! — хысхыр хал чөр Саролах майых парған позы. Араға нанып ла тур; улуғлар, кічіглер іс турлар.

Хам сир парған. Тасхар маңзыраан. Ұс көнек кірчен сапчактаң ағаа даа көп урылған. Ізері килібіссөк, төс алыстырыбыс—хара чірче пилен. Пу харааның тоғызына Аларчон чөпсінче. Пу чағынғы аалларда аның улуғ хам полып сабланызы холтаңнабысхан полған. Хоортайнаң Апах аны іди чазоратчалар. Нинче ачығ оо урғаннар аның сыдамах чүреене! Че пу хараа олардаң ханмас өс алылды. Сурып алзыннар төстерінен, че Аларчонда киректері чоғыл. Ол хамнапчатса, прай нимені төстері итчелер. Тасхар іди сағын турғанда, аның кистінен кізі тудып алған, Аларчон Апахты танаан, тітірезе түскен. Ол кічігце Апахха сохтырчаң, че ам даа хаап алза, ныхыбызар аны Анах. Сағам Апах тың изірік, аның амалын табар кирек, итпезе...

— Ноо полды, хада өскен?—чамараан Аларчон.

— Син мині ноға іди иттін?.. Ікі...ік... ік... ікі мүўс одырт салғазың.

— Пір ниме пілбинчем, харындас.

— Төстеріңе састырарға ба?

— Чолға сыхсам, мин позым нимеспін ноза.

— Хайдағ чолға? Ха... хараа тооза киисте одыра араға іспедің ме зе.

— Сағаа ниме сыныбыстыр, харындас.

— Хазах сыынча мағаа, көк харах.

— Полар, полар, чир дее. Хайдах тамырын.

— Полар сағаа тамыр. Чі мині! Хая тостерін? Чідірт!

Читкен оларға мині чирге. Мин ачыгбын, Хапыннин көктебеем. Араға сиип парған, тамкы чыстан парған, пасха даа ачыг нимелер толдыра. Оох парарлар төстерің. Мин сині амох,—хуластан париған Апах.

— Чөнме, Апах!—хаап алған Хапың,—Хапың сөөгінең хайдаг-мындаг ус-пас чох ниме сых парған. Пір хап-ти пір тынныг полчаң, туңма,—хыя тартча Апахты Аларчоннан.

— Мин... минің, хабым Федор Павловичте халған. Ол мағаа хоос харчах итче, чол харчагы... Хапың аалы-паң мин тоолирға пастап, анаң син, абаай кізі. Харма-хнаң палых пір ханныг нимес,—ибге чөли турча Апах. Хапың Аларчонзар парча.

— Узінчі мўс пирчең ме, таң?—сыбырапча Аларчон.

— Чарабас пос пирерге. Чонынаң туттырыбыс син аны. Көрбессің ме зе син аны сўскенні. Хазахнаң чыста-зыбысхан, уя талирға күзенче. Удур-төдір төменізер ор-нына, тағзар харанча,—тың чоохтаныбысхан Хапың. Апах ниме-де ис салған.

— Ни... ниме тизер? Төменим ме? Ибні изелдіре төме-ним ме?

— Чох. Апах харындас, нан, узу тіпчебіс,—амаллапча Аларчон.

— Син мағаа паказы чох абаайзың. Хазах минің абаайым, Федор Павлович чи. Искезер бе аны?—Ибден тудына нан сыххан Апах, оластап.

— Пу көк харах турченің аразына көп сайбағ ит па-рир, маңзырир кирек,—чоохтанча ызырына Хапың—Че ас-тамах амзирға, туңмам,—холтыхтапча Хапың Алар-чонны.

Кізілер, олаңназып, ырлазып, тарасханнар. Ипчі-лер палаларын чўкестеніп парғлапчатханнар.

Кўн көстеліп сыхчатхан. Аларчон хараагы тоғызына олох өрчіліг көңінен ибзер кірчеткен. Ол ізенген поэ-ның улуғ сабланысха сығарына. Тиксі өң-пазы чоохтар чилдең табырах таразар. Хынза, Пычон даа тирең пөгі-ністе чадыр полар. Пірее килкім ниме хаптырбин пол-бас. Хығыртығлар чи! Аларчон иреркир. Кізілерні ал-дандыар, хоғдыар.

Сын сөлирге килісче: Аларчон пу хараа прай аалны улам пик холға алды. Пір кізі сизік таппас. Алай табар ба пірее кізі? Че анзын сыныхтир үчўн, сағам ирткен ха-рааға хатап тоғазар кирек.

ЧАБАЛ ХАРАА

Ол тустаң пеер, хаҗан пу чазынаң тайға тоғасчатхан чирде турған ыраххы, тастыххы аалға чалғыс орыс семьязы кірген, иледе кўннер алысханнар. Саңай ла амыр, ізіг турча. Сарысхаларның, тырлостарның най хыныстығ тузы иртіпче. Аал ибіре, аал аразында оларның на даа теедег «сыр-сары» турча. Федор Павловичті пу аалда ікі кирек тутча: пастағызы—мынзы өөн сылтағ,—кўрең адычаа полынминча, аның мойнына хомут сухчаа чоғыл—чарны пазынаң ірің ахча. Хоортай апсах ікі хати хуртын арығлаан. Кўрең ат, парасхан, от таа өтіре чібинче, суғны даа морсымның іспинче, пір алын азаан пас таа полбинча. Ікінжі сылтағ—анзы өөн нимес тіп сағынча Федор Павлович.—Сабис оолахтың кирее. Федор Павлович пөгін көргенде, аринча кўлкістіг нима. Тик чирдең аны пыролирға харасчалар. Оолахтың ағазына даа, пабазына даа Федор Павлович кирек хайдағ полғанын чоохтап пирген. Олар аның чооғына киртінчеткен осхастар. Че оолахтаң чоохтас полбинча Федор Павлович. Пір сылтағ—оолах орыс тілі пілбинче, че ікінжісі—оолах ноға-да ибінзер килбинче дее; ол хайда-да хон чөрче. Сарай үстүндегі аның киндір алачығы чалғысхан на хонча. Нинче хати көр парир Федор Павлович оолахтың тігі хызыл сарығ адайны чохыр адай чоо тутхан сиденнең чалаң сыхчатханын.

Федор Павлович кўннерні тик иртірбинче. Ол, хол пос салып, одыр полбас кізі. Харчахтар итче, тизік ідістерні тағырап пирче аалдағы ипчілерге, табуреткалар, скамейкалар итче ағас ағыл пирген кізілерге. Оох-теек істеністер табылча. Кўзі үчүн ол пір дее нима сурбинча, че кізілер постары нымырхалар, ах хаяхтар, иттер ағыл пирчелер. Албинча, че тігілері, тізен, сал салып, парыбысчалар. Федор Павлович семьязынаң кўннің сай суға сомарға чөрче. Суғ чылығ. Зойкачаа суғ хазындағы хумда ойнапча, суға сомдырбинчалар—хазии уян. Уғаа палыхтығ суғ. Пулар кўннің час палых чіпчелер. Федор Павловичтің палых тутчаң тиріглері пар: чохтағ сухча, пўу турғысча, ипчізінең сөзірбеліг дее кірібісчелер. Чіп тооспинчалар палыхты. Ізігде палых ардапча, аннаңар

олар кизилерге пиредирлер, че олары сметен, творог, оре-
ме ағыл пирчелер. Хайдаг-да кичиг дее нимени тик албас
чон мындагы чуртагчылар. Кичиг палалар даа конигибис-
кен осхастар, олар чагын кирip пастабысханнар.

Хайдаг-да полыс идip тогынызарга куc улус. Федор Павлович ус хати полыста араласхан. Полыста прай аал араласча. Орты кунде, иирде азырапчалар, иирдок арага исчелер. Полыста полган олганнарны хадох сыйлапчалар, чииттер пиреези исчелерок. Чиит хыстары испинчелер, уундар арынчахтар олар. Полыс иткен кизилерни Федор Павлович пилче. Оларны, оларнын чурттарын Хоор-тай апсах агаа козит пирген. Хапында аргамчы хатхан-нар, киис иткеннер, теерi хурутханнар прай аалнан, Пы-чон Иванович чыган полыста Чобатты тулгааннар, анын суун, кооп хазып, тирен ойым чирзер ойлатханнар. Кол полар осхас, лаза Чобатта тербен тургысхадаглар. Ус аалдан чон чыылысхан Аларчоннын полызиинда («ша-манчик» теен аны Хоортай апсах), от сапханнар, от тас-тааннар. Ус хос улам тургысханнар. Полган на улам-нын узуну он сигизер копен. Пуктин одын таң прай аа-андар чыгдылар ба? Ноо-ноо чирден тазааннар олган-нар копенчи. Позик солааснаң хазаалааннар ус хос улам-ны. Чыплама харасхыда ла айланглааннар ол полыс-таң. Федор Павлович ол полыста от тастаан. Но, позик уламнар! Толдырып ла алчаа чоғыл. Полган на уламга ус чус азыра копен кирген. Деревняда андаг уламнар корбеен Федор Павлович. Ол ондайнаң ус кун, харасхы-даң харасхаа кире чон тик тогынган тир кирек: iki хати ла азыранган учун. Азыралларын Федор Павлович чip полбаан. Ол поэының азиинаң чорген. Ит ле пызырча-лар ун тастаан сугда. Андох сарыг нимелер хада хайнап-ча. «Пичирю» — тip чоохтаан Хоортай апсах. Угрелерине хайдаг-да ачыг ах нима салыбысчалар, аны аарчы тip-челер. Хапында угуре ic корерге иткен Федор, че пip самнах таа амзап полбаан, хайди-да адай чызы пура сапхан. Охсып, тура хонганчых анда Федор Павлович.

Федор Павлович чардылар струстаглапча, тахпай-лары, терпегестер полглап, тигi чачыри тоглахтанысчат-ханнар. Чардыларны хара сырайлыг чоон кизi ағыл пир-ген. Ол харчах ит пирерге чахаан. Ус-пасти чоохтас пол-бааннар, че Федор орта пилген: чолга ал чорчен, кип-азах салчаң харчах кирек полган ол хара кизее. «Апах»

—теен, оң устыҥ холынаң төзін сасхланып. «Почкаев Апах»—нинче-нинче хати чоохтанған. Пу аалда көбізі дее Почкаевтер чуртапчатханын искен Федор Павлович. Аны уғаа чуханға кірістіг, ай тызы чох, устанчы апсағазох, Хоортайох пілдір пирген. «Иң улуғлары—Хапың, ол иң пайлары» — теен. Хапың тіп полбинча Федор. Ол «Хапун» — тіпче. Иди чоохтанып, Федор Павлович күлінібіскен: «Хапун» киліскек ат, пу аалдағы чонны прай хаап алған одыр ол кізі. Чурты даа ооғас көпеннер аразындағы улуғ улам чіли китеп тур. Харбаплаызарға итчеткен осхас толбас харнынзар прай көпеннерні»,—сағынған Федор Павлович, хақан ол атты пастап ла искенде, анаң адап көргенде: «Хапан Хапун, Хапон». Чоо эреен апсах, ол сөстернің орыс тілінде нима пілдірчеткеннерін хабын салып: «Хапун, Хапун!»—адап, ағактанған апсах сиденде, істін дее тудын полбин халған.

Арина Петровна даа таныстарға читклебіскен. Чалахай хылыхтығ, ачых-чарых, кізее чуғунчах орыс кізілері хайдағ даа чігленчік кізілернің чүреене чолны оой табырын піледірлер. Арина Петровна тың ынағ танызыбысхан улуғ хара харахтығ Ониснең. Онис аны сметен потхызы паза сатырма тимниріне үгрет салған. Сметен потхызы, иң не тың аның кизі, Зойканың хынчан азығы улыбысхан. Че Федор Павлович, күннің ікілер хати сатырма иттіріп, ипчізінің чанына чит тура парған. Онистің хызычаа, терпек сырайлығ, хара састығ Таанағас, Зойкада күн тооза ааллапча. Пастап холнаң чоохтасчаннар, че пара-пара, ікі пасха даа тілнең чоохтассалар, пілізіп пастабысханнар.

Арина Петровна даа Ониске алымның халбаан. Ол аны пічік بازارға, сан пөгерге, счет сабарға үгреткен. Чиит ипчі Онис чылхалығ үгреткен, оой оннаан. Пастағызын на «Онис Созыева» тіп بازارға суранған, хақан піліп алғанда, Онистің хара харахтары ніскечек пол парғаннар, хойығ, узун кірбіктер аразынаң сағылысханнар, ығым тістері сахар чіли хазарысханнар. Онис күннің килче, үр полча, орыс сөстеріне үгретче, Арина Петровнаа поэзияның сөстерін, нимені көзідіп, адап пирче. Сарығ алтын осхас паза хара чібек осхас ікі пас сиден ортызында пірік парған үр одырадырлар. Пірееде піреезі хыя сығарыбысса, эрезе халчалар. Күн ізіт килзе, тура сөдеріне чазынчалар алай ба Чобатта чарызып чүсчелер.

Пірсінде оларның Чобаттаң хада килчеткеннерін талтах азахтыг, тарынчах сырайлыг кирі ипчі көр салган. Арина Петровна ол ипчіде Хапың хатын танып салган. Хыринча иртчеткен ікі ипчіні тарынчах пуға чілісіс парған андаан, анаң Ониске ниме-де хатыг-хатыг илееде пулбыраан. Анзы пір дее ниме удур тапсабаан. Хачан Арина Петровна ол ипчінің ниме теенін сурғанда, Онис чадап ла пілдір пирген: «Чаратпинча сірернең», анаң Таанахты, ылғада-туда, ибінзер апарыбысхан. Ол сыынаң Онис тее, Таанах таа орыстарзар килбинібіскенер.

Ол кирек істілеріне чабал чатхан орыс ирепчінің. Хайдағ андағ ниме полчаң кізінің ынағлазарына араласчатхан. Қилерчік поэзы даа ол алчах хат. Арина аны даа үгредер, олох таа идер ниме чох эрінче. Чох, пу тадарларның кибір пасхачыл одыр. Хапуннынох кирее, аның хаты чалтыратхан, пуларның ынағлазына ол хат ара кирген.

Иртен Онистің ирі Пулат інектер сығарчатханда, Арина Петровна чағын ойлап парып сурған:

— Пулат! Онис хазых нимес, арса? Ноға піссер кірбинче?

— Онис паса снайт ни снайт, — узун хамчызын тычылат париған Пулат, тоғыр көрібізіп, тапсаан тарығыстыг үннең.

Зойка іезіне тыс пирбеен. «Таанахты хығыр! Таанах хайда, ічен? Параң Таанахсар».

Хачан Арина Петровна, Зойканы чидіне, Онистің сиденіне кір килгенде, Таанах, ікі холын чаза тасты, хысхырып, удур ойлаан. «Зойка пришол будиш, Зойка тут будиш!» — хысхырған өрчіліг хакас хызычах. Че Онис пір дее кўлінмеен. Хайдар парған пу чиит ипчінің ачых-ачырх омазы. Ол, арами орыстап, сөлеп пирген ирі тарынчатханынанаар, аалдағы ипчілер поэзына кўлісчеткенненер. Че орыс ипчізі чідірінмеен, сала даа ачыг алынмаан. Ол пу аал хайдағ харасхаа пазындырчатханын іле сизінген. Пу ипчічек чарыхха тартынча, че ағаа харыг полчалар. Кем? Хапың хаты. Арина хакас тіліне үгредерденер суранған. Онис иптiг кўлінібіскен. Арина Петровна совет үлгүзінің прай киректерін пілбезе дее, аның өөн кирегін іле пілчеткен — ол чох-чоостарның, тоғысчыларның үлгүзі. Нинче полғанни аны Онис-

ке пілдіре чоохтаан. Хара пол, ах пол — прайзы кізілер, пір дее пасхазы чоғыл. Пасхазы пайнаң чохта полча. Пай, чохты тоғындырып, аның күзін пазынып, пайыпча. Че ам ол кирек тохталар. Улгү пісти. Арина Петровна ол нимелерні тілнең сөлеен, холларынаң көзіткен. Онис чахсы оннаан. Ол орыс сөстері иледе піліп алған полған. Угренис тее ноға-да оой парчатхан.

Көп сыдамаан салынған Арина Петровна Ониснең ынағласты үзүлдірбес үчүн. Онис кил турча, че көні чолнаң нимес, пірее чирдең париган полип, кізі көрбеен аразында. Чоох-чаах итпезіннер хончыхтары, орыстарға күннебезіннер. Арина аны сис салған, аннаңар турада, пиктен салып үгреченнер, үгредісченнер.

— Торова, көзейін! — тапсаан Апах, абдыра итчеткен орысха чағдада пас киліп.

— Здорово, здорово! Мин хозяин нимеспін. Ол ибде, апсах чізе, — пыросына чоохтанча Федор Павлович.

— Пілчем. Ідөк ле тіпчем, — хайди полза тіл алыс парча Апах, — абдыра мағат полар. Хызыл сыр пар полар сірернің?

— Ноға хызыл? Көк көрімніг полбас па? — чөптес пирген Федор Павлович, көк сыр көзідіп.

— Хызыл күстіг сыр, күстіг өн, — тіпче Апах. — Хызылларнаң ахтарны пілчезің ме? Кем асхан? — ізебінең хызыл сүбүрек сығарған. — Мына мындағ истіглер асхан. Аннаңар абдырамны хызылнаң.

— Абдыра хызыл даа полза, чүрек ах полза чи? — ибірген Федор Павлович.

— Ах чүрек — пай, мин чохпын: ікі сағчаң інек пар, ікі мүнчең ат пар. Сөлеем тимір чолға парарға итчем тіп. Анда пайирға. Анда хабах. Иріктім пу айран арағазына. Істі сісче кізінің.

Федор Павлович ондайын сизін полбаан пу изірік арах кізінің. Аның істінде хайдағ-да ниме пулғалчатхан чіли пілдірче, че ноо ниме — пілчее чоғыл. Хызыл сырнаң сырлап салар полған. Апах, хол тудып, Федор Павловичтің аязын көріп, хысхырған:

— Кузнес, йос көрін! Прай ла нимее чараан кізі полтыр нооң син зе. Че чоохтап пир, іди полза. Улгү алыс парған тіпчелер. Ханны саап салған одырлар. Ам чи ниме иткелең полчаңмыстар хан чох? Хынған на кізі хан полчаң полбас па за. Ниме чоохтирзар? — сала олаңнап, кигіріп, одырыбысхан тахпайларға.

— Я, ханнар, пайлар үлгүзі түс парған, — чазана-узана нандырча Федор Павлович.

— Ол сын нимес! — тура хонған Апах, — пістің мында пайлар устача. Минің пір родтығым. Піс аны тапхабыс. Аның пис чүс хой, минің пис хой, пис хойымны даа устача пілбинчем, үдім чидер бе үлгү тударға, — па-зох одырча, сала ойдааспин.

— Үгредерлер пілістіглер, — тоғыс аразында теен.

— Мині бе? Чох, неке...

— Аларчон, парасхан, хараа-күнөрте күресче пала-ларнаң теезер..

— Я, ол күресче... Айналарнаң. Чалғызаан маннан полбинча. Ікі-үс көнек соох суғ урзох, пала — тракай... Эй оол, Хоортай аға, пастыр пеер! От көп турғызып алдың ма? Нинче чычактаан торбах, ходырлығ хуча аларзың азыралға Хапыннаң? Мин пүүл албаспын. Тимір чолға парим, Ирлік ханға тоғынарға... — Ибден сых килген Хоортайны көр салып, Федор Павловичті дее ундубызып, хол сунып, тың чоохтанча Апах.

— Илігче мал аларға килізер. Хысхызын чазыда мал хадарчаам чох полыбысты. Иб аразында пірее ондай-наң полынам, — амыр чоохтанған апсах, хачаннаоох сығара іле нимеденер чіли чоохтанып.

— Сісер орыс кізі пілче поларзар, тимір чолда час-наң тоғынча тидірлер, анаң ахчаны конға сал турлар тидірлер, сын ма ни анзы? — сурча Апах.

— Сын полбин за. Сын, — харчакты иптестіре хазап ала, теен Федор Павлович.

— Пістің зе час чоғыл. Хараа-күнөрте чызыл ла чөр, — турча Апах, иленезіп ала, анаң сиденде іліл-четкен хабын ал килген: — Федор...

— Піліс олардох, хой олардох. Мин хойға хынадыр-бын, идічее чылымнығ, түгічее чылығ, — түкүр салып одырча Апах. — Пілчезің ме? Мин Апахпын. Хада өскенім, харындазым тирге чарир амғы күнге, хам. Мин аның арағазын ізедірбін. Ол тоғынча, парасхан, иксел-че, мин ісчем. Хамғох одыарға чөріп, мына мынчакхач-таң Аларчоннаң араға ізерге үгрентебіс, — холынаң чабызах полғанын көзітче. — Ол, ябыл, хамнирға үгре-ніп алған, минің үдім читпеен, — чоо сууланча Апах, че Федор Павловичке аның чоохтаан чоогы читіре оңа-рылыстығ полбаан.

— Іскіні тастир кирек. Изірткіліг пол парарзар. Олған-узах көп пе?

— Пизінчізі чарылды: үс оол, ікі хыс. Іңемнің он полтыр. Уядаң мин не чуртха сыххам. Ипчім зе ікі харындастар: оол, хыс; он пистең сүүл халғаны чізе, оларның ада-іңедең он пис сыхтыр. Пістің чирде сүрееліг чик көп, пала-парха өскірттерге пирбинчелер. Аларчон, парасхан, хараа, күнөрте күресче палаларнаң. Тоғызы аар аның. Мин хазах чиріне тизерге, анда чик чоғыл тіпчелер, — хыйыннанча Апах, хол пулғап, салаалар хыймырадып чоохтанып,

— Чик тееніңер Аларчон ма? Ол үретче бе олған-ны? — тоғынминысхан Федор Павлович, нима-де сизін салып.

— Ноға? Хайди іди? — Апах түзелче, хабынча.

— Сірер іди теезер.

— Мына киис өдік түгі. Узөлензер бе хайдағ за. Он пір пун... Чидер прайзыңарға, — пирче Федор Павловичке. — Пиктеңеен пик ит, хызылнаң сырла, — чочая одырча Апах.

— Хайдар анча көп! — хахап парған Федор Павлович, хабын нандыра ітче.

— Мин мындағ абдыраны чүс хап таа түк пирзелер ит полбаспын. Халзын хабы көзінең, соонаң абдыраа килзем, хабым пирерзер. Мин ам Атудан піреені тіленерге парим. Ізіг айраннин чізе, — иленнеп ала пасча сиденнең сығара Апах.

— Простой чонзар, көйтігі чохсар, Хоортай аға, — чоохтанча Федор Павлович хаңза хорладып одырған апсахха.

— Піс осхастарның нима полар. Прайзы андағ нимес. Тігі чуртта чада чызыпча, сырсах таа сөгі халтырбас кізі адайына, — Хапың чуртынзар икіпче апсах.

— Пу чи оларның хыри нимес пе?

— Оларни. Мынзы хайдағ-да пасха хылыхтығ. Тіл пілбезе дее, хучур тартып, деревнялап чөр киледір. Орыссырос арах. Көні тілліг. Іске сабыл парир. Ниме дее чөпсінминче, худайға даа сабынминча. Антикрес кірібіскен ниме. Худай прай нимені көрер, — крөстенче апсах.

— Кем көртір худайны. Ол ноға-да холы хысхаларға паарсабинча, — ибіре чоохтанча Федор Павлович. — Апах айна көп тіпче сірернің мында.

— Айнаны хам сағынып алган. Мин агаа киртінмин-чем. Хараа-хараазынаң чөредірбін — учурабаан. Сыыраттарда даа узаам, ээн турада даа хонгам, ээліг теен чирлерінде дее чатхам — чох! Сала даа сағба испеем.

Федор Павлович, апсахтың үзүрігін истіп, абыстар тоғызы азынғанын сизінген. Позы ол айнаа даа, худайға даа киртінминче. Че худайны сөклебинче. Ол сала даа чабал аастанмас, хырызынмас кізі, аннаңар аны Ариначаа тың махтидыр.

— Ағаң, чоохтазарға килісті бе Сабиснең? — сурған Федор Павлович, тоғызын тохтат салып.

— Пір дее киліспинче. Ол пала тис ле чөрче миннең. Ибге пір дее килбинче. Азаа ондайланғаннаң пеер тискен адай осхас, чиріккен мал осхас полибысты. Тоёңнаң азырылыспас аат ирепчі осхас полибыстылар, — чобалча апсах.

— Таңнасты! Піссер дее чағын чухпинысты, — тыстан полбин, пастыр чөрче Федор Павлович, — пу чабал сурағчы чарғылим тіпче. Пүўн пазох чабал иттїрдім. «Пыроң көні алын» тіпче.

— Ноо киректері оларның. Кізі чарғаа пирбеен. Кем-кем мында пыролығ, — түкүрінче апсах.

— Ұлгү пістің андағ — пазындырғанға турызар кирек ол. Че пыролығ мин нимеспін. Ол орынны таппааныма ачим үлче. Хус түктіг пір дее чир чоғыл. Өргеннерім дее чоғыллар: Тоғыр сыххан хаңаа істері дее көп. Сірернің мындағы чазыны пілчее чоғыл. Прай ла пір осхас. Чахсох сизінгем, че тик ле чөрдім. Сурағчы «чойзың» тіпче. Хынзаң атын таа сал. Мындағ ла ачырғасты көрбеем. Ікі ле кізі пілче: Сабис паза аны аңдарған кізі. Полыс пир, ағаң, Сабиснең чоохтазарға? Алданчам? — Федор Павлович сырайын чазырыбысхан, табырах-табырах пас чөрче, холлары тудынар-хабынар нима таппинчатхан чіли салбаңнасханнар.

— Ұлгү пар ба андағ, пырозы чох кізіні чарғылачаң? Чарғаа пирген кізі полчаңох нимес пе зе? Сірерні хасхы ит полбастар, — пилін чүктене турып чоохтанча апсах, харахтары чылығ отнаң көйісчелер. Апсах хайди даа пөгер ондай таппин турған.—Амох парам, Сабисті чылғыдаң алдыртам. Чоохтабаза, чыртып сығартам. Мин агаа иргек тее теербин өскіргем, че мында хайдағ-да көні нимес кирек. Ол киректе минің Сабизім аралазарға ит-

четкен осхас. Хайдаг уят полар магаа. Хайдаг хылыгы чох кізі полар пу Сабис, өлер тынынаң ос халып, тайма чолға турыбысса? Чох!.. Чох!.. Андаға мин сыдап полбаспын! — апсах улуғ сытта сиденнең сых чөрібіскен, Федор Павловичтің амаллаанына пір дее хайбаан.

Иир улыбысхан. Аал інек, пызо мүүрезінең толыбысхан. Инекнең хада тобын ылазы аалғох читкен. Одына парған, от тоғызына парғлаан улус пірер, ікілер хаңаалығ хоғдых-хағдыхнаң читклепчеткеннер. Пулаттың табызы, узун хамчызынаң марғысхан чіли, пірде хамчы пычылазынаң азынада, пірде аның соонаң інектерні көксеп чөрген. Ипчілер ойнап чөрглебіскен палаларын, інек ибірге хығырып, аахтасхлааннар.

Орыс семьязы иир пүлезін турада свечіліг үдесчеткен. Федор Павлович Апахха иткен харахаты сырлапчатхан, Арина Петровна чуға киденнең Сабиске көгенек, ыстан тікчеткен. Аның көгенек, ыстаны кізі көрері чоғыл: прай ла намачынаң сырып салған; тирге, кірге харал парған. Федорға итчең киден полған, че олар, чөптезіп алып, Сабиске ит пирерге чаратханнар. Ыстаны тимде полған. Сағам Арина сырлығ чіптернең көгенек көксінде хоостар тікчеткен, ниңнері хоостал парғаннар.

— Ариша, син таң мининең дее иптiг хоостығ көгенек тік салғазың ма татарархха? — ханалчаан Федор Павлович, чобалыс пілбес кізі. Ол хайдаг хыялға тартырчатханын арығ пілче, че көңні көдіре, холлары тоғысталарох. Аннаң пасха кізі полза, мындаг таныс нимес чон аразында піди сырбаттырчатса, чобаға чаба пастырыбызарчых, түүлізі түзібізерчік. Че Федор Павлович андаг кізі нимес. Аның чүрее түрчеге ле пузук килче, че пузуғыс чилбен париған танычах чіли ирте халча. Аның көңні семьязын даа тытыча, палазынаң ипчізі дее, пір хыял ачиина хаптырбин, күннер үдес турлар. Федор Павлович позы даа пілінминче, хаңаннаң пеер ол андаг пол парған. Ол чиитте пабазы, іезінең хада Олензер килген, — сағысха киир сыххан позының чуртазын. — Анда чис хайылдырчаң чирде кузнец пабазына пасха сапчаң. Татарларны анда ол көрглеенөк. Іезі үреп парған. Пабазы көксөге хаптырыбысхан, деревнязар тизерге киліскен. Қим істінде, улуғ нимес суғ хазындағы деревняда чуртап сыхханнар. Пабазы пір

сыдамахтыг хоныхтыг крестьянинге аар тударға, хадарарға, мөөт тоғындыртарға кіріп алған. Олох крестьянинге, хази ондайланыбысханда, суғ тербені пүдіргенер пабазынаң хада. Ол уузынаң пабазы, мельник (тербенчі), пчеловод (аарчы, аар тутчаң) полип, ікі киректі хада апарчаң. Андох улғат парған өкіс ипчінең хон салған. «Халас идер кізі кирек», — теен пабазы, — «халас идері улуғ чухул». Сынап таа олар пасха нимені прай постары идіп алчаңнар. Крестьянин пайааннаң пайып түскен, мөөт, ун индір тур суғча. Федор Павлович тыып парған. Олох крестьяниннің кузницазына кіріп алған. Прай нимелер узанарына ўгрет салған аны пабазы. Павел Федорович Полынцев, алай ба Алтын хол Павлуха — солазы аның. Ол крестьяниннің, Григорий Касьянычтын, пічікке кірчее Самохвалов, оолғы полған. Аны ноға-да, адынаң адабин (ады Фрол Григорьевич полған), Харбинка тічеңнер. Сылағай сынның сіліг оол полған. Ирке өскен, паба-іченің чалғыс ла төлі полған. Федор Павловичтең Харбинка чазыт полғаннар. Самохваловтарда сіліг хызычах иб аразында хайынчаң. Федор Полынцев ол хызычахха полисчаң: пычах чітіт пирчен, одың тоор пирчен, суғ даа тазирға, інектер дее саарға — пір сөснен: ниме киліссе, аны идісчен. Анда кирек ол хызычахты аяанда ла нимес, Федор Полынцев пастағызын на көөленібіскен өкіс палаа. Ол даа хызычах, сала ла пос ползох, кузницазар ла чиде түсчен. Хара сырайлығ, алтын састығ постаң ах хаснаң хара хас чіли көрінчен. Харбинка ол паланы позынзар тартчаң. Че хыс чағын даа итпечен. Ол көні чоохтачаң, Федяа парам тіп. Анзы Харбинканы чоо ачырғандырчаң. Пірсінде олар уруза халғаннар. Федор Харбинканы суға кире тастабысхан. Харбинка сала ла пурлух парбаан. Чарда көп хыстар полған. Чоо эрескенчіктер. Пазох пір солалас хозыл парған ағаа: чүзігчі. Харбинка хычанып пастаан. Хызычахты табырах Харбинкадаң ырадар кирек полған. Эне іди Арина Петровнаны Федор Павлович ал салған. Чыл пазынаң Зойка төреен. Федорның ічезінің адынаң адап алғаннар. Колчак килгенде, Федор Полынцев палазынаң ипчізін, пабазы ирепчіні хуюда чазыр салған, позы партизан пол сыххан. Харбинка, тізең, Колчаксар парыбысхан. Парардох, хада өскеннерінен ікі оолны ат сал парыбыс-

тыр, олгандагы өзін алып. Федор Павловичті кілеп, Харбинка деревнязар отряднаң үс хати килтір.

Хачан Колчакты сүрібіскенде, Федор Павлович айланған, чонын деревнязар түзірген. Хайди илееннер олар, анзын чоохтиры чоғыл! Касьяныч оларны харах чазынаң удурлаан. «Оолғым ол халған ахтар холынаң», — теен. Федор Павловичті оол поларға сураан Павел Федоровичтен. Апсах манзырос нимес. Ол киректі көрігчілебискен. Піліп алған: Касьяныч чой. Оолғы ахтарда полған. Ол ат салған ікі оолның олғаннары өсче. Ипчілері китеп алтырлар, хайди пу наада ла Харбинка хараа чуртына кил парған, хайди үс күн чазынған, че хараа сай, нима-де кілеп, деревняны үтестірген, поэ чүлен салған чөрче, узун сағаллығ сырайына прай ла түк өс парған, пурны ла хызарча, морковь чіли. Аны көрігчілеп алып, Павел Федорович оолғына татар чиріндегі Бондаревка деревнязар табыраанча көзібізерге чөп пирген. Чалғыс күрең атты көлген, узанчаң прай тиріглерні тимнееннер, «Пар, — теен пабазы, — Бондаревкада Россиядаң хада сыххан арғыстарымнаң кізілер халған полар. Оларға чөлене орныгып аларзың. Анаң пісті андарох алып аларзың. Китеп алар пудурғы чабал. Амды олар харах көске урунмастар, туюхха... китеп...» Федор Павлович партизанда тудынған мылтиина ады-солазын пастыр пирген командир. Андох «чახсы көрігчі» тіп сиил парған полған. Эне ол мылтин чох идібістілер пу аалда.

Федор Павлович, иптіг одыр салған ипчизінзер, ойнапчатхан хызычаанзар көріп, прай пу нимені сағызына кирген. Өрінер дее, ачырғанар даа нима пар полған пу сағынған сағыста.

* * *

Туранын амырын ізік өтіре кір сыххан оорластығы сыт талаан. Турада сах андох үс орыстың ус-пас чох хайынызы путхалызыбысхан. Федор Павлович ізік азыбысхан. Хаңаалығ ат иб ізии хыринда турған, ікі кізі сыт чайчалар. Ол Хоортайнаң Сабис. Андох пасха кізілер, чапсых нимее чылысхан чіли, ибiрглебiстірлер хаңааны...

Арина Петровна сылых ханның пасты чылығ суғнан чууп сыххан. Сағдайның иді чылығ полған, ол сала өстеен.

— Чүгүрт, Сабис, хойзар! Хараазынанох түзірінер хойны. Көссіннер, іцең ойлатсың, ибде кирек полар, — чыхығ пирген Хоортай апсах сыт аразында. Ол чыхығ Сабисті пеер сабылдырған. Ол, хырна тон кискен, адына мүнген, чүгүрте халған. Ат чилині ойнатхан тан сырайына урунғанда, Сабис халын уйғудан усхунған чили пілінген. Сизінчетсе, ноға-да Пычонның суғ алчаанзар саап парир.

— Сабис. — истілген чили пілдірген, түстегі ле чили.

— А-а, Сабис, — пазох хулахтарына тенең нымзах, көгіс үні. Адын суға састыр салған, пүлес арали хазых хараанаң уғаа аарлығ табыс сығарчатхан кизіні көрглеп одырған. Мариктең пасха мында Сабисті адачан кизі чоғыл. Таап алған. Ікі көнек иңнен салған Марик хас идеенде тур салтыр. Сабистің тыны хыхсан, чүрее ахсынзар тол килген, сырайын от өртеп сыххан. тілі тістеріне чаба тооп парған чили, пір дее хыймырабиныбысхан; үні, табыс чох, ниме-де сыбыранған.

— Сабис! — іп-іле читкен Мариктің хоос табызы. Сабистің чүрее ачи түскен, анаң прай поэы чімірезе халған. Ол табыс холларны поэып парған тінге тыындырған. азахтарын табаннатхан, адын табырах пастыр парған Мариксер, анзы кўлімзіребіскен, ниме дее идерін пілбин, аттын хамаан сыйбабысхан, харахтарын чирзер тудыбысхан, Сабис ат сыйбапчатхан, хатығ пас парған холны хаап алған; ікі аязына суғып, сыйбастырған. Аязына Мариктің салаазындағы пырбазы урунған, Сабис пырбаны сушта тартып алған, чымалчағына суғыныбысхан, Марик көөлче сырли түскен, че анаң кўлімзіребіскен:

— Пир сал, Сабис, пырбамны, — нискечек үннен сыңылаан Марик.

— Арғысха ал чөрем, Марик, ползын минде, — кинетін хайдаң-хайдаң сыххан тидініснен сөлебіскен Сабис. Марик, кўліне, аар айланыбысхан. ол арада чар үстүнзертін Марикті хыйғылас читкен, Сабисті ол хыйғы чиде ле ачырғандырыбысхан, че олох туста париган чолын сағысха кирген.

— Таңда пу тустох, — сала тапсаан Марик, илеңни-

иленни хассар сыхчадып, пір хайбағанып, хол саабысхан. Сабис ідөк нандырған, хас алтынча хоолада халған.

* * *

Федор Павлович ирепчі үрүгістіг чапсыста одырғаннар. Оларның пастарына сынминчатхан, хайдағ андағ азырылбас обал полчан; түрчениң не аразында пу чалахай, пір дее пырозы чох апсахтың чуртында мындағ өлімнің хорылыстар ікі хати пол пардылар. Оларның пілінізінде таңнастың орнын таптырғас алыстыр сыххан. Арина Петровна ниме дее идердең алаң ас парған, ол ирінең өзелістіг суранған:

— Федя, табырах сығар пісті пу ад чирінен. Мында арығ кирек нимес. Пу хайдағ-да ондайы-пазына сыхчаа чох аал. Тандох тизерге, сығарға... — ылғаннап пастаан Ариша.

— Сын, Ариша, ондайы-пазына сыхчаа чоғыл. Че пістің адыбыс чоғыл. Күрең ат анымчохтазар туста чөрче. Хара пасхачыл сырбағлығ кирек чи? Ниме тіп сағынар пістеңер пу хара пастығ чон? — Федор Павлович, ачығ кірібіссөк, чөрглеп чоохтанадыр. Сағам ідөк тар тура істінде оох хаалап пас чөрген.

— Айнаа даа кірчетсін прай ниме! Палабыс чидінерге, амох, харааох хуруғ ла хол тизең, суранчам, Федя, тизең! — көөлче сығытча Арина.

— Таанахты хада, іцең, — ойнаан аразында чоохтан салған Зойка, пик чүректіг, сытычы нимес пала. — Ағаа мында хомай чирде халарға чарабас. Піс хада ойнирбыс, — тохтабаан Зоя.

— Ол мында чурттығ, палам. Піснең нимее парар. Паба-ічезінең халар, — чөптеен Арина, пурнының суун чызына.

— Чуртаңар мында, пабан! Мында чахсы. Чахаяхтар көп, палых. Хумда мағат. Таанах өкер чоохтанча, — көнізінең сал сыххан пала. Таанахха көөгіп, хакас сөстері адағлаан.

Палаларын истіп, ирепчі, харахтарын тоғастырып, күлінібіскеннер. Федор Павлович Зойканы холларының узуна тудыбысхан, сыхтығ хамаанаң охсанғлаан, чоохтанып ала:

— Хыйғачаам минің, ічечеем минің, парарыбыс ос-

пас, — алданган Аринаа Федор, — че магаа нога-да пу аал аястыг пілдіріп пастады. Хайдаг пай чирдір. Чир тамаа маңат өзер. Суғ чайдырза, хыра даа чоо сығар. Мал чөрчен чир чи! Кізілер дее маңаттар, тігі улуғ чурттағылардаң пасхазы, конечно. Че чирнің туазын ал пілбинчеле, хайдар-да сабыл парған осхас пілдірген Федор Полынцев.

— Зойканы үгретпеске итчезің ме? Синөк чіли, хол ла сал пілзе, чидер, я! — хазалған Арина иріне.

— Үгредерзін. Кондраттың науказы сиденде читкіче нимес пе зе? — Арина Петровнаны, Самохваловтарзар чөріп, ибіне апарып, деревнядағы үгретчі Кондрат апсах үгрет салған полған. Федор аны чоохтаан.

— Чон чахсы тіпчезін, анаң нога мындаг нимелер полча за? Соғыстар, тудыстар, — ачырғанча Арина Петровна.

— Анзы наа үлгее кір полбинчатханы полча полар. Піске комиссар чоохтаан: «Совет үлгүзі пиктелгенче, тарны хуруғ тудар кирек, хыйлағ тартыл салған полар кирек. Чааға көніккен аң албинаң на сирік парбас», — теен. Пістің деревняда Совет үлгүзі ікі азахха пик тур салған. Анда паза Харбинка нимелерге орын чоғыл. Тисчелер олар пирик чирлерзер. Анда ам даа үлгү, ікі холын сыхсарынып, тирліг тоғызын пастабысхан. Че мында ол үлгүнің сағбазы ла истілче, позы читкелек. Тастых аал, агаа хоза, ибіре тобырчаа чох иде хуяхтан салған. Істінде хап-харасхы. Ол харасхыны тастынаң на кіріп чарытпаанда, істінде чарых тамылбас, — Федор Павлович хайдаг-да нымах ондайынаң чоохтанған. Арина ирінің мындаг чоохтанызын аринча испеен полған. Ол, партизанда ікі чыл пол киліп, саңай пасха сағыстыг пол парған осхас. Арина, чапсып көріп, сурған:

— Федя, син хайда піди чоохтанарға үгренип алға-зың?

— Ариша, піс чалчыбыс. Мин кузнецпін. Піске сыны көрбинең піліп аларға чуртазыбыс үгретче. Хызыгыснаң сағыс — ікі харындас, — Федор Павлович, одырып, чачынға тамкы орап сыххан. — Хомай полбасчых пу татарларнаң, э хакастарнаң чуртаза, — хоза чоохтанған ол.

— Хозарлар ба олар пісті постарына? — Ікінчілеен

Арина Петровна, Зойканы узирға чатырчадып. — Пу кізіні Минсуға ызар кирек, Федя, мында сыдабас. Пас сөөгі ікі чирдең сызых, хуйгазы үс чирдең чарых, — Сагдайдаңар чоохтан сыххан Арина. — Ипчізі хада парзын.

— Тіл пілбинчеткен кізі хайди полинар? — сурча ба, чоохтанча ба Федор Павлович. — Апсах хамға одырарға чөрібісті бе зе; піл килер хайди чазылдырарын, — аннаңарох чоохтанча, позы ипчізінзер сүмеліг көрче.

— Пістің Марфа осхас нимелері полбас па за. Хайди ол пычакха кискен палығны ікенең, сасхлап имнидір, — күлче Арина Петровна.

— Пуларни Марфа инейдең артых. Піске комиссар чоохтаан: «Соох хаап, өкпе ағырып, ізіге хайыл париган кізее татарларның хамы пустығ суғ урча», — тіп. Палығлығ пасха ол шарлатан палғас таа чағарға аябас, — хатхырча Федор Павлович.

Көп ниме үзүрген ынағ ирепчі: удур-төдір ізіг ізеніс, чылығ көбленіс турған оларның чооғында. Ирепчінің пос-посха саңай пирін салғанынаң пөзік ниме чоғыл осхас чир үстүнде, хачан ікі андағ чүректің ағылахха тіл алысчатханын искенде.

Свечі ус парған. Көзенектең, сығарға күстеніп, хам өрбекейі ыылапчатхан. Ол түнепчеткен хара сеектерні усхурыбысхан; олары, сыңыразып, көзенек хараана топылазып урунысчатханнар.

Ырахтын хайдағ-да ниме сыңырааны тура істінзер чадап ла тобыр сыххан. Федор Павловичке Хоортай апсахтын, «хамның айналары саң сабарлар, хоңыро хоғдырадарлар» — тіп, күлініп чоохтанғаны сағысха кірген. Ол ипчізіне тыңнаңарға чөп пирген. Сыннаң даа саң табызы іле истілген, көзенек алтында осхас пілдірген. Федор Павлович. китеп, көзенектең харасхы тасхарзар көр сыххан. Көзенек тастында ол кічишек саң ыңылап турғанын көр салған. Аринаны турғызып алған. Матап көрзелер, узун ағас пазында саңычак сабылча, үні чадап ла истілче. Сиден тастында ниме харалча. Ағастың пір пазы андар парыбыстыр. Хара ниме сиден ізігінзер парыбысхан, аның сыны кізінинче пар, сырайы чоғыл. Аннаң исселер — сиденде сыңыли халча.

— Федя, пу оларның пістің Маланья инейөк осхас кізілері полар. Маланья хайди, сосха теерізін тігіп, істі-

не кіріп алып, хорхлап чөрчөң, полды. Хайди син аны тудып алгазың, Федя? — сыбырапча Арина, кўліне.

— Китеп алғам хара айнаны, кізі хорылдырбазын тіп, — нандыра сыбыранча Федор.

— Хайран Домна! Чүрее сых парир полар, узубаан полза. Саңны истіпче полар, — аястығ көңнінең сыбыранған Арина Петровна.

— Ноға турада чаттыртпады апсах кізөзін? — сурча Федя сыбырабох.

— Апсах орта пөгінче. Турада ізіг, кии аар. Ибде аринча чөп, — пик піліп, сыбыраан Арина.

— Тігіне нандыра парир, — сыбыранча Федор.

— Китеп көрзе, я, аны. Тудып алып, иртен көзітсе, хайдағ ла кўлкі полбасчых, — хатхырча көөлче Арина.

— Сын, Ариша. Мин китеп көрим.

— Көр, татарларның «айназы» пістинен көйтік полбазын, — кўлче Арина.

— Партизанда көрігчі полған сүмені салын көрем. Ибге парып, үтерт сал Домнаны, Арина.

— Чахсы. Мин ағаа хайди полза пілдірт пирем пу нимені.

Ирепчі хада сыхханнар. Че Домна иб ізиин аспаан, нандыра даа пір сөс тапсабаан. Арина тың даа иксе-беен ізікті, узубысхан полар тіп сағынып, уйғу чарбых-тырарға полбаан.

Федор Павлович тасхархызына төөй өңніг киден кип кискен, паяғы саңнығ «айнанын» соона кірген. Ырах-тын китеп чөрче. Саннығ «айна» піреде хоңыролар сыгдырадыбысча. Адайлар пір дее ўріспинчелер. Федор Павлович пілбеен пу хараа прай ниме пиктегдегізін.

«Айна» ибдең ибге чөрген. Орамыча (улицада) сыңырат чөрген. Көйтік! Тыннанып алча. Хазаа, сиден мағала-рынча чөрче. Федор Павлович хаап аларға харас чөрче, че чир дее ондай киліспинче. Федор Павлович, аалның ондайын чахсы пілбееннеңер, чідірібісметкен. Аал аразы ээн полған. Тастында пір дее мал чоғыл. Иблерден от таа чарыбинча, хыбын даа чачырабинча. Пүдүрчүн-нер, таарттар, таарғайлар (тигір тикпезі) постарының киректерін ундубааннар. Тигірде пір чылтыс чох полған, че тигір төзі ас парған кўнге чазарта саптырчатхан, аннаңар аал аразынча «айнаны» китеп чөрері сидік полбаан. Мына пазох чідірібісті. Ачых чир полғаннанар,

Федор Павлович чазынып ўр одыр салған, ол арада «айна» ноо-ноо чирге кірген. Иледе кілеен — чох чоғыл. Алай, сизін салып, позын китеп чөр бе? Федор Павлович пара халарға иткен: кем піледір аны, китеп алар, улдурыбызар, пірее ізестіг нименен, ізін чазырар ўчўн. Анда сурып ал кемнең сурчаңзын. Иди, илек-турах, пөгініп айланчатханда, пір ибдең пызыңнап хыбыннар сыхча. Чагдаза, саң сыңырасча, барабан тўклекче, сарын сарналча. Федор Павлович піл салған: пу хам хамнапча. Тыңнап сыххан. Най ла чапсых истерге. Пастап кірерге иткен, че анаң чаратпин салған. Хоортай апсах хада хығырбаан, арса, орыс кізее чарабас таа полар. Иди пөгініп алып, ибге чағын иде, харасхы чирде одыр салған. Барабан сўрееліг хынығ сабыл тур. Ат табаны ла чіли тохлап тур. Ўр бе, ас па полған, тыңнасха сабыл парып, аны даа сизинмеен Федор Павлович. Паза ла көрзе, ағастығ ние пу пас чөр. Иб төзіне мөкейче, хоосха чіли майлапча, адай полип ўрче, іргек танах полип хаахтапча. Федор Павловичке хынығ даа полибысхан. Ол паза ние идерін сағаан. Че анзы, ибге көленіп, чіт чөрібіскен. Ам на тўкўрін халған Федор Павлович, сўректесп сығып, тудып албаанына. Ол аны пу ибге кир парарчых, чонға көзідерчік. Иирдең пеер сўріскен ниезі полғанына ікінчілес чох полған. Ағастығ сан сыңырабох парчатхан. Пазох ла тыңнап одырча, пазох ла чапсых табыстар хулахха толды.

Кўн сығар чирінзер сабылыбысхан туста, Федор Павлович парыбызарға иткен. Көрзе, пудурғы ние пазох хоғдырап одыр аал азаанаң пеер. Иб кистінде киліп, ікі хати көөк чіли тапсабысхан, анаң хайдағ-да табыснаң пазох тапсағлаан, соонаң ибге көлен парған. Федор Павлович чачыри тўскен, «айна» пазох тис парир тіп сағынып. Ибнің пір саринча удур табырах парған. Көрер полза, сиденнең сых парир, хоңыронаң хоғдырапча. Ам ўкўс салған Федор Павлович. Анаң на сырли тўскен «айна» ипчі ўнінең. Федор чаза хаап халған, че ағазын сушта тарт халған. «Айна» туюх хазаазар оорли халған ипчінің чабал ўнінең. Федор Павлович соонча, че інектер аразында ние тапчаң ондай чох полғанда, пір пазына хоңырочах, пір пазына саңычах палғаан, узун хармах сабы осхас ағасты иңнілене, Федор Павлович чоһынзар пара халған.

Чобат айланчығындағы тумзухтағы хызыл чар хазында наа күрең тобырах үүл парған чатча. Ол наа үүлген чирде чалбах хаяда Хоортай апсах мөніс одырча, ханзазы чадап ла сыылап салча. Хызыл чар төзінче Чобат айлағастана ахча, чар чағазына чаба өскен көк паларларны суғдаң сығара, суғ түбінзер кире пулғастыра ахча. Ах хара өөр хастар Чобатты аар-пеер кисклепчелер, суғ өтіре азахтары ла хызарысчалар. Сағысырас чоғыл хастарның. Көк от, арығ хум оларға мында читче, аннаңар оларның чөпсіністіг чоохтас пір дее амырабинча. Пірее-пірее оң пасха сыр-наң хоосталған кибиc кизегі осхас өртек өрелері иртіс парчалар, хызыл, сарығ, көк, хара азахтары сооларынча изінізе халчалар. Өртектер, пала пархаларынаң хада, ханат сабынызып, суғча ойлас сыхчалар: чар хазында оттарда узупчатхан сортаннар, чочып парып, суғ тиреензер солбыраза халчалар; өртектер аахтазып, піргер пурласчалар. Чобатча ооғас салғығастар ойлас ла турчалар, пытыраан суға күн хараа теепче, сүлейкечектер чіли сағылдырча, күгүрт чолычахтары пытыратча күн чарии Чобат үстүнде.

Хоортай апсах, ханзазын маймах пазына хахтабызып, сыңырада сіңірібіскен. Аның арам сағаллары тарбайыбысханнар, алтындағы ирні тітіреде тартылып одырған. Апсах, ээгін ікі аязына салған, ікі чығанаан тізектеріне таянған, Чобатсар чікім чарны азыра көріп одырған. Аар сағыстар пазына кірізіп-сығызып одырғаннар. Чалғыс ах інеечее поэының алтында чир чабын салған чатча, хайран Татьяна парасхан тігі хара күргеендегі сыыраттарда палаларының аразында чатча. Нимее чуртапча Хоортай чалғызан пу чир үстүнде? Алып аларчых апсахты андарох. Арса, анда чуртас оой даа полчаң? Хоортай харахтарын тыплат сыххан, сөрөн тамчылар ніннерінзер кире түскеннер, ікі пілеене ігігей иткеннер, пурнунаң суух сүркүннеен. Харахтарында ол ирткен чыплама хараа чадыбысхан. Хайдағ-да пу харахнаң орта көрчее чох нимелер ах інеечееен хазаа істінде хайындырчалар. Інек тепкленче, мүүс тутча, оорлапча, че осчаа чоғыл. Пір азыр тістіг ниме ах інектің

ніткөзіне сегірче, інек тістенекти түсче, ол нимелер сырылыза парчалар, інек оорлапча, полызығ суранған чіли. Апсах тура хонған, че харахтарын азыбысханда, Чобаттың на чарых суу сағылчатхан, наа төннің үстүнде хызыл пастығ ах пызочаа турчатхан; чобалдыра мўўреп салча, чирні чыстаглапча, анаң апсахсар пас киліп, хырна тонын чалғапча, ічемні сығар пу чирнің алтынан теен чіли. Час малның өзелізі апсахтың тамаана ачығ суғны толдырған, ол пазох суух суғны сіңірібіскен, пызоны иркелеткен: «өкіспіс ікөлең, хызыл пас. Іценні Аларчонның чоны апарыбысхан. Ах сүдічеен паза іспеспіс, иркечеем», — тілленіп, ылғап ала иркелетче пызоны. «Іди салған поларлар ағачахтар, хызычаам. Көк оттарны отта, ічечеең көгін тарт, табырах өс, хазых пол, хызыл пастығ ах хызычаам!» — чоохтасча пызонан.

Алныларынча хуба харачхайлар хоолаза-халчалар, палбахтаныс чөрген өрбекейлерні, учуғыста хаап, ханаттарын суға тохлат парыбысчалар. Андағ сас природаның үлгүзі: пірсінің харнын азыриға пірсі чуртапча, пірсі чуртир үчўн, пасхазы өлерге кирек, пірсі өрінер үчўн, пасхазы сыхтазарға кирек. Че сас ла природа андағ ба? Апсах хыйдай одын хас сыххан. Агаа орыс ипчізі чахығ пирген: хайдағ им оттар пілче апсах, оларны ағыларға, Сағдай кізөзін имнирге. Хоортай көп им оды пілче, че хайдаң пілерзің Сағдайға хайзы чарирын. Арса, піреезі орта даа урун парар. Домна Аларчонны ағылдырған. Пычонға чараан ноза Аларчон. Че орыс ирепчі кізее тоғыр полчалар, ноо нимее кірісчелер олар пуларның киректеріне. Хоортай Аларчонға киртінче. Мының алнында ол хамға, айнаа пір дее киртінмечен, че ам алчаазын пілінче. Көр, хайди чіп парыбыстылар ах інеен. Мының алныдох хамға киртінген полза, арса, інеене дее хадылбасчыхтар. Хам төстері, пілчелер олар кемге сыынарға. «Ой, алығ пастығ Хоортай!» — чоохтанып, одырыбысхан апсах.

Кўннер иртіпчеткеннер. Че Сағдайның кирее хомайланчатхан. Палығлары іріңнеп сыхханнар, иді ізіп пастаан, тілі сыхпинча. Ниме дее чібинче, сўт ле ісче. Сўт, тізең, чоғыл. Онис ағыл пирче, Апахтың ипчізі пирче. Хой аалға түскендөк, Хапың хаты ікі сағчаң інекті алып алған, хачаан на ниме чіли. Апсах пулуттығ ла кўн осхас чөрген. Орыс семьязынаң хынмин чоохтасча. Домна,

тізең, орыс семьязына хыртыстанчатханын пір дее чазырбаан. Че Арина Петровна Сағдайның пазын хайнатхан сугнаң чууп, ағаа им урған, арығ иисең сараан. Апсах Аларчонға нинче-нинче хати чөрген, че анзы хайдар-да парыбыстыр. Хамнадарға пасха аалзар апарыбыстырлар. Федор Павлович Сағдайны хам ниме ит полбазын чоохтаан, табырағынча городха апарар кирек тіп пілдіріг пирген. Че Домна чағын даа итпеен, Хоортай Федор Павловичтің чөбіне «чох» таа, «я» даа тібеен. Аның алаң ас парған чөргені іле пілдірген.

Аалда Аларчоннаңар улуғ хайхас, улуғ махталыс чөрген. «Пычонны Аларчон ал халды. Амды Пычон чөрче, палығлары даа табырах пүдісче»—тіп, чоохтастар тарасхан. Андағ чоохтарны тарадарында Пычон, Хапың паза Хапыңның ипчізі иледе кўс салғаннар. Пычон Сеергені көрбеен полча, Сағдайнаң аны көміскезі чох хара кізі соххан полча ба хайдағ, Пычонға чанчых полип теңен полча тағ ээзі. Прай пу чоохтарны Федор Павлович исчең полза, ол пірее ниме сөлирчік Хоортай апсахха. Че орыс ирепчее андағ нимелер пір дее читпееннер, оларнаң чоохтаспинчалар. Ол ирткен хараа даа ниме көргенін Федор Павлович ипчізінең не чоохтасхан. Ах інек тее ноға өл парғанын орыс ирепчі сизінмееннер. Олар чапсааннар, ноға апсах інеенің теерізін дее сойып албаанына. Кибір андағ полар тіп сағын салғаннар, аралазарға даа полбааннар.

— Имчее апарар кирек, — кўстеністіг чоохтанған Федор Павлович пір иртен Хоортайға, — майых парар. Ірің мииге кірібізер.

— Тіл хомай пілчебіс, — улуғ тынған апсах.

— Арина хада парар, — позы ла пөгібіскен Федор Павлович, ипчізінең дее сурбин. Ол пілген, Арина, ырах таа чол полза, парарын. Че Зойканы халдырарға ізенер бе ни зе. Зоя іезінең пу таныс нимес чирде халарға унабас. Хада апарза — ирееленер. Ікі хона парарға килізер.

— Ахчабыс чоғыл, чобалған Хоортай. — Азых табарбыс, че ахча тапчаң чир чоғыл.

— Тоғыста чөргенде хыял полған нимес пе зе? Тоғынчатхан ээзі төлезін тудынысты, — чөп пирген Федор Павлович, холын Хапыңның чуртынзар сунып, — оларның мойнына.

— Тузы читпеенде, саназығ чох полчаң, ағаа хоза,

көп чылгы чіт парған. Харибге парарға килізер, хын-
за, — улуғох тынған апсах. — Хам даа сағба чох парды.
— Нёос ол нимее киртінчезер? Киртінминчебіс ті-
беезер бе зе? — күлімзіреен Федор.

— Ол, ол улуғ, сын хам. Мин ағаа күлгем, ам төлее
читчік. Инек чох таа халдым... сірер пістен чуртапчат-
ханнаңар, прай чиктер хыртыстанчалар, — чадап ла
чоохтанған апсах, хараан хыя көрібіскен.

Федор Павловичке пу сөстер піс чили хазалысханнар.
Ол, сизіктіг кизи, прай орта хабынған. Апсах тиктең не
мындаг көө-саа чох полбаан. Федор Павлович апсахты
хайдаг-да көйтіктер постарына тоғыр ит парчатхана-
рын сизінген. Кемнер аны іди итчелер — анзын ол си-
зінгенөк. Че кирекке тоғыр, удур чапсынарға пик са-
ғыс турыбысхан. Анаң хайди за? Түбі, чолы көрінмин-
четкен ооралыссар сегірібізерге чарабас. Пу аалдагы
кизілернің удур-төдір араластары Федор Павловичке ан-
даг харасхы ооралыс чили пілдірген. Сиберлеп, сизіктіг
пілер кирек полған. Федор Павлович хайдаг нимее сыр-
батчатханын, хайдаг харахха көрінмес чіптернең орат-
тырчатханын сизін пастаан.

— Кілебенең, аға, ахчаны пір дее кизіден. Піс пи-
рербіс. Арина ахча алып алар. Тимненіңер. Домна хада
тимнензін, — киртіндіре чоохтанған Федор Павлович,
позы чүрее хайнап сыхханын чадап тудын турған.

Арина Петровна ирінің чарадин арығ сынға санаан.
Ол пір дее туртуғыс чох тирін сыххан. Ониснең чөп оң-
дайлал парған, аннаңар Зойканы ағаа ізенерге ікінчі-
лебеен, ол Федор Павловичке полызар Зойканы азыр
киректе. Арина Сабистің киреенде Федорға пір дее ни-
ме полбазына ізенген — пыро чоғыл ноза, ағаа хоза,
Сабис көгенек-ыстанын талыхтанмин алған, чөпсіністіг
күлінген, сах андох наа киден кипнең чазаныбысхан,
хайдар-да чүгүрте халған. Ол парғанда, Арина Петров-
на Сағдайны, тузында апарызып, имнебізерге хабасса,
пу аалда имчінің сабы сығар, че тігі чой хамға киртініс
төбін түзер. Хамның пу харасхы чонны алахтырчатха-
ның пір дее ікінчілебеен Арина. Ағаа Онис, хамға одыр-
ғанда, хайдаг ние полғанын прай чоохтап пирген.
Киртінчек Онистің хара харағастары хорығыснаң са-
ғылысханнар. Сала ла хараа көрген ниемі прай сал
пирбеен андох Ониске Арина, че, Федор Павлович пір

дее ниме сығарарға чарабас тіп чахаанын хабынып, тудын халған; Онисті, тыстанып истіп алып, тадырада хат-хырыбысхан Арина, Онис ниме хабынмин халған.

— Маңзыр кирек, Федор! Зойка Онистерде. Көрбин халзын, хооп сыхчаң полбазын.

Ипчізінің андағ чарадинна Федор Павлович өрінген. Андағ ырах чолға Зояны хада апарарға пір дее сағыс тударға чарабас полған.

Хоортай апсах пір хыринаң өрінген пу орыстарға, че пір хыринаң Аларчонның ахсанғаны хулахтарында ыылап турған. Ағаа хоза, Домна хайдар-хайдар чабалланча. Аның табызына аалдағылар килглеп сыхханнар. Иң не пурун Хапың хаты читкен. Ол чир хулах осхас хат. Аалдағы ноо даа ниме ол чох иртер чоғыл. Мында саасхан чіли сатрап тур, солаасха тастынаң арта чат салған:

— Хайдар сағынып алғазың, Хоортай аға, ат чиліне апарарға андағ аар кізіні, пілченнерге дее иттіріп албин.

— Поой пу Хоортай ағаны! Алын партыр аринча, — түкүрінче Пычон андартынох, пазын сарып салған, таяхтыг турча.

— Апар, апар, аға! Хам итчең ниме нимес, — іскен чөреен Апах одың оотчаңнаң көөктірче. — Тимір теңен нимені тимірөк часхырчаң, ачығ читкен нимені ачығох амыратчаң, — поэынаң чоохтасча Апах.

— Ахча даа чоғыл! Хайдар таарлапчазар, пабачаң! — сырлап ылғапча Домна.

— Опика, хая ахчачааң ағыл пирдек, — чоохтанча олған хучахтап чөрген ипчізіне Апах. — Онис синің дее парох полар көп чох. Пиріңер. Чазылып алза, санас салар, — аринча сах ла кізі чіли чоохтанған Апах.

— Че, палам, тохтат. Сағдайға даа аар полча полар, — амаллапча Домнаны Хоортай, — ағачахтар көргейлер зе, — пазырча худайға, — оспади палғас ылави.

— Тоозыл, парза, чылғы үчүн поэыңар одырчаң полбассар ба за?! — хыхырча Хапың хаты. — Асхырлыг чылгыбысты тіріге чееннер, — сыхтапча.

Ол табысха Сағдай усхун парған осхас полған. Хариатарын хазарта көрібіскен, ахсын хыйралта тутхан, оң холы сала көдірілген, че пір сөс сығарбаан. Домна ирінің ниме сағынғанын піледір. Ам, Сағдайны көр турып, ол іле піл халған аның ниме-де хыхырыбызарға иткенін.

— Совет үлгүзі аргыс, ікі ат хостир кирек. Сельсовет адын пиріңер. Ырах чол,—суранган Федор Павлович Пычоннаң нымзах үннең.

— Мындаг амыр нимес кўннерде атты хайди пирем. Орыс хасхылары тың истілісче. Чылғы сўр парчалар. Хаңаалыг чөрчелер,—Федор Павловичсер көні теедег чоохтанча Пычон сол хараан нымғыза тудып.—Сірерні, мында ара кіріспезеңер, орта кізее санирчыхпын,—орыстаан Пычон.—Харасхы чон. Ниме-ниме пол парар... Соонда чығанааңар ызырыназар.—Пычон тыны чох нимедір тіп сағынча Сағдайны.

— Полғаннаң артых ниме полбас!—ара хапхан Арина Петровна, Пычонны истіп салып.

— Ариначах, тудын піл,—сизік пирген Федор, ипчізінің тудын полбинчатханын көріп, киректі нымзадарға харазып. Че Пычон тарынчах ахсанни халған.

Домнаны ўр чөптееннер ханааға одыраң. Сликанаң Онис ахча пиргеннер, Хоортай апсах иледе хоостаан хаңзалар сығар килген.

— Ма, палам, пиглерге садарзың, андарох полар,—чөп пирген Домнаа. — Пу ипчі хада парча, поэның ахчазын хада апарча. Че одыр, ағачахтар улызып, чөр киліңердек.

— Парба, парба, палам, о хыйға палаңаам, сағыстыг хатычах,—оғыранча Домнаа Хапың хаты,—хойны даа ўрет саларлар.

— Хойны мин кўзедем, палам. Ағаа чобалыс чох улын,—сах андох ўзе тіпче Хоортай.

— Хазахтың имі пістинең кўстіг. Домна, чубанмин сығыбызыңар. Уездте чоохта, Домна, Сеерге кізі өдірче тирзің, Сағдайны көзідерзің, Пычонны өдірген тирзің,—чахып сыххан саах парған Апах.

— Я! Андар искіерер кирек,—чоохтанча Хоортай,—сірерге ат тепкен теєм, Федор Павлович, орта нимес ол. Хасхы, колчак Сеерге иткен одыр. Ол тағ ээзі улып алчаттыр. Пычоннаң Сағдайны тағ ээзі иттір,—пыросынча Хоортай Федорға.

— Пір дее ниме оңнап полбиныбыстым. Ат нимес пе? Кізі бе?—чапсып сурағлаан Полинцев.

— Сеерге—бандит, Сеерге—хозяин гор,—чоохтаан Хоортай, көбізін холнаң көзітклеп.

— Арина, Минсуғдағы пастыхтарға искирер кирек тағ ээзі хасхы кизи өдирче тiп,—Федор Павлович хайдағда анда хасхы парын пiлiп алған пу iкiден. Апахнаң Хоортайдан. Хайди итсiн зе, тiлнi чახсы алыс полбаанда.

Хачан, Домнаны чөптөп алып, чолға сығар тим чит парғанда, Пулат Созоев читкен. Хоортай аның адын килеп алған. Олох туста Зойканаң Таанах чиде тўскеннер. Зоя пiр дее хоґбаан iчезiн. Олар iкi өре Чобатты солбырадарға, өртектөрнi суға кире сўрерге чөре халғаннар. Арина Петровна хызычаана чарғы-чახығ пир салған, конфет, пряник, сушка ағыл пирер полған.

Хос ат, нымзахти, иптiг чатыр салған Сағдайны тартына, iкi ипчiнi апара, тозын пурлада халғаннар.

Хатығ урунған Арина Петровнаа. Домна пiр дее сөс пiлбеен орыстап. Арина, хай пiрее сөстернi пiлзе дее, чоохтас полбаанох хакас тiлiнөң. Хаас тумына парчаң чолны орыс ипчi пiлбеенөк полған, че Домна пiлген полған. Ол андар чалаң iкi хати чөрген. Че чолны чახсы пiлбезелер дее, тiл пар: орыс учураза — орыс тiлi, хакас учураза—хакас тiлi. Аттар даа сыдамахтығ, хаңаа даа ниик, чახсы сўрткелген.

Федор Павлович ам на, хачан хаңааны тўс чазы тигiрнең пiригiсчөткен орынны иртiрiбiскенде, чабал iстiленiп пастаан. Хайди чидiп аларлар iкi тiл пiлiспинчөткен ипчiлер. Хайди олар улуғ суғларны кизерлер, хайди аттарын отхарарлар. Таап полар ба, полбас па Арина Федорның, Минсуғдағы нанчызын. Тапса — прай ниме орнында полар. Че таппаза?.. Аны сағын көрбеен Полынцев. Че ниме чох. Арина чон тўсчөң тураа парар. Пiчiк тее алып албааннар. Аны даа чоохтанмаан ноза пудурғы чоон кнес. Сынап ўр имнирге килiссе чи? Ўр имнелерiне iкiнчiлес чоғыл. Анда хайди? Манзыраснаң пiр дее ўзўрiн албааннар. Че Полынцев ипчiзiне iзенген: ол хайда даа сидiктең сығар ондай табар; туртухпас, өткiн, нимедең чалтанмас кизи; нименi ала-тарта ла идiбiспес, ўзўрiп ал пiледiрген ипчi. Нинче хати Арина Федор Павловичти сидiктең сығарған, нинче хыйға сағыстығ чөп пирген...

ЧАРҒЫ

Сарыҕ аяс күн полған. Таңахтар унах тизекте путхалыс чатханнар, сөрөчиленип, чүктері аразына тобырах кирип, арыҕланып, хусхаахтар улуг өөрнөң күүрілізе түсчөткөннөр, чил чили күүлезе түзіп. Хайда-да, сарай үстүнде, таңах нымыха артызарын хадарып, ала саасхан сайрапчатхан. Аал істінде тынарға аар кии турған. Сала даа танычах сабылбаан, тигірде чалгыс таа пулут ойлабаан. Күннің өтіг чариина тигір сарғамдых чазылған. Ханалар хастадағы сахчаң оттар, пүрлерінің үстүне тизектің күрең тозынын урун салған, сып-сым на харалыс турғаннар. Салғанах аразында таңах палалары сыхтазып ала хайынысханнар. Іче-таңахтар, хырхылазып, палаларына ниміс таап, тыххлап, пытыразыбысхан палаларын чыы тартып алчатханнар; саасхан ма, харға ба учух парчатса, хуурлазыбысчатханнар, пипечектер чазынып сіренісчөткөннөр, піреезі ачых таа чирде пөгібісчөткөннөр. Аал аразында, сөдерде, пызолар хулахтарынаң чилбеннескеннөр, пірее, пірее улуг тыныбысчатханнар. Сібөт хара адай ала хоосханы, аахтап ала, хостап парчатхан, анзы ханаа сығара тырбахтана халғанда, сібөт, чоо ачырғанып, ханаа чоғар сегірглеен.

Аалның Чобатсархы хыри түрілчөкти тудылған торғы чили ноғанналған, Чалбах тигейзеркі сари көк ала парча часхан чили чазарған. Туралар, аңмарлар, иблер хамыс чапхан сарайлар үстү күнге ос ағас хастырығы чили хазарысханнар. Хапыңнаң Пычонның на чурты аал үстүне чалым хаялар чили артылыс турғаннар. Пасха чурттар, оларның хыринда, тағ төзіндегі күргеннөр чили көрініскөннөр, алай іргөк киндейка хыриндағы таңах палазы осхас пілдіргеннөр.

Чобат, хас үстүнең көрзен, харах сыстада сурланған, суғда чүсчөң аал хустары Чобаттың арғазында кизек ах көбіктер чили, алай ба ооғас тылолар чили пілдіріскөннөр.

Аал өліг осхас, алай ээн халғандаҕ полған. Пір дее кизи хайынмаан. Тигілген не, пөзікте ибіріліп, аал істін харапчатхан.

Өліг полбаан Хапың аалы. Сельсоветте чон толдыра. Сиден ортызында стол турған, стол кистінде Пычон Ива-

нович, Тохчын Владимирович (сураҕчы), Хапың (оён пыролаҕчы) прай ла сагал пас парған, абыс осхас, орыс кизи одырғаннар. Кизилер көк отта, аңмар сенеенде, тура кирлезинде одырҕааннар. Столға чағын, узун налапкада Федор Павлович хызычаанаң, Хоортай апсах одырғаннар.

Федор Павлович пыролатхан даа стулда одырчатханын пилинмеен. Чахсы кизи Пычон ачых-чарых одырғанда, Полицевтин көо-саа көдире тудылған. Сураҕчы поэинин тилинең иледе чоохтанған, пирее-пирее Федор Павловичсер устыҕ холын сазып чоохтанған. Анын соонаң түктиг сырайлыҕ орыс кизи чоохтан сыххан. Федор Павлович сизинчетсе, поэин хасхаа санапчаттырлар, кичиг паланын тынын үзерге иткен тичелер, Пычонны паза Тоёцны махтапчаттырлар, сиргек полған үчүн; чазырып, мылтых ал чөрче тичелер. Полицев Сабисте көр тапхан. Ол поэин тобин тут салған одырған, кизизер көрбинче; Хоортай аға саңай пасха, анын харахтары сағылысчалар, чоохтанчатхан орыссар паза сураҕчызар хази көрче; анын ээги титиреп парча, оң холы ние ле унада тутхан чили нымдылча. Тоёц (аны маңат пилип алған Федор) улуг өрчиде одырча, орнында тызы чох чызыллача, тистере ырсайысханча ырчаңнапча.

Орыс аннаңарох чоохтанча: «Чолда тирек өзектер сапхам, хара хусты арҕамчылаам,—тип, чойланған пу хасхы, Қолчак артханчызы,—типче,—сынап сыныхтаанда, прай чой ние полтыр, мылтыхты партизан командире сыйлаан тип алахтыртыр. Че сынында пир дее андағ ниемес. Пис сыныхтаабыс районда. Ам район тип адалча, арғыстар, волость ниемес (чонзар айланча). Мына көринеҕ мылтығын»,—хаптаң мылтых сығарча.

Чонда табыс сыхпинча. Хапың тура хонча, холын хуластанча Федор Павловичсер. Хоортай аныңзар тоғыр көрче, Тоёц хол саапча пабазына.

Федор Павлович мылтығын көрерге килеп алған. Мылтых ани, че пазылған пичиге чоғыл.

— Таныпчазың ма мылтығыңны? Алай таныбиныстың ма? Пилчезиң ме ам мылтых тударға чарадылбинчатханын?—адайланча түктиг сырай.

— Миниң мылтиим. Че пасхан пичиге чох иди́л партыр. Иптиг иди́лген тоғыс, — амыр чоохтанча Полицев, Сабиссер көрп, анын хылығын сизинерге харазып, Федор

Павлович іле піліп одыр, пу алчаасты Сабис ле түзедер паза аның ағазы. Че Сабис ноға-да харахтарын чазырған.

— Көрінер сірер аны пічік пазылған тіп турғанын. Түрче полза, пісті пыролап пастир. Тілбестеп пиріңер чонға, Тохчын Владимирович, мінің паза пу хасхының чооғыбысты,—сағысырастың чоохтанча орыс. Сурағчы, үгрет салған адай чіли, сах андох тура хонған, сілегейі пытыраанча аахтаан хакастап. Кізілер пірее чирлерде үрбеннес халып одырғаннар, таң хорығып па, таң чапсызып па.

Тохчын тохтаанда, түктіг сырай сурған:

— Пыроң пілінчезің ме, адай?—ідіргектенче.

Федор Павлович турып алған, амыр чоохтанған:

— Мин пір дее пыро итпеем, пазох чоохтапчам. Мында хайдағ-да алчаас ниме пол дарған. Тіріг киречі тігіне мында,—Сабиссер көзітче Федор,—ол ла сынны пілче паза аны кинемге кирген кізі. Сынап ол мында полза, сынның үчүн, ол даа сөлир кирек. Че мінің пір дее кирем чоғыл, пыром ідөк чоғыл. Мин ол оолны өлімнің ал халғам. Сураңар аннаң,—Федор одырыбысхан, тирін чызына, хызычаан хучахтана. Зойка түктіг сырайлығ кізидең харахтарын албинча.

Хоортай апсах тура түскен:

— Кем сірерге чарғаа пирген паламның киреен? Пар ба андағ үлгү кибірі чох? Пала мини — чарғызы минөк.

— Совет үлгүзі хыйхтатханнар үчүн турысча, аған, —чоохтан сыххан сурағчы, симіс хараан чадап азып.—Піс сірердең сурбаспыс. Ол чазы толбаан пала, ағаа үлгү турысча.

— Пу орыс, Федор Павлович чізе, пір дее араластың нимес. Олар минде полчалар, хылыхтарын сынадым. Худай-ағачахтар көрче,—кірөстенче апсах,—ол арығ кізі. Сабистең сурыңар. Мында чонға сынны чоохтап пирзін. Миннің ол ниені-де чазырча. Чоннаң чазырағга чарабас, палам,—хараан чызынча Хоортай, одырып.

— Олғаннаң ниме сурарға итчезер? Амох чарғылырға кирек көк харахты, пістің ондайнаң, кибір ондайынаң, чызы чох ползын пістің аалда хазахтың, — күүлеп тур Хапың.—Мин өөн пыролағчыбын, аалның улиибын. Өкіс чабыстарны хазахха пазындыртпаспын.

Тохчын Хапынның чоогын орыстап читір пирген, түктіг сырай өрініп одырған, че Федор Павлович позын орыстаңар хырт көрчеткеннерін іле сис халған.

— Суранчам Сабистең, чоохтап пирзін, — амыр тапсаан Польшинцев.

— Чоохтап пир, палам, — амаллаан Хоортай.

— Чоохтазын, — мунзуруғын хылаңнатхан Хапын, позы Тоёңзар нымхызыбысхан, анзы тоғырхы хазаа ізінгер парыбысхан.

Сабис азах үстүне турған, пазын төбін тутча, харахтарын пір дее кизізер көрбинче.

— Прай нимені чазырбин чоохтап пир, Сабис, — суранча апсах. Табыстар аных суранғаннар. Че Сабис прай ла тітірезібіскен, азахха тур таа полбинча.

— Аарлығ оолах, чоохтап пир, кизі полып. Хайди полказың чазыда? — амаллаан Федор. Тохчын сах андох Сабиске тілбестеп пирген. Прай сым одырған, хайдаг-да уғаа улуг ниме сағаннар. Ол арада Хапын тың иде көксөребіскен. Хазаа ізии азыла түскен, аннаң Марик сарығ тайға мүн салған сығара хонған. Прай кизі хайин андар тастаан, Сабис көрібөгіскен. Хапын идөк ле үннең чоохтаныбысхан оолғына:

— Ноға мүнчезер пу малны? Сабиске сыйлал парған нимені. Апар сал хазаазар, — хатығланча оолғына.

— Амох, пабан, — Тоёң, сарығ тайдаң Марикті түзіріп, чидіне халған.

Сабис пазын көдірібіскен, анан, хараан орта көрбин, холын Федор Павловичсер сунып, хысхырыбысхан:

— Пу хазах адым хуйдырған, мылтыхнаң атхан! — сырайын туу тудынып, сиден тастынзар ойлап сыххан.

— Ам хайдағзың, көнетке, — стол сапхан Хапын. Кизілер узы-пазы чох тапсасхлааннар. Тохчын тілбестебіскенде, Польшинцев хамахтаң саптырған кизі чили одырыбысхан, харахтарына хызыл нимелер көрінглеен. Стол кистіндегі хазах тура хонған, пағ хаап алған, хысхырча:

— Сағамох палғабызыңар!

Аның табызына Зойка сырли түскен:

— Иди, Харбинка, не дам папу! — сырлапча пала, пабазының алнына турып. Пала табызына Федор Павлович хабына түскен.

— Харбинка! — хатап адаан Федор палазының соонаң, позы стол кистіндегі абыс сүмнен салған орысты чоо

көр сыххан.—А...а...ана кемзін син! Че апар! Чахсы кізі, хада пар, — айланган Цычонға Федор Павлович.

Түктіг сырайлыг кізі сырай-пастаң иртіп парған, тіл алын полбин одырған. Кізілер піл полбааннар ниме полчатханын. Пычоннаң Тохчын на, прай нимені піліп, киректі түзедер сағыс сағынғаннар.

— Чарғылаңар кибір хоостыра,—тапсаан Тохчын, позы, хазахты чидініп, сельсоветсер кір парыбысхан. Киректі Хапың холға алған.

— Иліг сырыпнаң чыртарға, сыйамны,—тапси түскен Хапың одырбинаң на.

— Хосханах, мынзы нимезі полчаң, абаай кізі,—чапсаан Апах, аринча сах килген полтыр.

Хоортай апсах тура хонған:

— Чырт мині, Хапың хончых, холың хычыпчатхан полза,—сизік алып пастаан апсах,—амғы үлгүде андаг кибір чоғыл тіп искем.

Полынцев улуғ ачығда одырған, ниме чоохтасчатханнарын піл полбаан. Аның сағызында волостьха ла парары чатхан, анда ол көзіт пирер Харбинкаа. Аннаңар тігі кізі ідіргектеністіг пайның іргек күркү чили пулбырап одырғанында, Федор Павловичтің пір дее кирее халбаан. Ол хызычаан пик хучахтап салған, чолға сабыл парған одырған. Пір дее хати чоохтанмаан. Пычон Иванович Федор Полынцевсер идок ле күлімзіреп көрчеткен, аннаңар Полынцев киректі толдыарын ікінчілебеен. Иди тадылыг сағыста одырған орысха Пычон, пазын сарынған сарынчаан ондайлап, нымзах үннең читір пирген. Федор тура хонған. Агаа совет үлгүзінде мындаг сас кибір турчатханы аринча пілчее чох ниме полған. Пычон пілдір пирген: ол, Пычон, улуғларының андаг чарадығынаң чөпсінминче, аны совет үлгүзі хылыхха албинча, пасха пыро алыс сағын табарға суранча тіп, чоохтап пирген. Федор Павлович сағынған: чир дее сын, чахсы кізі пу кнес.

— Пу хазах, мында киліп алып, чон сайбапча. Чоо чыртып, сағамох сығара сүрерге кирек, харындастар. Пістің аалда хачан даа хазах чуртабаан. Мин тірігде, чуртабас,—стол саапча Хапың. Ол прай позын іле көзіткен.

— Че хазах пол, тадар пол—пір худай салған кізілер ноза, абаай кізі,—столзар пас килген Апах.—Пу ха-

зах уғаа ус кізі осхас, мин көргенде. Узына даа үгренип аларбыс, хынзабыс,— чөптөпче Хапыңны.

— Апах, синің араған азын парған ма?—сөккли чоохтанча Хапың, ачырғанызын чадап пазына.

— Пір-ікіні алыбысса, чарирчых, ахсым даа хурубасты, паядаң чоох истіп,—хормачыланча Апах.—Аларчон харындас хайдар-да чазыныбысхан. Ол ла мині тосхырадыр арағаа.

— Мин піди чаратчам, харындастар: Федор Павлович Хапың абаайға тербен тимнөп пирзін. Анда пырозын тастирбыс. Совет үлгүзінде хол тербенінен хоғдырға чарабас. Хапың абаайның тербені полза, піс тее көп нимес азыбысты тартып алчадарбыс. Туғ туғлирға, туразын идерге полыс пирербіс. Істін идерге ус кирек. Федор Павлович ус ноза. Чаратчазар ба?—намал сыххан Пычон.

— Чарир! Чарир! — тапсасханнар кізілер.

Хапың даа чөпсін парған, че мындағ чөп пирген:

— Тербен чөр сыхсох, ондайын пілер кізібіс табылзох, чызы даа чох ползын пу чирде көктің, — чонзар көрче.

Пір кізі дее тапсабаан, че хаты теен:

— Ырах идерге... Аар чөрзін, — талтайа турған Хапың хаты, ханза сора.

— Анзы соонаң көрінмес пе зе? — чоохтанған Хоортай апсах.

— Чох, анзы чох мин хол көдірбеспін! — хысхырча Хапың.

— Мин дее көдірбеспін!—аахтапча хаты.

— Че абаайның чөбінең хада чарадыбызаңар. Хол көдіріңер,—сурынча Пычон.

Хоортай, Апах, Онис хол көдірбееннер; анзын Федор Павлович көр салған, че хайдағ нимее хол көдіргенерін, Пычон тілбестөп пиргенде ле сизінген.

Полынцевтің удурлазары килген, че, хачан прай пөгін килгенде, ниме сыхпазы іле пілдірібіскен. Пу аалда сын ниме чоғыл, киректі хынғанни ла ит саларлар. Совет үлгүзінің чабал ырчызы Харбинка мындох чылығ чир табынып алтыр. Хайди идіп алар чалғыс Пычон! Удурлан көр чалғызан, иліг дее сырып пирерге аябастар. Көөлче ондайлир кирек, көйтiк салынар кирек. Ол ит пирер тербенні. Тас тербеннерін дее холнаң ибіріп иреелен-

местер. Көрчезін, Сабис тее тоғыр. Арса, ағаа туза ит-пееннер бе Федорнаң Арина? Көр син аны хайдар айлан-дырыбысты.

Федор Павлович, позына барабан чили истілчеткен көксине хызычаан чаба тудып, Пычонның соонча сельсоветсер кір парған. Аархы тура ізин чабых полған. Андартын Харбинканың табызы сыххан:

— Э, Федор Павлович! Полынцев, ирт пеер!

Полынцев Касьянычтын оолғы Харбинканың үнін ам іле ис салған.

Харбинка чоох чоохтап тур, Федор Павлович одыр салған.

— Мылтых тудынарға чарабас, чох-чоостарны пазынарға чарабазох. Школа азарға кирек, олғаннар үгрениннер,—өтіркепче, анаң Федор Павловичсер айланып,—че изен, Федя! Син мағаа тарынчахсың, мин пілчем. Аришаның үчүн істің хомай полча. Че мин аны кірлебеем. Тарынчаң нима чоғыл. Син сын партизанзың. Мин дее партизан полғам, Совет үлгүзі үчүн чөргем. Пўүн сині сыныхтирға иткем. Че син тудынчахтығын. Чир дее андағ полғазың,—хараан матап орта көрче Полынцевке. —Мин кулак палазыбын. Че мин пабам чуртынаң тискем. Пос пабазына пос тенерге чарабинча. Маркс таа чох төлі полбаан, Пушкин дее дворянин палазы. Че олар совет үлгүзі үчүн күрескеннер. Деникиннең чааласханнар, синінең піс, тізең,—Колчакнаң,—папирос хамысча

— Пушкин үрдегі орыс писателы нимесчик пе?—сурған Полынцев, Харбинка тымылған аразында. Пычон істінде чоо хатхырча. Хыя сых парғанын хабынып, Харбинка кикілеен:

— Й-й-а-а, андағчых, неке. Кемнең алыстырыбыстырын, кем чізе... Кочубей Мамонтов. Ол фабрикант палазы, че совет үлгүзі үчүн үс хати палығлатхан.

Федор Павлович Марксты даа, Кочубей Мамонтовты даа испеен полған, аннаңар сынға санаан Харбинканың жооғын.

— Мылтығыңның пічігін өнетін арытхабыс. Синіөк сынирға тіп чи. Аны олох таа сағаа тудынарға чарабас, аннаңар, партиянаң чөптөзіп алып, іди иткебіс.

Федор Павлович истіпче, киртіксіпче, че пазох сағына: «Ноға ол чиит позынаң піди сағалын позыдыбысхан, іүленген не чили? Кемнең тизіп мынча ырах чирге кидіп

алган? Совет үлгүзі үчүн чөргөн кизе чирі-суунда даа чуртаза, кем хадылар?»

Прай ол сурыгларга іле нандырыг сыхпаан Харбинканың ахсынаң.

— Нога піди чүлен салгазың?—сурган Федор.

— Киржак полып, көрігчее чөрченмін. Көп туза пирген пу сагал магаа. Ам аяпчам кистілерге,—пір туртухпин чоохтанган, сагалын сыйбаглап ала Харбинка.

Федор Павлович паза даа ниме сурагга хынмаан. Саңай киртінчеткен полып, сыгарга анымчохтасчатхан.

— Аринка нога көрінминче?—холын позытпин, сурган Харбинка.

— Ол аны Минсуга ыза пирген. Хакас хат аларга итче,—асхыр чили огырана хатхырча Пычон, Полынцевтің орнына нандырып.

— Олган көзіне иртіре ойнабанар,—сала хатыгланган Федор Павлович.—Олар ойнапчалар, Зоячах, испе чөбе оларны,—хызычаан сыйбапча пазынаң.—Мында таг ээзі хасхы кизілер соххлап салган. Мына пірсі,—Пычонны көзітче Федор.—Че пірсі хадарчы—өлер пу саринда. Аны имчілерге апарыс парган. Ур айбын салдылар,—Зойканы тасхар ызыбызып, чоохтанган Федор Павлович.

— Пар андаг таг ээзі. Көрінзе—көрінер, көрінмеске итсе—көрінмес, кизіні зе өдір тее салар хынза,—пілігчі полча Харбинка.

— Сын тіпчезер. Сала өлбин халдым,—сала маңзыри алнына ойлапча Пычон Харбинканың.

— Анымчох, Федор Павлович, танда тербенге чапсынар кирек,—хол тутча Пычон.

— Тудынар кирек, Федя, пу кизінің сылтаанда оой поэдың,—Пычонзар көзітче Харбинка,—Хоортай ага сині чыртырбаанда салбасчых,—кічігде адачаң адынаң адапча Харбинка Федор Павловичті.

«Нөсс Хоортай ага Сабиске киртін парган»,—сағынча Полынцев, чарғының хайди ирткенін оңнабаан кизі; агаа тілбестебееннер. Хоортай ага чоохтанганох. Я за, палазының палазына киртінмин пу пасха чирдең килген орысха киртінер бе зе ол даа апсах.

Федор Павлович аар ла артынчах апарчатхан чили парча, сазычаанаң сағыл парча. Полынцевке, пазы пасха кизіні чили, азахтары аар тастар сөртен париган чили пілдірген.

Федор хызычаанан суға сомарға парғаннар. Күрен ат оларзарох пас килген, оғыранча. Чарын пазы сала оңдайлан партыр, че ам даа хомут сухчаа чоғыл.

Иир сабыл парғанда, Чобаттың суу чылығ поладыр. Федор Павлович аар чўскен, идінде арыбас-парбас ниме чапсын парған осхас пилдірген.

Суғда даа чуунза, көк отта даа чатса, Полынцев Федорның чўреене амырир ондай табылбаан, тызыхчан орын чох полған: ол тың сабыл килче, сысти тўсче, ачи халча. Пірде, Арина Петровнаны чохсынып, уундар ла хыза пазыл сыхча; пірде, ўр ниместе ирткен нимелерін сағысха кирип, чўрегі хайдар-хайдар улуғ пилдірибисче, көксине сынминысча. Сағыстар удур-суурых кирдің-сыхтың полыс турчалар. Пір сағыс сынны табарға кўстенче. мындағ уятта тик ле чирдең халарға чарабас. Ікинчі сағыс амыр полибызарға хығырча. Толдыр пирерге чарғылаан нимелерін, анаң чўре халарға Бондаревказар. Че анчаға читіре хысхы чит килер, хар чаап парар. Атты, посты өзөктір саларға ба? Паза пір сағыс харбазарға хығырған. Хайди харбасчан. Чаалазарға полза—анзы пасха кирек. Ыырчыны тўзіре ат, кис хылыснаң, чыданан сас. Че мында ырчы көрінминче. Нёос пу аалдағылар прайзы ла ырчылары Федорның? Иди полза, пуларға сағамох тизерге кирек, итпезе онның полбас. Че анаң хайди мындағ улуғ аал прайзы ла ырчы полчан. Пычон чи? Ол чахсы кізі бе? Че чурты ноға Қасьянычти осхас са? Алай мында прай ла алахтырт салған улус па? Сағынар, сағынар кирек... Пычон ол уғаа көйтік нимечек, неке? Тохта... Тохта, Пычон...

Чибіргі ікинчі глава

МАРИКТІ АЛАМ

Хапыңның тудыс чардынаң иткен сиден ізии ікі чара азылыбысхан. Ах сарығ хузуриин чайылдыра сайбырли, сарығ тай сыға салған. Сабистің ахсы даа чабыл пілбинчеткен осхас, ырчайыплаыстыр. Хоостаан киис ўчўргў урун салған. Сабис сарығ тайда чіке ле одырыбыстыр, көні Пычонзар тарт парир. Аның ат суғарчаң орны Пычонның суғ алчааның алтында пол парған. Көзенектер алтынча сығырып ирте халған, хас алтынзар инібіскен.

Ікі чүрек төй сабылысса, пірігерге тартылысса, уханчылар осхас поладыр. Марик мында кип-азах чуупча, Сабисті көр салып, піргер ойлаан, че анаң, ніскечек күлібізіп, орнынзар айланған. Сарығ тай Чобатты чыстап таа көрбеең, аның істінде наада іскен суғ сағба пирген. Чапсыра пастырт киліп, Сабис аттың түгее чалнына оң холын частана чат салған. Марик ниме дее идерін пілбинтур, анаң сизік алынып, сүрместерін инніне азыра тастағлаан, ікі наағында ітіген чаяхыттары чарығлап сыхханнар, анаң ол оң прай сырайынча тараан, ах мойнынзар түскен. Сабис сол холынаң ат чилнін сыйбаан, анаң Мариктің оң холын хаап алған, аны ат чилнінзер тартхан. Он салаа чилін аразында путхалыбысханнар, тамырлары піріктіре сабылысханнар. Иледе үр чазынчах ойнааннар он салаа ат чилні аразында. Оларға пүүн тарыхтырыс кірінмеен. Пычон Хапында абыр-төргін арағазы іске, аның ипчізі аар чох, пеер чох чатча, ханнан хағырча. Марикті хыйғылачаң кізі чоғыл, ол поэы хынғанни ла тудынча. Че Сабисті зе ат чилні тіп адапчалар, аның чуртас ат арғазында даа теедег иртче. Пабазы саайланғаннаң пеер, ол хараа даа аттаң түспинче: изер хамаанда сабыхсып алча; азых аның—тиргіде, тоозылбас чей—Чобатта. Сабистің хазаазы даа кизін тиргіде—отыс хулас хыл арғамчы, анынаң пағ теңмеен сас тайларны хазаа чох тутча. Сабис чаза тастир чоғыл арғамчыны.

— Марик, мини...—тапсабысхан Сабис, Мариксер орта көріп, сол хараан чаабызып. Аның сол харағына кічичек ах түскен полған, паза оң хараанаң сала кічіг полған. Сабис аны Чобаттаң көрініп алған, көріндезі—Чобат сырты, чуунчатса, андох көрініп аладыр. Ол сыынаң, сол хараан чазырадыр, ам даа Мариктең чазырыбоғысхан.

— Ниме синидір, Сабис? Сол холым ма?—хатхырыбысхан Марик, Сабисті оңнабин салып, холын суста тартып. Марик ачых-чарых хызычах полған, сала өткін арах. Арбытта өскен, орыс хызычахтарынаң ойначаң, аннаңар чүлтек нимес. Харындастары даа, паба-ічезі дее хатығлабачаңнар. Пычон—Мариктің пабазының улуф нанчызы, аны пала идіп өскілерге ағыл килген. Пастап тайғазын сағынчаң, ам көнік парған. Пабазының олған көп, чиистең хатығ. Мында чиис чыхсы, че прай нимені Марик итче, Пычон хаты устап ла одырча, перінче.

Чир тамағын чахсы өскір пілче Марик. Орыс хызы-
чахтары аны кічигдеңөк сығара үгрет салғаннар, огород-
та тезерге тың хынадыр Марик, суғ хости ла полған па-
ба ибінде.

— Ат, Марик, ат, сарығ тай, — оңар-тискер чоох-
тан сыххан Сабис.

— Садып алдыңар ба?

— Сыйлап пирген Хапың ағам. Ағам абыр іс халды.
Мараа пір иреетті Пычон абаа кўстебіскен; ачығ араға,
сыхпинаң хус салғам.

— О, син іскічі поларға ба?

— Чох, Марик, мин, хамға ла одырбазам, іспеспін.
Хам хамнапчатса — ізерге кирек, ағырығ хаппас. Анна-
ңар хамға одырза, кўстепчелер, іспезен, орба көрерзін.
Сорокиннеп кил, Марик. Чобат чоғар кизек пўкте соро-
рокин уғаа хойығ. Тілім хал полғанча чїдїрбін. Кил
таңда.

— Пычон ибде чох полза, парам, — Марик, арынып,
піргер көрібіскен.

— Тоёң сірерде удаа поладыр ба? — ноға-ноға су-
рыбысхан Сабис.

— Кўннің дее теедег, — көнізінең теен Марик, — ол
мині сарығ тайға мўндїрген. Э, син көргезің хайза. Хай-
ди иттің ол орысты? Сынап мылтых атхан ма? — тўп-
тестїрген хыс.

— Тааң... хайди иттілер ни зе, — піргер көрібіскен
Сабис, ағаа паза чоохтазарға хомай пілдірібіскен. Ікі
ниме чўреене хазалысхан: орыстанар сурағлас паза То-
ёң. Нимее ол аңдар чўрче, оол чох чирзер.

— Нимее килче Тоёң сірерзер? — көйтік сурған Са-
бис.

— Нимее килбес! Аңазынаң карт саапчалар, араға
ісчелер. Ноға-да ол минзер ле көрерге хынадыр. Хыр-
тыс-хурустығ. Аңаң сіліг оол.

Мариктің тўгенчі сөзі Сабисті сала аттаң тўзіре
саппаан, чўреене хомай пол парыбысхан. Сабис сіліг
нимес хуча харахтығ, пўгўр харыхтығ, харахтары даа
ікі пасха: улуғ, кічіг; көміскезінде, чыхчозында сорып-
тығ. Сабис адын ибінзер тартхан, турған орнынаң ўкўс
иткен, Мариктің хыйғызы табан табызы аразында чїт
халған:

— Сорокиннеп хайди даа парам, Сабис!

Хас үстүндө Сабисті Хапыңнардаң тарас турған улуг суулас читкен, ол ыың-аанда Хоортай ағазының таң сыыды ба, таң көглезі бе хада ыылаан.

Хапыңның ибінде сыннаң даа халын іскі парчатхан. Сылтағы сарығ тай иткен. Ағалығ-ооллығ ат абырлап парғаннар: полған на атты нимес, че аттап-пастап сарығ тайғы. Аны абырлирға Хапың поэы чоохтаан. Хоортай апсах ол абырға үр тимненген. Ибде, тізең, изер-тирігні чалтырада тимнеп салған.

* * *

— От кінніг малымнан иң артығын сыйладым, Хоортай хончых, — махтанча Хапың.

— Хыр пазымнан алғыстапчам, хончых. Парни парда, чохта үзілбечен. Хойығни хойып турзын, чазығни чазыбазын, — алғапча аға, поэын ундутпин.

— Хыр саап пастабысхан ноон, аға, — чапсыпча Пычон.

— Пу чайғызын на чыхчоларыма хыро түзіп пастады, кичее-пүүн не теедег. Чалтырастығ хоных чаға чызытча, тітірестіг чуртас тісті унатча, кігіглерім. Йо, ху-дай-ағачахтарох көргей зе, — чобалча аға.

— Чарны пөзікке чағын полза, чалаа чабых ноо, хончиңчаам; иңні пөзікке ирдензен, идек хуруг ноо, аалчычаам, — көдірілче, хычаныснаң ибірче Хапың.

— Чазыдағы малны хадарып, часказына читпеен Хоортай оол, — ырлап пастаан аға, — чуртазымда пастағызын на піди тудынмин іс парим, хончыхтар, палам Сабистің өрінізі кірді полбас па за, — піргер саптыра чоохтан сыххан апсах.

— Чир пирбеен нимені хайдаң чидер зе, хончых, — араласча Хапыңның хаты Тапчы.

— Чараазы чалбах ир полза, Хапыңның сөөгі полбас па; чазызы маллығ чир полза, Чобаттың істі полбас па, — ырлапча Хапың, тахпахтас пастирға хынып.

— Изірібістіңер бе, таң, сірер, апсахтар? — сизіндірген Пычон, чалчыстығ тахпахха хынмин; кем піледір оларны, чапсыныза даа халарға чох нимес.

— Кем апсах! — пір тиге хысхыра түскеннер ікі частығ улус.

— Э-э, изірбиндірлер. Хая, Ату, ізіг айраннин ағылдах. Хаппинчатхан осхас пуларға, — хаңалдааға састырча Пычон.

— Иречін асты іскенде, ибге нанчаа полчаңох; ара-
ңын асты алғанда, айланып, нанчаа полчаңох, — нанар-
ға иткенін систірче аға Хоортай.

— Орта сыхча хончыхтаң, — көөктірче иб ээзі ипчі,
Пычонзар харах сығыныбызып.

— Чалынның от таа ус парадыр, частыг харахтар
ноға чабылыспас. Харахтарым нуулчалар, парим, хон-
чыхтар, — харах сығынысты сизін салып, ырахтын
ибірген аға. Че пір дее кізі хабынмаан.

— Ноға одырбинчазар, — сурынған Ату.

— Айраның айныда сыба, Ату! — хыхсырған иб
ээзі ипчі, анзы пеер араласпасха теені полған.

Хоортай, чоо изірік полип, палғалызы чох чоохтан-
ған, оластап ала сыға халған. — Чардылыг ибнің ызы-
наң хахпастыг ибнің ызы артых, чағлыг тамахтың та-
диинаң чағбан тамаамның тадии артых, — читкен Хоор-
тайның соонаң аның ыры.

— Чабал тонның піді ачыг, чабыстарның тілі ачыг, —
түкүрінче Хапың Хоортайның ырына.

— Таңдох түкті, тееріні индірерге, пабаң, — күр-
ленген, киректі чоох пастап, он тоғыс чазын апарчат-
хан Тоёң.

— О-о! Минің оолғым күннең күнге чурт үлгүзін
алып пастапча ба хайдағ, — чапсырхаан Хапың. — Үдін
чидер бе нимее чарадарға?

— Нимебіс тик чатча, өліг чатча. Мин садыг идерге.
Пычон ача чөп пирер, — посха ізеніп, күрленген оолғы.

— Аңаң хада парар полза — сығыңар. Тимірге
урбассар ба за. Пічікке ізес пе. Хырых чыл тыхтаан
Хапыңни хырых пуд алтынға пастырбас, — көдірілче
іскее хаптырыбысхан апсах.

— Мин іскертін сағба алчам, абаай. Түрче ползох —
тееріні, хылны, түкті хазынаа чығчаң одырлар. Фабри-
калар тоғыс чох турчалар нимес. Чыг, чығ... Қөр ле
одыр халарзың пірее күн, — өтіркеп хычанған Пычон,
Хапыңны саахтыра.

— Хайди, хайди? — тура хонған Хапың, сағаллары
тітірескен. — Минин тартарлар ба? Чызызын, чир дее
пирбеспін, — стол саапча.

— Тик ысханча, чарымызын даа ал халар кирек, —
пілігчі чөбін пирче Тоёң.

— Таңдох хырых ат көлем. Позым хадох парам, —

пастырглап чөр иб ээзі. — Тирін, Пычон туңмачах, та-
ныс садыҥчыларыңа чылдырыс пир, — сурынча.

— Сини үреенче, поzymни тоозылзын, абаа, — чойыр-
хапча Пычон. — Тоёңның чон аразына кіріп пастиры
чит килді, абаай. Көніксін, — наманча Пычон. — Чур-
тың тударың пу ноза, абаай, — иңнін азыра хучахтапча
Тоёңның.

— Анзын за мин поzym даа хабынчам, — тоғыр
хаапча Хапың, улуғ кизек хыйма тайнана.

— О, парасхан сарығ тай, пазыңаң парды хайран
хулуныбыс, — сыхтапча иб ээзі хат.

— Че ылғаба, іцең, син пір дее ниме пілбинчезің.
Түрче мүнзіннер чапсыхха, — үтертче оолғы. — Сарығ
тайны пір асхыр чылғыдаң полар, пис асхыр чылғаа
даа орнаспасын.

— Хыйға, палам, — пазын сыйбапча Хапың, — ту-
рыстығ төреен төлім.

— Эй, Уклин, пастах пеер чағын иде, харааң көр
минзер! — хысхырча хат кізі, інек сағчаңнарның пазы
хыс ибге кір килгенде. — Син мині пір дее ниме сизін-
минче тіп чөрчезің ни? Ноға кичее сүт пір көнекче ас
саалған? Пызоларны ноға үр эмізіп саапчазар? Ниме
көрчезің? Ниме үчүн мин сині өөн нымысчы идіп пу иб-
ге сурағ-сап чох кірерге чаратчам? — үзігі чох аахтап
сыххан хат кізі, позы Уклиниң алында ікі нанына таян
салған турча, сала саппас пазы полча.

— Чахсаан, чахсаан оларны, — көөктірче Хапың
хатын.

— Апахтың палалары інек саапчатхан на чирде
хайынысчалар, іцең, — хоптанча Тоёң. — Көбік чіпчет-
кен осхастар.

— Чир дее эне зе. Сүт тыхча поларлар, — хазырлан-
ча Хапың.

— Ол палалар інек ибір пирчелер. Пызоларны даа
кирерге полысчалар, — пыролығ үнненген Уклин, сала
төдір пазынған, сілегей чачыраан сырайын чызына; хат-
тың сілегейі пүргүрілген ағаа.

— Э! Ниме тизің! — атыға түскен хат сүрмеске ты-
нарға, че Уклин сығара ойлирға маңнанған. — Уй, ай-
налар! Уй, хаарғаннар! Артых нимем пар ба прай аал-
ны суғарарға! — ойда чадып, ізікті тепклепче, ачийн
пазын полбин, Хапың хаты.

— Че, өрекен, чобалба. Чаргыны таңда чар салыбызарзың. Ам онарыл, піске азых тимнезіннер, чыхыглабыс, — суранча Хапың.

— Че, абаай, мин сині өріндір салғам, — пір дее тапсабин одырған Пычон чоохтан сыххан, — сағын көр ам. Чарир ба мағаа анча көп нименең сырбалызарға? Минсуғда прай ла пастыхтар. Хайзы-пірсі мині пілчелер. Мағаа сала даа чарабас.

— Хайди за, туңмачах, хайди поларға? Миннең пылап таа аларға чох тібестер, — ніске үннең сыттанған Хапың, хылийн саңай алыстырып.

— Че, чарым тееріні пирер ползаң, ондай сағын пирем, — пір дее туртуғыс чох теен Пычон.

— Чох, туңмачах, іди киліспес. Син мині чуурға хараспа.

— Хайди чоохтанчазың, пабаң? Изің иртче бе? — хазырланған Тоёң, — Піскөк сағысырапча абаам.

— Читіре сағын, палам. Табырахсың. Пілін көр чарым теерібістің нимее турарын.

— Чызызын ма андағда, пабаң?

Хапың, пазын тудынып, столзар мөкейе одыр салған. Пычон Тоёңзар хынып көрчеткен, өрінізін сала даа чазырбаан, Тоёңның Пычонға киліскек чолча парчатхань Пычон іле пілген.

Иб істін от паза тўнўктең кірген кўн хараа чарытхан. Төзекті көк торғы көзеңе пўргеен, оң-пазы хоос абдыралар парааннар ўстўнде сағылысханнар; кибістер, кўмўс оңнене, сундуктарны чаапчалар. Талбахтар ізіксер ле парлар, тўрні хоостаан киистер чаапчатханнар. Ілгөрлер харах чалтаныстығ, оң-пасха сырлығ сын ідістернең сағылысханнар. Пөзік тўнўк хайдағ даа хус кір полбас иде эмекнең сырылған полған.

— Че чарай за, — чадап тілін айландырған Хапың.

— Андағ полза, ис пеер, абаай, — хайыға тартхан кнес, — кирек піди чарир. Піс чон нимезін апарарбыс, чон нимезін. Чон прай город товарынаң сыдачаа чох хызылча. Синің нимең чох полар. Пічікті чонни тіп тимнирбін. Совет ўлгўзі пілер идерін, — өтіркепче Пычон. — Ах хан ўлгўзінің изін, товарын чығаннар ноза. Машиналар сыххлапча тіп истілче. Піс чонға оларны сығар килербіс, орнас килербіс. Чон піспіс ноза, — иптеп одыр Пычон. — Прай ікі тиң ўлезербіс.

— Хайди, хайди? Тееріні ле нимес пе? — чочып парган Хапын?

— Ноға тееріні ле? Прай ікі чара үлезіг.

— Чох, туңма, іди уғаа сырай чохха тōйй.

— Анзы поэцнаң, — турча Пычон, парарға полып. — Хынмазан, пўнōк искиріг ызыбызам. Минсуғдағы ревком ідōк ле кōчир парар. Разверсткаа тартар. Мин чазырған сылтаанда ла синің нимене теңминчелер — пілбинчелер.

— Пабаң! — хысхырча Тоёң.

— Чох! Аринча киліспес! Сырбағчы полтырзың, туңмачааң! — тура хонған Хапын. — Исті анычаа — мин, харбачаа кем?! — тўкўрче столзар.

Пычон ізіксер пасча кōйлче.

— Тохта, Пычон! Йо, поэмай! Йо, изімей! Изелчезің хараам кōзіне, — сыхтапча Хапын, столға тўндере чадып.

— Сағаа пу кізі полыс пирерге итче, син сōкклеп одырзың, абаай кізі. Тўлўң читсе, алтынныңнин ағызарзың, кўмўстігнин кўрирзің. Хабах, чейге сояннарын тазыннарын сығарарзың. От сабарға, тырбирға, ас кизерге, ас сабарға машиналар пиріп, чонны тикке тоғындырып ал турарзың, — іле ит пирче ізік хыринаң Пычон, поэзы сығар-сыхпас, айбыннача.

— Чарат, пабаң! Чарат сағамох! — хысхырча Тоёң, иб істінче ойлағлап чōрче.

— Че параң... ползын ар хайди даа, — чоохтанған Хапын, поэзы столға пазох чаба тўндере чадыбысхан, оорлапча.

— Хараазынаң парар кирек, кўнōрте ағас пўріне кōлен турары кирек, — табырах пас килген Пычон, — чуусха ўс-тōртче терпегес, сарығ терпегес кирек.

— Анзы миннеңōк пе? — ниме ле хазалған чіли чачыраан Хапын.

— Паза Атудан полар ба? — ачырғандырча Пычон, Тоёңа харах сығынча. — Че, кōксім хурубысты. Салдах, Тоёң. Нигечім азых тимнирге сўзе халды ба? Кўлўгōк иней... Ол кірбеен ўт чоғыл, — хатхырча Пычон.

Ўс ачаң орныларына одыра тўскеннер; ўр тоғаспаан нанчылар чіли, паарсазып тарт сыхханнар Атуның хызыл харахтарының ачығ чазын. Арали аны махтап салып одырчалар, ах чірчені тўндерібіскен соонда.

— Амды мині истіңер, — тиң кізілернең чіли пастаан Тоёң. — Хат аларға сағынчам. — Хапыннаң Пычон ікі тиңе андар көрібіскеннер, талған кізі чіли, хат парғаннар, ах ла чирдең сых килген чоохтанысты истіп.

— Марикті аларға итчем, — аннаңар чоохтанча ол.

— Худай, худай ниме полчаң, нозы полды, — чапсып сыххан пабазы. — Чөнібістің ме, Тоёң? Родтығдан, ырыстығдан көрчең. Халыннар тоозыл партыр ба пу чир үстүнде, палам? Ноға андағ пір дее киліспес нимелер сағынадырзың?

— Мин Марикті чаратчам, пабаң. Паза сарыс чох ползын.

— Чоохтас көргезің ме, Тоёң? Көөленчезің ме позың? — сурғлаан Пычон, чоплада ит тайнаан аразында, Тоёңны чоо даа саап салары тутча.

— Нимені чоохтазар, чоохтаспаам. Мағаа, хыс ла полза, көөленістіг пілдірче. Пілерге итсер, аның пабазы піске кирек. Соян чирінзер чол пілче. Андар садынаң парам, хастым чоллағчы полар, — пір туртухпин теен Тоёң.

Пычон сағынып одырза, пу оол уғаа харасхах, ирте ир пол парған төл полтыр. Андағ поларына Пычонның көйтігі көп салылған. Че ам аның саназын ис көргенде, Пычон чіглен пастады: мының сизігі чітіг полибыспазын. «Сиргек тудынарға, мойыннатпасха», — сағынған. Ибіре чоохтан сыххан:

— Орай олған түлі чох полчаң. Марик — орай.

— Он пизі тол парған, ағаа хоза, хыя санапча поларлар. Көгіс күрдек, нан пазы налбайча. Син дее, абааң, пастағы ипчінні он үс час көп чох ла ирткенде алтыр нооң за, — көөлче харысча Тоёң.

Аның түгенчі сөстері пос түзіре пиргеннер Пычонның чүллерін. Ол чапсып таа парған: хайдаң пілче пу пала Пычонның Хызыл чарзар өкіс хызычахты он үс частығда алахтыр парғанын. Чуртаан Пычон ол пала нан, че соонаң, чарадын полбин, хомайлан парған.

— Хайдаң тілге пызып одырзың полбаан нимеденер, — хатығланған Пычон, Тоёңның чөрі-парын пыға тудып.

— Нигеңім чоохтанған, абааң, аны теем, — алданған, ікі холынаң пыхчатхан холға тыынып. — Паза пір дее чоохтанмаспын, абааң хатыңарны тыс салыңар, узун гілленмезін, миннең ниме сыхпас, абааң.

— Ир кізі хат чооғын таратпачан, преклет, — тізін хабырча Пычон.

— Пілдім, абаан, паза полбас, — хазарта тарт парган Тоёң Пычонның хатығ холының тутханына.

Пычон Тоёңны позытхан, сол моркамынаң хамаан чызынған. «Марик минің холымда. Хат аларға тееніңні түрче тохтадам, нанчычах. Пар минінең городха — ту-тыр пирем піреені», — сананча Пычон.

— Хайдағ ниме полибысты? — үрүкче Хапың, ол Тоёңның ниме теенін испин халтыр, ниме полчатханын сизінмин, ах ла тик одырчатхан.

— Син осхасха Марик тее парар ба? — нымзах чоохтанча Пычон.

— Мариктеңер іебіснен чөптеспеенде, чоох сығарарға чарабас, — тохтадарға харасхан пабазы.

— Чаратпаза ла — хасхыр парыбызам, күснен алам, — сых парир оолғы.

— Че, Тоёң, хыйға пол. Син сағыстығның артханызың. Андағ нимені көөлче итчең, — чоо чахсырхаан Пычон, сағынған нимезінең пасха ниме сығарып. «Эчегін дее көзітпеспін Мариктің», — сағынча.

— Че прай нимее анчазы ползын. Чол парарда, тынанглап алар кирек. Мин, Тирпукка чaxyғ ит салып, наннап аларға сағынчам. Чолда кізі аарсир, — изебіскен Хапың, оолғының хылынғанына саах парып.

Пычон улуғ ачығда сыххан. «Пу күчүгестерні чітіг китир кирек. Чуртха кіріп, өреме дее халбап парыбызарлар. Сабизі андарох сыынча. Аарда ондай полбаза?.. Я, иди... иди айландырыбызарға...».

Кнес ирек-турах ибінзер пасча, ырахтынох Марикті адап хысхырча:

— Марик! Қил пеер туразар!..

Чибіргі үзінжі глава

КӨРБЕЕН НИМЕЛЕР

Минсуғ город пу күннерде улуғ хайыныста турған. Совет үлгүзі ікіншізін турғаннан пеер аның тыып турған күзі улуғ уездтің істінче чүректең ізіг хан тараан чіли ойласчатхан. Уездтің революционнай Совединің толды-

рыҥ комитеді үлгүні пик холда тутча. Анын чахыҥлары волостьтарзар чапчан нарочнайлар пастыра табырах чидіс турғаннар. Орыс волостьтарында Совет үлгүзінің киректері чапчан, орта чарап одырчатхан полза, хакас аалларында киректер аар парчатханнар. Оон сылтаҥ хакастар аразынаҥ тоҥысчы кизи чохта паза ааллардаҥ чох-чоостар паза чалчылар уҥаа харасхыда полчатханында. Пірее-пірее пічікчиллер пар, че олар пайларнын төллері, олар революционнай үлгүдең хорыххан на сылтаанда чахыҥларны толдырчалар, че ыраххы аалларда аринча пос ондайынаҥ иртірчелер Совет үлгүзінің, революционнай советтің, партиянын чахыҥларын; көбізін дее хачан-пуруннаҥ сыҥара төлден төлге парчатхан ондайнан апарчалар. Табырах палаларны үҥредерге; улуҥларны Совет үлгүзіне тартарҥа, Советтер пастыра Совет үлгүзіне үҥредерге. Пос чуртасха читкен хакас кизилернің чабых харахтары табырах азылар. Чох-чоостарны уездке чыырҥа, оларнаҥ Совет үлгүзінің кирексіністерін пөкккирге уҥаа тың кирек полҥан.

Минсуҥ уездінің партия комитеді ол пөҥіністерні іле піл турҥан, че толдырчан кизилер уҥаа асхынах, хакастар аразынаҥ полар, орыстар даа аразынаҥ килискек кизилер чоҥыл даа теедеҥ.

Ревсоветтің, ревкомнын саҥысырачан нимелері аннаҥ даа пасха көп: уездтің хонин азахха турҥызарҥа; шахталарны, рудниктерні, аҥас промышленнозын ас-тамахнаҥ, кип-азахнаҥ чөпсіндірері, уездте ас таарир, мал өскіерер киректер прайзы соона салчаа чох пөҥистерні киректепчелер; Питердегі, Москвадаҥы, Хызылчардаҥы завод, фабрикаларҥа сырьё, ас-тамах ызары прайзынаҥ даа аарлыҥ пөҥіннер полчалар. Заводтар, фабрикалар тоҥынмазалар, аалларҥа тың кирек нимелер сыхпастар. Минсуҥның мешаниннері, оох садыҥчылары, оох кустарьлары Совет үлгүзінең хада поларҥа чарадыҥ алҥан даа ползалар, төдір матап тартынчалар, туюхха сайбаҥ итчелер, постарына ла кирінерге харасчалар. Көр ле көр чітіҥ харахтыҥ Ленин партиязы, ухаан чүректіҥ орыс тоҥысчы кизи. Анда-мында чазын халҥан көні ыырчылар кизектеп, кизилерні хорылдырчалар, оҥыр итчелер, мал үретчелер, өс алып, кизилерні өдірглеп парчалар.

Че партиянын ЦК-зынын центрінең сунҥан күстіҥ холы Минсуҥның большевиктеріне матыр чолына турар күсті хос ла турҥан.

Город ортызындагы улуғ тас туразар кизилер кiрiп-сыгып чöрiсчeткeннep. Мында уездтeгi Совет үлгүзiнiн пазы полча. Мында үстүндeгi хадылының пiр комнатазында пүлeс сазына сала хыро хабысхан пастыг ирен стол хыринда одырған. Ачых харахтары майылыстыг көргеннep. Ол сағам на исполкомның заседаниeзiн иртiргeн. Арғыстары алылған чарадығны толдырарға парғлабысханнар. Эгiн таян салған, хырынмаан сырайын пiр холынаң тутхлап, сағалларын устыг холына сари тутхлаан, удаа изeен. Пу кизiнiң улуғ майыгыста, аар-сыста одырғаны iкiнчiлeстiг полбаан.

Изiктi кизi хоғдыратхан.

— Кiрiнep,—пазын көдiрiп, мөнeк үннeң искiргeн ол.

— Изeннep, Кузьма Егорович, — чапчаң тапсаан солдат киптiг ортылан парған частыг, сырайын арыг хырынған кизi.

— А... а... Петр Иванович Огарков па? Изeнөк! Изeнөк, — өрчiлiг удур турча Кузьма Егорович. — Көр аны хайди хазарта хырын салған. Он читi частыг оолах осхас. Минiң, тiзeң, хырынардаң полар, хырығын таа аларға холым читпинчe.

— Сiрep, Кузьма Егорович, Агния Ивановнаа чaхып салыңар. Аның чапчаң холы түрчe лe арыглап тастабызар,—хатхырча Огарков, улуғ көгiлбей öң харахтыг, сарыг састыг, хырыхха чағдаан.

— Хайдаң ол. Иртeн сыхса, иирдe лe айланча. Городта үгредiг, имнeг, мылча киректерiн ондайлап хайынча. Парасханаам, чaхсы даа азыранарға маңнанминча, харахтары ооралғлабысхан,—улуғ тынча ипчiзiнeцep Кузьма Егорович.

— Иди чарабас, Кузьма Егорович. Хайраллирға кирек ипчiнi. Сiрepнi дeе көрeрi ас нимe бe,—хормачыланча Петр.

— Минiң айнам атар ба,—хол саапча Кузьма.—Чe одырыңар, Петр Иванович, түрчe чоохтас көрeң,—стул турғыс пирчe Кузьма Егорович.—Пiлчeзep бe хайдаг кирек? Хакастар пiссер удаа кiрiп пастабыстылар, Совет үлгүзi аалларға тиксi кiрiбiскeндe,—суулап чөр Кузьма Егорович,—пу күннepдe пiр орыс ипчiнeң чалчы хакас ипчi кiргeннep. Кемчiк сe ады-солазы?—Көксiндeгi карманынаң блокнот алча.—Мына—Домна Хоортаевна, Ардыков Сағдайның ипчiзi, хой хадарча. Ирi олох пайда—

Покчаев Хапында чылгы хадарча. Ам даа, ам даа... Оол-
гы. Сабис, хызы Кнай хадарчыхтар. Пір семья прайзы
пір пайны көрче. Ам даа... Каной ирепчи, арага тікчен
Ату... аннаң даа пасказы.

— Кузьма Егорович, сіер хайди іди прай ла піліп
аладырзар,— чапсып, пазың чайхапча Огарков.

— Эпсе чізе, Эпсе Гаврис хабасхан паза ол орыс ип-
чі,— пічинн көрче,— Арина Петровна. Че Домна Хоорта-
евна, парасхан, улуг хыялда. Ирін хасхы хаарған кізі ле
көрері чох ит салтыр. Пазох эне ол Сеерге. Мынзын ча-
дап сығартып алғабыс. Хакас ипчі чазырча. Ирін хай-
даг-да тағ ээзі ит салған тіпче. Че Эпсе клүс тапхан.
Чапсыстығ оол пу Гаврис,— улуг көдіріліснен пас чөрче
Кузьма Егорович.— Харасхы хакас чоңынаң эне андағ-
ларны тапхлир кирек,— Кузьма чапчан пасча. Хайдар
парған аның сағамғы аарсыстығ тузы.

— Хайдағ андағ ниме полчаң ол Сеерге, Кузьма Его-
рович?— үн алыстырып, чоохтан сыххан Огарков, пасха
чоох пастирға полып.

— Хайдағ ниме? Мына хайдағ: Колчакта піснен чаа-
ласхан. Щетинкинні тударға чалланған. Улуг пай. Ха-
кас чирінде ханға турарға иткен. Ам даа хынча ни, хын-
за. Покровкада коммунисттерні атхлаан, Ағбан чоғар
көп хакастарны хутухха тіріге көмгеннер казактарнаң
хада. Улуг атығчы, пүүрдең дее көйтік. Амды пістің тоғы-
зыбысха улуг харығ итче. Ікі чүс иліг хойны коммуна-
даң олох хыйытхан. Пу даа асхырлығ чылғыны олох
пеер кизір пиртір, — ачығ чоохтанча Кузьма, хол
пулғап.

— Кузьма Егорович, ызыңар ыраххы хакастар во-
лозынзар. Сынап көрим,— суранча Огарков.

Кузьманың сырайы прай тиксі күлінген. Ол Огар-
ковты ікі иңнінең тудып алған, анаң айлахтандыр сых-
хан.

— Орта, Петр Иванович, орта нанчы,— тың чоохтан-
ған өрчіліг Кузьма. — Ол волостьта чалчылар комитеді-
нің тоғызын апарарзар. Пайларны көп чохтап хыза тудып
пастирға кирек. Ис, көп чохтап. Олар кибірнең үлгү тут-
чалар. Иргі кибірнең. Чон харасхы, — үгретче Кузь-
ма.

— Ол Ардыков кізі хайди полча ам?— сурған Огар-
ков.

— Имнег турада. Агния Ивановнаның ізестіг холында. Че кирегі хомай. Палығлары имнел тее парза, чоохтанары ікінчіліг. Пілчезер бе хайдағ пик кізі. Пазы үс чирдең чарых, андағ даа полза, харахтарын хазых кізі чіли көрчетче. Эне андағ алыптар кирек піске аалда. Оларны көдіріп алзабыс, аалларның туюх харасхыларын Совет үлгүзінең табырах чарыдарчыхпыс,—саңай сағысха тартылыбысхан Кузьма Егорович.

— Сісер мині саңай аптабыстар, Кузьма Егорович. Холым хычызыбысты, тоғыс тілеп,—пастырғлапча Огарков.

— Пічік алып ал волостьсар, пар. Че көр,—чакығ үннең пастаан Кузьма Егорович,—синін піл. Хакас чохчоостарына төстеніңер. Көні чон, аллығ істіліг. Че сын нместі сизінзелерөк—испес хулах, көрбес харах. Чүс сынның аразында пір тайманы піл салзаларох—пір сынын халбас.

— Арғысха Эпсені піріңер. Піс анынаң көнік парғабыс. Мин тіл пілбинчем,—чазырбаан Огарков сидік урунарын.

— Ызарбыс Эпсені. Ур нместең пісте хакастар полар. Че піс тее оларның тіліне үгренербіс. Ондай табарбыс. Парыңар, тимненіңер ікөлең, пічік тимде полар. Огарков, солдат чіли, холын хаап, сыхча.

— Партизан тузы нимес, амыр чуртас тузы. Аны сала даа ундубаңар!—соонаң хысхыр халған Кузьма Егорович, поэы көзенектең хайынысчатхан городты көр турған. Ол арада хачызы татар кізі суранча тіп искірген.

— Татар нимес, хакас! Нинче хати сөлирбін сағаа, —көксепче Кузьма Егорович хачызын.

— Ундуп салчам, Кузьма Егорович,—пыросынча анзы.

— Көр, паза ундуба. Орыс хан чіли адаба паза... Кірзін.

Ікі эктіг, сіскен харахтығ хакас кір килген, тозын на пол партыр.

— Ыраххы аалдаң чох-чоостар ысхан,—ноохтанча Пычон Иванович, пічіктерін стол кистінде одыр салған Кузьма Егоровичтің алнына салып.—Ырах таа аал полза, хакастар Совет үлгүзін пілчелер. Тоғысчыларға хырых хаңаа теері, түк ағылдыбыс. Піске товар, машина

кирек. Орнас идерге полыс пириңер, председатель арғыс, —орыстап арыҭ чоохтан полбачых полча Пычон.

— Сірер ниме итчезер? — хази көрген Кузьма.

— Кнес полчам, аал совет пазы,—тітіреңнеен Пычон.

— Аалда чох-чоос көп пе?—сурҕан,—хасхы хайынча ба? Сеерге андар пілдірче бе?—сурҕлаан Кузьма Егорович үзүгі чох,—ікі чүс иліг хой Коммунадаң чох ит парыбысхан,—позына чоохтанған чіли піргер көріп, теен Кузьма.

— Сеерге теен хасхыны ам на истіпчем,—үрбеннеен Пычон, хойны истіп,—че хасхылар пар. Піс тударчыпыс, че пір дее мылтых чоғыл. Хырых тўнўк чох-чооспыс. Пай пір дее чоғыл.

— Мылтых тударға чарабас. Ревкомның чарадиин албаазар ба?—сизік итпін, сиберлеп чоохтанча.

— Чох, албаабыс.

— Чахсы тут полар кнестерге чаратчабыс.

— Мин мағат атадырбын. Кічігден пеер аңнаам. Тайғаа чағын,—суранча Пычон.

— Волисполкомға пас пирем. Анда Тохчын Иванович пар. Аннаң алып аларзар. Че кізі өдірерге чарабас, хасхы даа полза, Сеергені урунған чирде ат саларға чыхыҭ пар,—пічіктерін хығырып алып, прай саринаң киртінібізіп, чахығлығ пічік пас пирче Кузьма Егорович.—Ағылған нимеңер үчўн улуғ алғыс. Деревнялардаң даа піди постары килбееннер, сірер пастағызы. Аалдаң городтың орназығын пастапчазар. Көп товар пир полбаспыс. Машиналар пастап ла читтілер. Асхынах, че андағ даа полза, пірердең алып алыңар. Көр, кнес, чох-чоостар тудынзын.

— Мин совет үлгүзібін, анзын пілчем,—тура тўскен Пычон.

— Одырыңар. Че совет үлгүзі чон полча; тоғысчы, кресен чон, піс толдырығчыларбыс, чон турғысхан толдырығчылар, чон көннін толдырығчылар.

— Я, мин ідөк тіпчем. Тіл өтіре пілбеенненер, іди хыя сыхча полар,—чойырхапча кнес.

— Полчаң, полчаң,—амыратча Кузьма Егорович,—анча ырах килгенде, арса, искен поларзар, чылғы-но чіткенін. Пістің ооллар асхырлығ чылғы пылас халтырлар. Ээзі дее сыхпинча.

— Ниме,а...—пазох тура хонған Пычон.

— Сеергök саттыр алтын тоғынчатханнарға,—ан-
нанарох чоохтанча Кузьма Егорович,—позы чöрiбiстiр.

— Ниме, ниме,—ис полбин халған Пычон, анаң хабы-
нып, — испеем кiлеен кiзi. Хакаста чылғы көп ноза. Пай-
лар санын даа пiлбинче полар чылғының,—хайдар-да
эеп одыр Пычон.

— Анзы за андағ. Че чирлiг мал чирiне талазар, үреп
тее парар. Ээ дее табыл парар, — чобалча Кузьма Его-
рович.—Хара тағзар салыбызарға хайди ба? Шахтерлар
чиистең хызылча, — поэының алнынча чоохтанча.

— Орта сағыс. Тоғысчы класс астабазын,—öтиркеен
Пычон.

— Пүүн-танда ээзi сыхпаза, iди идербiс, чарадығ
сығарып, ахказын банкта тударбыс. Ээзi сыхса, алып
алар. «Власть Труда» пастыра чарлаабыс, че сағба сых-
пинча.

— Орта сағыс, председатель аргыс,—кöөктiрче сү-
мелiг түлгү Пычон.

Кузьма Егорович пiчик пас пирген, хачызы оолнаң ха-
да Пычонны ызыбысхан.

— Орай полғалахта ондайлас пир, көр, алахтыртпа-
зыннар. «Алымға пирчең арғыстаста» даа чүлмелер пар-
лар. Че мында алымға нимес, орнасха. Нимелерiн алып,
алымға даа тiп пас саларға аябастар, — чарғы-чахаан
пирче Кузьма Егорович, Пычонны харасхы хакасха санап.

Ол пу хакасты таныбаан, аның хайлағ кiзiзiн дее оң-
набаан. Прай ла киректе Совет үлгүзiнiң устағчылары
öтире сизiнiстiг полчаң ползалар, алчаастар даа пiр дее
сыхпасчых, чинiстiг чолыбысча даа парыста пiр дее ту-
дығ чох поларчых, ыырчы—чабал, ундар микечi, че пiс
пу тустарда наа ла үгренчеткебiс; пiр дее учураспаан
киректер тоғасча.

Пычон, Хапың, Тоёң Совет үлгүзiнeң пiчик ле алғанда,
андархызын пiлчелер. Чыит оолны, тўрче ле турып, нан-
дырыбысханнар, постары «Алымға пирчең арғыстастағы-
ларнаң» киректi ит парчалар. Анда Пычонның улуг нан-
чызы ноза, олох öөн терпектi толғапча пу «Арғыстаста».

Хапың хырых хаңааға нинче киректi тыхтанған, ма-
шиналарны сöртеткен, хараазынаң городтаң сығыбыс-
хан чалчыларынаң хада.

Пычоннаң Тоёң—туңмалығ ачалығ ол хараазын тоо-
за араға iскеннер, чиис чеееннер, карт ойнааннар. Ниме

зе паза! Хапыңниһаң хаап халғаннар Пычонның сылта-
анда. Тоёна хынығ ла. Аказы Пычон ағаа көрбеен тат-
хыннарны сынаттырча. Мындох садынчатхан, кизи ома-
зын чидир салған ипчилер тимде. Картчы пайлар—хаас,
хойбал пайлары; кемнер пос тиринең бир тоңас ас өскір-
бинче, бир кизек ит аныбинча; Минсуғның харасхы ора-
мыларында (улицаларында), революционнай үлгүден
хара туюххан, інге кирген урсаннар чили, кирглеп алча-
лар. Оларох осхас жуликтер, спекулянттар, сырай чох ки-
зи артхан халғаннары, обществодаң чарыл парған нима-
лер (хазан татарлар, хакастар, еврейлер, хай бирее орыс-
тар) Минсуғда андағ туралар тутчалар, хайда исчелер,
карт ойнапчалар, ипчи садып алчалар. Кир тур оларға
истенчи парасханның хуруғ тамырының ханы, пүгүр пи-
линің тирі хакас пайларының ханның холлары пас-
тыра.

Че мынзы Минсуғда тоозыл париган обществоның
тын пыластығ түгенчи ахыңназы полча.

Пасха Минсуғ пар! Мына ол орыс чоңының хыйға
узы пүдирген өң-пазы архитектуралығ иптиг город. Ол
мында 1740 чыллар тузынаң пеер өс парған. Ол тустарда
хойығ харағайлығ пөзик тағлар төзінде сирлезип ахчат-
хан улуг-кичиг Мин суучахтар хастада, Тағыр чилең
хастада көс чөрчен хакастарның киис иблери анда-мында
турчаннар. Оларға хан үлгүзине сүрдір килген орыс кизи-
лериниң пастағы туралары хозылған. Аннаң сығара піс-
тиң чон тура идерине көниккен. 1772 чылда мында кичиг
деревнячах полған, че ол 1797 чылға волость пол пар-
ған; 14 январьда 1823 чылда Минусинское село Мину-
синск городха айлан парған, Минусинск город азылған.
Андағ, хысхахахти чоохтаза,—Минсуғ городтың теен пар-
ған чыллары. Мында, Минсуғда декабристтерниң, наро-
доволецтерниң, большевиктерниң (социал-демократтар-
ның) илеглиг ызығ чыллары сағып алчаа чох көөлче ирт-
кен. Мында, Көк хая парынаң чоғартын Кимнең чара
тартып, харағайлығ тағларны хазаали ойлаан, Кимзерөк
нандыра күчүн парыбысхан Тағыр чилең хазында, мах-
тир сөс читпес Н. М. Мартянов паза аның полысчыла-
ры харасхы хан үлгүзи тузындох Минсуғ городты прай
чир үстүнде сабландырған, хакас чоңының музейин төс-
тееннер. Орыстарның хоныхты пөзик синде тутчаң бир
орында турлағланчаң кибириери мыннан, Минсуғдаң

прай аалларға тараан; орыстың хакасха көөленізі, аны поэтына тиң кізее санааны, харындастас чүрек ізии мында тамылған, мыннаң аалларзар тараан.

Мыннаң илбек Ленин, түгөпчү тынанысты кизи түсчө турада идип, сын нанчыларын сахтап алып, Сибирьниң алып аттарын Ачых тураа (Ачинскке) атыхтырган; Илбек революция чалынын тамызар хыбынны (сағынны) чүреенде тамызып, Россиязар табырах манзыраан.

Часка күнни пастирға Питерде палаңнаан хызыл нис Минсуғдаң орыс оолғы холынаң хакас аалына пастап көрөнгөн.

Мыннаң Минсуғ городтаң пурундох чидир салған хакас тип адын хакасха нандыра пирерге орыс коммунисттер пасхан пикиктер Кремльзер, Ленинзер ойласханнар.

Амды, бир муң тоғыс чүс чибиргинчи чылның күннеринде, Минусинск городтың наа чуртазы поэтының тас төзеен орамыларынча (улицаларынча), өкөр туралар хастада хоос салғакнаң ахча; ол салғакта майыххан сырайлыг чиит орыстар, истенистен тарасчадып, сыңылоос сарын чайча; ол сарында Совет үлгүзи тыып париганына чүректериниң өринисчеткеннери иле чоохталча.

Эне ол сын Минсуғ город! Орыс города!

Арина Петровна Минсуғда иледе хатап полған, аны иледе хураан үтестирген. Че анзы хан тузында. Амды город саңай пасха осхас. Город сах олох поэты, кизилер пасхалар: көдире хылынчалар—күлкі, хатхы, чиит сарыннар. Көп тураларда хызыл иистер сабылысчалар. Тротуарлар ап-арыг, ағастар арыгли чуун салған осхастар. Чоон кизилер, сосхани чили хызарысхан мойынның, чоғыллар. Педек харынның садыгчылар даа пилдирбинчелер. Парча Арина, тротуарны таххазынаң пазып, сапогтары ыгырас парчалар. Сапогтары өринисчелер, че поэтына агаа өринис чоғыл. Ириниң палазы хайда-хайда ырах чирде халганнар, поэты, тизең, мында Домнанаң илепче. Мына хайди килискен агаа чолда.

Хаңаа паромға чагдапча. Домна хаңаадаң түзе хонған, тизип ойлап сыххан, тил пилиспинчелер. Чадап ла ики паромны кизирип алған. Домна, имнег туразынаң парарға унабин, ики хона полған, сала даа ортах парбинча ириниң. Арина Петровна аттарнаң маалча. От чоғыл. Ики хона садып алып азыраан, че паза сапхан от учурабаан. Касьянычтың, нанчызына парарчых, кем пиледир оларны

хайдаҥ-хайдаҥ пол парғаннар. Күнөрте аттарны город тастында отхарча, хараа кизи түсчө тура сиденинде хуруҥ хондырча. Аттар ооралысхлап парғаннар. Паза сыдачаа чоҕыл. Пазох ревсоветсер парча. Арса, пирее ондай табыс пирерлер.

Арина хачы оолның комнатазында үс кизи одырғанын көргөн, олар ревком устаҕчызына кирерге саҕыпчалар. Хачы хайдаҥ-да пикиртер үзүрглепче, поэна очар саҕирға сөлеен. Ол арада изик өтире чоохтаныс чит сыххан:

— Аринча сын хасхы. Хараамнаң көргөм. Харасхы хакастарны чоо чуупча. Чылгы хадарчатхан паланы кинем ит салтыр... Федор Павлович Полинцев, — тың иле искен Арина изик өтире.

Түгөнчи сөстери Арина Петровнаа саҕыс киргеннер, ол тура ла салған, сураҕ-сап чох кире хонған, хачы соонаң хысхыр халған.

— Хайдаҥ Полинцев, Кузьма Егорович?—столға табырах чаҕдаан Арина.

— Ариша, Ариша, изен!—тапсаан түктиг сырайлыҕ абыс ла осхас кизи, поэны, холларын суна, чаҕдаан.

— Харбинка,—ах тик турған Арина,—син мында ние итчезин? Хайдаң мында?

Кузьма Егорович ние полчатханын пилбин турған. Хачы идөк изик хыринда ах тик турған.

— Ариша, мин сини тилеп чөрбин, сини,—сыбыранған Харбинка, чалаас хамагы хазар парған, харахтары, ома-рап, ойлада көргөннер, Аринада тохтап полбин, пиргер парыбысчатханнар.

— Миниң саҕаа пирчеем чоҕыл! Сини пар! Сини чаргылир кирек,—Арина Кузьма Егоровичсер көрибискен.—Мына пу хасхы, колчаковец. Ноҕа пеер кирчезер?!

— Арина! Чойланма!—удур атыҕа түскен, хоосха күскезер чили. Килким идиңең сееп сынның ипчини прай сыҕа пазыбызар поэны полған.

— Ортах!—хысхынаң мылтых табызы тиң тычырааннар.

Харбинка хабыныс чидирген аразында, хачы, ойлап килип, аны пулуңзар төстөбискен. Кузьма Егорович сала ла садаан ползох, кирек хомай тоозыларчых, Харбинканың саҕыс пир ле полған: бритванаң тамаан үзе пирибизерге. Ниедир аҕаа? Пирее ние саҕынып алды ни зе. Хасхыларнаң күресчө отрядтың өөн устаҕчызына пүүн

не табылған ноза, волостьтаң пеер, уездсер алып алғаннар.

Хоорылысха кізілер кірглеп килгеннер. Амды Арина Кузьма Егоровичтің хыринда турча, че анзы прай сығарға танығ иткен.

— Ол пістің деревняда ікі коммунисті ат салған. Парыңар андар. Өкіс палалары, ипчілері—тіріг киречілер. Андартын тискен. Көріңер, хайди чүлен салған,—өтіре көні көрген Арина.

— Арина, алах пардың ма? Оңарыл!—пазох, холларын сунып, іскер пазынча Харбинка, сағаллары чоо ла тітіресче, ирнілері ах тос.

— Тудыңар анда, палғабызыңар. Пүүнөк үзүрілер, — тапсаан Кузьма Егорович милиция кізілеріне, олар мылтых тапсаанға чиде түскеннер.

Арина Петровна, хаңан кізілер тарас парғанда, хачыны киречее хығыртып алып, Харбинкадаң андар прай чоохтап пирген Кузьма Егоровичке. Ол постарының киреен, Сағдайның чуртында полған нимелерні пазох хатап искірген паза мында аттарнаң теес турғанын, чоына сағысыразын іле пілдірткен.

Кузьма Егорович кабинетче табырах-табырах пастырғлаан. Анаң телефон трубказын алып, кемнең-де илееде чоохтасхан; че Арина чоохты піл полбаан, аның сағызы Зойкада ла полған.

— Ыраххы аалларда андағ полар. Пістің үлгү андар читкелек тее полар тиреңнең. Чабал иргі кибірлерге пастыр салған, сырбат салған кізілер пай туғаннарына ла пазырынчалар,—чоохтанча Кузьма Егорович, хыр састарына күн салча. — Піс мындағ чарадығ алчабыс, Полицева арғыс.

Арина Петровна чапсырхап искен, хачы ідөк.

— Сісерні ол аалда үгретчі ит саларға. Сісернің істіңер аллығ, кізее чухааннығ. Аны пеер пір дее таныс нимес хакасты ағыл килгеніңер көзітче. Совет үлгүзіне сағам сісер осхас орыс хыстары көп киректер. Тибіреді-бізербіс харасхы аалларны чарыхсар. Олар чарыхсар чаяхтар чіли тартын сығарлар,—тур салып чоохтанча Кузьма Егорович Губенков,—парбинаң пастирзар. Он олған, чибіргі олған—үгредіңер пастағы пічік піліске. Сісер, Арина Петровна, чапсыбаңар. Сан пөгерін, пічік пазарын, хығырарын пілчезер. Анзы сісер пасхан пічік-

тең иле көрінче. Манзыттыг тустар. Сала даа сағирға маң чоғыл. Сельсовет кнезіне пічік пас,—хачызар пазын икеен.—Прай нимені итсін, школа туразын, чуртачан тура, азых тұлук.

Арина ниме полчатханын хабын полбаан, тілі дее тарт парған. Ол арада книгалар, карандаштар, тетрадьтар тудынып, торыспах арах, сарыг састыг ипчі кір килген.

— А-а! Анастасия Федоровна Кустинова!—күлімзіреен Губенков.—Табырах, табырах. Чахсы. Приказ ағылдынар ба?

— Хада, Кузьма Егорович,—пічік сунған ол ипче.

— Мына. Чобат аал соведінің пасталыг школазының заведующайы Арина Петровна Полинцева,—күлінче Губенков.

— Анаң хайди іди? Мин тіл пілбинчем. Книгалар орыстап. Парар чирібіс чи?—таңнаан Арина, хайди даа полчаан оннабин.

— Орыстап үгредіңер, позыңар оларның тіліне үгре-ніңер. Че чир пір. Ол даа аалда орных парарзар. Анзы иле көрінче. Че Федор Павловичтің киреен мынның кізі парып түзет салар. Пүүнөк хада парарзар,—үзүгі чох иптеп сыххан Губенков.

— Минің пілізім уғаа асхынах. Школада үгрнемеем, хончых апсах ла үгреткен,—суран сыххан Арина, киректі хабын пастап позы тура хонған.

— Алғыс ол апсахха. Хығырарға, пөгерге, пазарға пілчезер—ағааох үгредезер. Нинче пілізіңер читкенче үгрет салзанар, Анастасия Федоровназар кил парарзар, ол сірерні мында хоза үгредер. Аның апсаа Александр Николаевич Кустинов үгретчілер школазын устача. Паза чайғызын курсха чыырлар. Позиңар үгрелерзер, аал палаларын үгредезер. Хайди идербіс се паза хан-батюшка пісті үгретпеенде. Сибирьде хакастардан полар пістің дее орыстарның аразыңаң тимнелген үгретчі чоғыл. Андағ ба, Анастасия Федоровна?—одырчатхан ипчізер айланған Губенков.

—Аринча андағ, Кузьма Егорович,—пас икеен анзы.

— Огарковның Эпсені хығырыбыс, Вася,—айланған Кузьма Егорович хачаа,—тимнензіннер. Арина Петровна, сірер хос адыңарға одырыңар, хада парарзар. Домна Хоортаевнанаң Эпсе чоохтас пирер. Ол мында халзын.

Кізізіне дее истіг полар Ханзаларын олар сат пирерлер Агния Ивановна даа чиис киреенең хыйыхтаттырбас. Че сірерні сурағ-сап чох үгретчі идібискенібіске хомзын-манар,—чоохтандыарға пирбеен Губенков Аринаны,—иди итчебіс Анастасия Федоровнанаң хада орыс хыстарын паза оолларын. Чүзер орыс төллері аалларзар ызылчалар. Олар партиянаң хада тамызарлар аалларда Совет үлгүзінің сын, чарых, ізіг одын. Оларны пастыра чох-чоос хакастарның палаларын сірернің орнынарға сығар иде көдірербіс,—узун, тың чоохтанған Кузьма Егорович, үні харыла сыххан.—Сірер піссер поэтыңар килгезер—анзы чахсы. Че піс пічкенең алдыртып алып, күсенең ысчабыс,—хол тутхан Аринаа,— алғыстапчам, амыр-хазых опыңар аар тоғыста.

Арина Петровна, улуг нимес, оралған нимені холтыхтана, сыххан. Ізикте аның харахтары часталыбысханнар, ачырғаныс тамаана толыбысхан. Хараанда ыраххы аал чатхан; кірліг узун хара састығ, субарас парған палалар көрінглеен. Ол пілерге сағынған үгретчі хайдағ полчанын.. Ағаа деревнядағы хончых апсах іле көрінген, хайди ол поэын үгреткенін сағысха кирген. Апсах, пір дее чарханмин, хатап чоохтап пирчең, пазарын көзітчең. Парарчых, сурап аларчых. Арина ол апсактан, Кондрат Лукичтең. Арса ол хакас палаларын хайди үгретчеен пілібөкче полар. Чох, чарабас. Аннаң, деревнядаң олар тисчелер. Анда Федяа хыртыстанчалар, хызылзың тіпчелер. Иң не тың Косьяныч айналанадыр, че оолғы Харбинка өдір саларға китеп чөрген тіп чоох полған. Амды өдір полбас, китеп чөрбес, ревсовет холында ол адай. Көр аны хайди чүлен салған! Хачанох ис салған Харбинка постарының ол аалда тудылчатханнарын. Хасхы тіп искір килтір ноза Федорны. Пычон Ивановичтін кирее. Уу! Сығыр харах, сізік наах!

Аринаа прай ол нимелер кірісклеен; ревсоветтең сығып, наа азылған школаа прай кирек нимелерні пічикке сарып, пір ле холтых алтына хызынып, кізі түсчең туразар аттар көлерге парчатханда, Харбинканың чолын тоозарға оой ла киліс парғанға Арина өрінчеткен. Харбинка паза чуртабазын іле көрген Арина, анзын Кузьма Егорович көп кізілер көзіне искірген, Харбинканы сығар чөрібіскеннерінде. Хайди өрінер Федя. Ипчее уғаа ниик, көөрөк пілдірібіскен. Хада хайдағ-да Огарков парар, ол

чуғаанның оолах тілбесчі поларға парар. «О, Федя! — хысхырыбызары килген Аринаның—Мына пістің үлгүбіс пу үс хадыл ах турада. Андағы осхас паарсас іче-пабадан даа читпес. О, Федя, ол үлгү үчүн син чааласхан ноон, аарлиичаам!»—сыбыран парча, азах алтында чирні дее сизінмин.

Аринаны пу сабаа тоғыртын сых килген тар орамычахтан (переулогастан) суулас айландырған. Анаң ікі ниспек хакас, оластазып, чоо суулазып, сых килгеннер. Изіріктері иледе алдыра, ондайлары, тізен, пос чуртындағы ла осхас, уғаа пос тудынчалар: иртіп париған кізілерге урун парчалар.

— Ариша!—хысхырған пірсі, ипчі айлана түскен, танып полбаан.

— Тохта, Ариша! Мин тапсапчам, совет үлгүзі—табыс чидіскен Аринаны.

Көрер полза, Пычон. Арғызына ниме-де сыбырап, чара табырах пасча, олаңнапча. Пастап Аринаа түс осхас пілдірген, че сах андох, сағыс хабынып, ойлап сыххан. Пычон аны кізі аразында таппин халған. Ипчі тапсабаанда паза тисчеткенде, Пычон саба танаам тіп санған.

* * *

Хараа тооза карт ойнап, Пычон городта чымыйыбысхан нанчызынаң парча. Аның чуртында ол прай нимелерні килістіредір. Сағам ағаа абаазының асхырлығ чылғызының ікінчі пазын алып алар киректі ондайлир кирек. Ээзі табылбас, «Власть Труда» Хапың аалына читпес. Чылғы соғылар, орыс хыймазы иділер, Хара тағ тоғысчыларына парар, турған паазы советтер кассазында чадар. Пычонға ээ табарға кирек, аның чылғызы чіткенін киречіліг пічік ит пирер кирек. Ол таап салған андағ кізіні, пічік тимде, печать хада ноза. Печать Пычонға ахча тоғынча, сигіс-тоғыс карт ойыны ахчох тоғынча. Ол утырар чоғыл. Ноға утырар карт мүндірт пілчеткен кізі. Пу хараа ікі хати карт мүндірген: пірсін суғ пазындағы пайға, пірсін—суғ азаандағаа; пір дее кізі хабынмаан, халбах нің тузалығ картчы Пычонға: аар баноктар утхан. Ахча ыстанын даа сібіре пасча. Пычон, орамча парчадып, оң холынаң ыстанын тартын салып одырча.

— Чырғал пу үс хадыл тураның ээзі преклетке! —

көзітче Пычон Вильнернің туразына,—Сибирьні сорып-сорып алған. Ам пірее хан чирінде хымыс тарт салып одыр полар.

— Хымыс тартпин за ол сағаа. Коньяк ісчепес пе, шампанскайнаң сыйбапчатпас па,—киліспеен нанчызы, сала ахсаңнап пастырып тоғырланған.

Город тастынзар, Тағырға чағын хызыл тойнаң чабылған ныхтам тураа читкеннер. Сиденінің ханазы—пөзік, хайдағ даа чапчаң кізі ас полбас. Тураның көзенектері—пөзік, халхалары—чабых.

Түбіндегі комнатаа кіріп, Пычон саах парған. Хайдар парған аның изірігі. Соох сұғнаң чууныбысхан, ах чызын-чахнаң хуруда чызынған. Иб ээзі нанчызы стол кистінде одыр салған, Пычонға пічіктер ле пир турған, чарым үннең чоохтап пирчеткен; пірсі сала маңзыри хығырып, пасха-пасха иде, кізі пілчее чох хол салыбысчатхан, печатыгы, ирнілерін терпейте тудып, үскүрібізіп, тоххлат салып одырған; чағында пір кізі сағбазы чох полған, чурт ээн не осхас пілдірген.

— Мынзы хомай итченнерге парчаң пічігі чох малларға, —сыбыранған сілдең сырайлығ кізі,—мынзы Хамыстығ пилтіріндегі талалған аңмарның салнаң ин килген нимезінің чолы,—пічікнең тыбыраан нанчызы,—пулары. Хызыл чарзар салнаң иніп, чир кінінзер тимір чолнаң парчаң нимелернің пічіктері.

— Тохта. Мының паазы төлелбеен,—көні одырыбысхан Пычон, ээк алтындағы чаа мойындырығына сөбіліне чат салған.

— Амох, амох,—пір комнатазар кір парыбысхан нанчызы. Аннаң аар хапчығас ал килген, Пычон столға сарығ тоғлағастарны чайыбысхан, санап сыххан.

— Хақан алахтырыс полған, Пычон нанчы,—хылыха чөпсінмеен анзы.

— Нанчы нанчынаң, сан санынаң,—өрчіліг күлген Пычон, терпегестерні чыыпчатхан салаалары тітірескен, сырайы көппин иділген булка чіли чартпайған, харахта-ры сырайысхан.

Хақан кирек прай иділ парғанда. Пычон тимніг төзексер көрген.

— Хая, Мурканы хығыртыбыс. Табаннарым тырбап пирзін, түрче узуп аларға.

— Мурка Тоённаң тигір ибзер алдыра парчатханнар.

Ибде чох полар. Ырах нимес сыган хыс пар,—чоо көгліг хылынча нанчызы, көп ние иділ парғанға полар чи.

— Хая, андагда тігі комнатаның пик пасчаңын (замогын) анда чалаастан салим, — столға кизек пічік ахчалар тастап, тастындағы кибиң прай пір тураа пиктеп салған Пычон, позы істіне кисченніг ле халған.

— Тоёң килзе, сағызын. Сизініңер тураны, узуп ноо ыспин, хараа узубаанда, — чатчадып чахыг иткен Пычон.

— Анзын за пілерлер. Тоёң чапсых нимелерден оой азырылар ба ол, — сёолмек сырайын сала чаратпайтхан чурт ээзі, сых париғанда, аппағас тістері хызыл чағаларына читіре көрінізе түскеннер, читіре чабылғалах ізікте сапогтарының узы нанчызының соонаң харахтаң чіткеннер.

Пычонның сағысырас чох сырайында городта аның айбынары, итчең нимелері көп осхазы чатхан.

Пычон сағыстар сағынғлаан, анаң көөлче хатхырыбысхан: «Пір асхыр чылғыны ікі хати сатхан Пычон. Күстіг солалас. Анаң күскүзер сағызы ойлаан: торым пысса, Хызыл чарға саллыг торым апарар. Торымнар аразында сараасхырлар (алтыннар), ызыбызар торымнарны гостинцаа Москвазар. Анда нанчызы ондайын пілер.

Иди тадылыг сағыстарнаң ойнапчатханда, сарыг хаях чіли алтын чохчатхан хыйғазын махтапчатханда паза хайдаг чирлерде чуртағлирын пөгінчеткенде, ізік көөлче тоххлап парған... Анаң усхан көс оң харахтыг цыганка кір килген...

Чибіргі төртінчі глава

КНАИ КӨГЛЕПЧЕ

Сабис, адын тузап салып, чылғылар амыр саста сыхтыг сас одын чул чөрчеткеннерінде, сорокині хойыг чирде хармахтап одырған. Мындох одычах хуруғ арыхтарны күлге ағыринчах айландырчатхан. Хармах, хармах чібі чахсыда, палых таа морсымның хаапчатхан. Сағам сарысха тузы нимес, аннаңар сомыхханнаң көбізін ала пуғаларға харазарға қиліскен. Айланчыхта Чобат ах көбіктернең амыр ибірілчеткен. Суғ үстүнде көбіктер хатыг үстүндегі ах чахаяхтар танға илбеннесчет-

кен чіли пілдірібіскеннер. Пастап хапхан ала пуға, істі-
харны арығлал парған, чағлығ істіне тус алынып
алып, от чалынына хойғалан турған. Сабис отсар
удаа хайбаннабызып одырған, андартын кизерген па-
лых чызын тан ағылчатхан. Хызыл ханаттығ палыхтар
кўнге удаа сағылыза тўс турғаннар. Сабиске отты ал-
ғыдарға киліскен, ала пуғалар хазан салған систер от
ибіре орын табыспинысханнаңар. Позының ўстўнде па-
лых хызаңни тўссўк, Сабистің сағызына постарындағы
чахсы орыстар кірізе тўсчелер, Сабистің істіне хомай
попыбысча, уядыс кірібісче, анаң теедігі сарығ тўктіг
чылғыдағы сарығ тай паза сарығ сўрместіг Марик са-
ғысха олох туста кір килчелер, Сабиске ўрчіліг пол кил-
че. Иди кўресчеткеннер, аның пазының істінде кізінің
паза поэының киректері. Кўрер полза Сабис, хармах са-
лып одырған ўліг чирзер хызамдых ўзенніг аалай ча-
хаях кіріп одыр; кўбіктер аразынча Сабистің суғзар
сун салған азахтарынзар алдыра маңзырабин сыынча
ол порчо. Кўбіктер, тўрче хайынызып алып, пірдең-ікідең
суғ табыраана сығып, индіре чўгўрізе халчалар, че пу
чахаях ўліг чирдең чир дее сыхпинча, Сабиссер ле чағ-
дапча, чар тўзіне чит килген, «сығарып ал, осхыр хал
пу кўстеп ал парарға итчеткен суғдаң» — теен чіли. Са-
бис, чачаяхты ла кўріп, хармаан даа ундуп салған.
Анаң чачаяхты алып аларға мўкейгенде, хармах сабы
илеңнес сыххан, Сабис пір холынаң хармаан тартхан,
пірсінең чачаяхты хапхан. Ондайы чох тартханнаңар,
чоон ала пуға палых чар хазычаана ла сыххан, анаң,
сабынып, чібін ўзе тартхан, анымчох таа Сабиске пир-
беен, нана халған кўбіктер алтынзар. Сабис артых хар-
мах ағылбаан полған, аннаңар, чачаяхты ўстўндегі ир-
нінзер тудып, чыстап салчатхан. Суғзар кўрібіссе, ўліг
чирзер, удур-суурых, ўзўгі чох субалыза, ўң-пазы ча-
хаяхтар кірглепчелер; че оларның аразында пу осхас
ўңніг чоғыл: Мариктің наағычактары ла осхас ўңніг.
Иди сағын парып, Сабис порчоны хойнына суғыбысхан,
кистінде ниме-де сыбдыраан, Сабис хылчаңни тўскен.
Марик, ікі платха толдыра чучалаан сорокин пооп сал-
ған, пу турып алтыр. Сабистің сырайы ізеенге тыста-
лыза халған.

— Палых чеен, Марик, — алаң асхан ўннең тапсаан,
ниме дее тічеен пілімчн Сабис.

— Ноға прай чахаяхтарны тутпадың, — сыңыли халған Марик.

— Мағаа пастап ла тоғасханы кирек, — сизінген чили, сағыс айландырып, чоохтанған Сабис, аалай чахаяхты охсаныбысхан, көксінзер нандыра сух салған.

Хойғалаан палыхты тосханча чип алып, халғанын, он ікі улуғ ала пуғаны, палтырған пүріне ораап алып, арчымағасха сух салған Сабис. Анан, Марикті сорокині көзінең усхастырып алып, хасха көлене, суғ алчаң чиріне ағыл салған. Марик пүлес сарығ сүрместернен не чилбене халған хас үстүнзер.

Сабис Чобаттың азырығында, полиснаң Хапына тербен идіп, хайынысчатхан үс аалның чоынзар позыт париған. Пірее-пірее пүгүр харығын тудын салчатхан. Анда Мариктің нымзах холы теңені ам даа пілдірчеткен. Усхазып алып килчеткеннерінде, Марик ноға-да оң холынаң аның харығын сыйбабысхан. «Ноға іди полды, — сағын парчатхан Сабис, — мухананча ба, чибенсіпче бе алай? Тоённың чүзі сибер, сіліг, че мини — сорыптығ. Ноға көбленчем тібедім. Чох, аны пір дее чоохтан полбас. Че киртіс минде». Сабис көлечкезін көр салча Мариктің.

Оён Чобатты тулғап салтыр чон; азырығынзар, суғ, ойлап, чарынаң сығып, чалбах көл иде сіс партыр. Иреннер, ипчілер плас хыйчалар; олғаннар, хаңаалығ атха мүн салған, плас тазыпчалар. Кізілер, көлні хастада солаас тудып, плас салып, пөзік чар ит парилар. Хымысхалар ла чили хайынысча чон, тербен тимнеп. Тербеннің туразы салылыбох парған. Анда ікі апсах, ағас чазап, Федор Павловичке хабасчатхан осхастар. Прай кізі тоғынча. Ату даа айранны иргі Чобадох хыринда сыбапча. Аалдағы прай кізілер, улуғ-кічиинен мыңдалар. Оох олғаннар, өрбекей тудып, суға тастап, ойнапчалар. Аларчон ирепчі, Хапың оолғынаң, Пычон Иванович чоғыллар. Хапың хаты тігі талтайып алтыр, азырал тимнепчеткеннерге ниме-де чахып, чоо өтіркепчеткені пілдірче. Хапың хаты Сабиссер удур пас килген, палғасты полчырада пазып.

— Палам, Сабис, Маригіңнең хуруғ халарға чөрзік. Маңзыра, палам, — чой тілленче, — теен парғазар. Аа... көрче усхас чөрчеткенінерні.

Сабис, оттаң на чили, хыя пура тартхан. Ол чоо уят

парған, адына хамчы саап, кізі дее көрбин, пурлат сых-хан Чобат чоғар; саста плас ойған орын харах читпес харал халған. Хапыңның чөреен хыстары, күнге күрен иде көйглеп парған, мындох плас хыйчатханнар. Олар, Сабиске өкерсініп, аны тохтадарға хынып, көп тапсастыҕ үннең хысхыр халғаннар:

— Сабис, тохтадах! Сабизек, түрче тохтап ал! Сабизічек, адың тынандырып алда-а-ах!

Ачығны азыр полбин, кізігні кимір полбин парча Сабис, адының төрт туйғағы тудыс ла тігірт чайыбысхан. Кинетін ады чолдаң хыя тартхан. Сабис хабына түскен: удур тозын килче, чахсаа көрзе, Апах пу килик, ікі остал арға паана сөртеліп одырлар; түгеезі, хомут хулахтарына кире түс парған, ікі пазынаң адының алын азахтарына урунып одыр. Адының соо прай ла ах пора нима пол партыр, Апахтың сазы андағох пора. Ачан, ам хабынып, адын «тррр» тіпче, туюх тін орнына поза паан ойда чатханча тартып сіренче.

— О-о-ой оол, Сабис, ағанның известказы, эленген нима чили, Чобатты прай өртеп парир. Анчада осталарым кизе сабарға маңнанмаан ползам, суғда палых чили пыс парарчыхпын, хара адым даа хайнатхан ит поларчых, — чадап ла тілі айланған Апахтың. — Көр тігіне, Чобат хайди хайнап оорлан тур.

Хачан Апахнаң Сабис кичіге читкеннерінде, анда Чобаттың ортызы, көбіктеліп, сыылап хайнап турған.

Апах тербен хазартарға известкаа ызылтыр. Толдыра известка тарлаан хаңаалығ ол тирең кичіге кірібіскен ноза, че анаң известка чырлап хайнап сыхчаң. Апах, суға сегірібізіп, хынындағы пычағынаң осталлар тутчатхан пағларны кисклебіскен, адына мўнібіскен, ізіг известка чаба чачыраанға, анзы чіксіп, ала хаап сыхчаң. Харын даа сырайы пўдін халтыр, известка чачырахтары сазына ла сырылыс партырлар.

— Пычаам суғдох халды, ээргеннің, — түкүрінче Апах. — Хапың абаайның тербені соонаң сала кинемге кірбедім, хаарғанның.

Сабис ат үстүнде талғанча эрепче, Апах Чобат хазында пазын чуупча.

— Эреп одырзың син, сыям. Пўүн амох чыртырып аларзың, — перінче Апах суғзартын.

— Паза ылғим ма, Апах абааң. Известка суғда хай-

набин, — поэна алынминча Сабис хатхырызын. — Аалда сөлеп пар: Чобатты өртебісем, тербен идіп муханабаңар — Чобат көй парған. Чобатта пызығ палыхтар чүзисчелер, парынар чирге, — сөс ле санынаң эребізіп одырған Сабис.

— Күлгенің полды ба, сыям? Солалас пирчеткенің ме? Чобат өртең Апах па? Мин сині, сыямны! Амох көрбестин көзідербін, көені чалғадарбын, — тарығып, Сабиссер манзырапча Апах. Че Сабис чағын кирбин полар ба за, ортах сопладыбысча. Ирік полбаста, Апах адының соон чуған, анзы, оянахтанып, хыбдаханча. Адын чалаастап, хомут-тирин чар төзінде сал салған, узун от чулған, анаң чылаң отнаң сырыбысхан, үчүргү идіп, урған.

— Танда киліп, пилен хайнат салған сүрткі апар пиргейбі — адына мүйіп, іди чоохтанып ала, табанни халған чазан хара адын Апах.

Чылғыларны ибір салып, хойны Чобаттағы турлаанзар чағдат салып, Сабис иир пазы хой хончатхан чирге читкен. Ағазына торығ тайны, ырахтап алып, чидін килген. Апсах, частығ даа полза, пір хараада ла атты чобада мүйн салча, күннің ат алыстырча, «нымзах-нымзах чөрістіг малларны мүйн халарға» тіпче.

Апсах ибде чох полған, Кнай төнде Чобат ойында тарап парған хойларны харап одырған; түкнең ағазына ух соғып одырған, сиилерінзер пір дее көрбинчеткен, че олары постары ла ойласчатхан осхас полғаннар. Көп ухтар, час-күс кисчең салаалығ мелейлер сох салған Кнай. Аалдағы прай даа хыстар Кнайның иргеенең поэан мелейлерні, чулухтарны кис чөрчелер. Ниме итсін зе чазыда күн тооза. Идер ис чох одырғанча, түк иирче, сиир чіп хатча, мелей хоостапча; чулух, салаалығ мелей, көгенек соххлапча; аннаңар күннің дее ізігі паза узуны пілдірбинче. Азиичаан тайнанып одырча, нимечеең ит салып одырча Кнай.

Бичігін тычыладып, Сабис туңмазы пас килгенде, Кнай күлінібіскен; күлінің анын өрінгенін көзіткен.

— Пабаментарның сағбалары чоғыл ба?

— Чоғыл, — улуг тыныбысхан Сабис, — пазым хыр пир чечен, — пасха чоох пастирға полып, сурынған Сабис.

Тоңарах узынаң састарын чарып, Кнай туңмазының

хагданның хуйғазын хыр сыххан, Сабис сах андох, ча-
казының хойнына пазын сала, сыылада хорлабысхан.
Хыс кізі аны, піреде хырып, піреде сырайынаң көөлче
сыйбап, иркелет салып одырған, чүрегі аның уғаа өкіс
өңделеніснен ачи түсчөткен. «Хайда ічөчөөбіс, хайда
пабацаабыс» сағынған хыс пала, харахтары суғланыс-
хан, пурныларынча іділчөткен сууғас суғны удаа сым
тартынған.

Чобатсартын ағалары пас килген, чарым көнек хоора
хаап килтір. Апсахтын сазы кизекти-кизекти хазар пар-
тыр, сағалы пора саап партыр.

— Хойны кірінер, паларым, — чоохтанып, наа хах-
пастаң чапхан чабызах, кічичек ибзер паза халған.

Сағдай обалға кіргеннен пеер Хоортай аға хараа-
ғызын хойнаң чылғы хада теедек күзөтче. Пала-
зының палалары хой хазаазының ікі саринда аға-
лары ит пирген хахпас отахта хончалар, хойны адайлар
күзөтче тирге чарир. Хоортай хараа, чылғыларны ырат-
пин, айландыр чөрче; адайлар сағба пирзөк, хойзар
ойлатча, хара тир ах көбіктелгенче урунча аның мүй-
ген адына.

Иртен иртөк киледір апсах чылғыдаң. Олғаннар,
турып, хой чохтап, ахсаан хурағаннарға іче таабызып,
хой хурты арығлап, палығларны хайнатхан им оттарның
суунаң имнеглеенче, апсах чічөң ниме ит салча, азыран-
ған соонда, палаларынаң чоохтазар чөптерні үзүрген
соонда, от төзеенде узубысча.

Күн көдіріл килзөк, апсахтын уйғу хан парадыр.
Азығас суғынып алып, көнегес тиргіленіп алып, ол Чо-
бат чохтабызадыр. Анда, пу хой турған чирдең ікі вер-
стаца чирде. Ибеті тағ, хаяланып, Чобатсар түсчө. Ан-
дох Чымыр хая өзені пар. Ол өзенде известкалығ тас-
тар пар. Известказы сүрееліг көп, күнге изіл турча. Ап-
сах анда известка өртепчө. Андох пілө, хайырғас,
точила тастары пар. Известка тастары көйгенчө,
ол хайырғастар, точилалар, пілөлер итчө. Тастарын
Хоортай, хазып, үйп салған, амды оохтап, иптіг
иде чазиры халған. Пүүн апсах көп ниме ит
салған: өртеен известканың пастағы хаңаазын Апахха
пирибіскен. Пүүнөк чөгөт хайнатчаң оймах хасхан, ха-
зың кизіп, ипти тыхтап салған, одың сух салған, от ла
одыныбызары халған. Федор Павлович тербен тазына

чарир тастар көрерге чахаан, Хоортай ікі андаг тас таап салган, че чайгыда ходыраарга сидік; суғ тоорза — оой поларчых. Апсах хахпас таа, тос таа сойча; ол-пу нмее чарир хазыннар даа кизіп, хурутча. Киліскең пүткен чир Чымыр хая өзені: прай нмее пар пу чирде. Чобат андох арың, соох суунаң пулбурапча. Апсах чохтаг турғыс килче харааға, нмее чох, — үлүс тартып, хуруг полбинча. Сағам ол чохтаг сухча, түрче идіп, инчіктер суғар, суғ хазы хырчыхтанып пастаза чізе. Хуруг тыттар анда от ла хамыларын сағып полбин турчатхан осхастар.

— Известка сыхты ба, аған? — тастыхтын пастаан Сабис, сүтті көбіктелдіре корчикнең пулғапчадып.

— Пір аар тартынчах хаңаа таарладыбыс Апахнаң. Тербен хазартарға ыза пирдім. Полысха араласпинчабыс, хачағ полар соонда. Известкабыс таа санға алылғай за, — чобағзынып одыр аға, күзін уғаа ниикке паалап.

— Санға алылғай! — тадырада хатхырыбысхан оол. — Известка Чобатты хазартча... Чобат күйче, палии пысча, — эреен ол.

— Изің сығыбысты ба, Сабис? — тыза теен пичезі.

— Сыхпаан, чечен, Апах тирең кичіге кірібістір, харчаа ортызынча суғда, известка хайнапча, — хатхызын тохтат полбаан Сабис.

— О хозан пас! — түкүрінче апсах, — сөлеем хайза, суға теербе тіп. Пірееде чидінмес ле нмее осхас улыбызадыр пу даа Апах.

— Аған, Чымыр хая өзенін тастаңар, — аяп чоохтанған үгүре ісчөткен Кнай.

— Палаларым, малдан сығып, прайзыбыс аалда істензебіс, арса, ниик полчаң хоных, — тіпче аға, хаңзазына хызыл көс таарлапча.

— Мин пүүн дее тимдебін, аған, — хапхан Кнай, торыспах чіліңні холдох пычахтаң чара саапчадып.

— Мин чылғы чох чуртап полбасын. Пабам килзөк, піс Хара суғ істіне сығарбыс. Мында тар, тағлар ырах көзітпинчелер, — чоохтанча Сабис.

— О, Сағдай парасхан, табырах таа азахха турчанма, хайраныбыс, — улуг тынча аға. — Хайран пағырлар хорғамчыл чох тик турғлапчалар, — ибге чөли турған, көп хызыл, ах пағыр ағастарзар көріп, чоохтанча апсах, чоохтасты пасха нмее айландырып, Кнайның харах

чызынчатханын сизін салып. — Хайдагдыр пу тайнын чөрізі, Сабис? — сурча апсах пу хараа мўнерге ағылган аттанар.

— Пір харааға сыдир, чорығы чоғыл, сегіртізі угаа истіг, — өтіре піліснен теен анзы.

Че Қнай оларның чооғына сабылбаан, сых парып, иб кистінде сўўледе ылғаан.

— Пар, палам, амалла чечечеенні. Мал соонча ла чөріп, пабачаан даа көр халарға киліспеен иркечееме, — түгенчі сөстерін Сабис чапчаң сых парғанда тоосхан аға, позы ўн сығарбин, істінде ылғап одырча.

— Инегес чахсы саалча ба, палам? — сурча Хоортай, Қнай ибге кіргенде, — улуғ оң ползын Қаной ирепчее инегестерін саарға пирген ўчўн. Көрбессің ме зе син аны Хызыл көлдең позы сўріп ағыл пирчеткенін, — ағас чірчезіне сўт хатча, анаң кірөстенче аға, — оспади палғас ылави, хазых турзын малычахтары Қаной ирепчинің.

Иди пір кўн пірсінен пасха нимес иртіпчеткен хадарчыларның чуртазы. Апсах Чымыр хая өзенінзерөк ле чөрчеткен кўн сай. Пірееде палыхтығ көнекнең хада улуғ булка синінче аппағас саас ағыл килчеткен апсах. Улуғ аал чылли тайнап тооспас саас тазыл парған чабал ибічексер.

Сабис пірее-пірее аалзар пар килчеткен, чылғыларын чөргіс салып. Пычон даа, Тоёң даа городтаң айланмааннар. Хапың килзе дее, Сағдайдаңар пір дее ниме пілбеен. Ол городта пір ле хонтыр, ниме пілерге маң чох полтыр. Пірсінде орыс ипчі айлан килтір тіп истіп алып, Сабис аал тастынанох айланыбысхан, ол орыстарға пір дее тоғазарға хынмаан. Хайди тоғазар чарғы соонда. Нимениме ит саларлар позын. Көбізін дее аалзар ол Марикті ле көріп аларға чөрче. Хапың хатынаң учурасханнан пеер Сабис Марикке пір дее көрінминче. Суғ алчана чағын киндірлер аразында ўр чадарға килізедір. Марик се килче суғ алчаңзар, Чобат чохтада көріп ўр турча, анаң, маңзырабин, хасха сыхча. Марик улам на сіліг, улам на кўрдек көгістенче, ах мойнычаа кўнге чылтырах кўрең иде пыс партыр.

Пір кўн Хоортай, ниткезі ағырып, аарсыбысхан. Ол, орты кўн ізиине сістеніп, ибге чағынғы кўрген паарында чатхан. Хойлар, суғ ізіп алып, Чобат хазындағы хатығда, сарнахтанып, чатхлапчатханнар; адайлар оларны

ибіре өркелер хайындырғаннар, хара хустарны, харға, саасханнарны хойзар сала даа чағдатпинчатханнар. Ол хаарғаннар чабас хойның хараан тіріге дее чіп парыбызарға аябастар. Аннаңар хой хадарчылары адайны оларға хыртыс поларға, хойдан чарылбасха үгрет салчалар.

Апсахтың аалзар пар килері уғаа тың тутхан. Анда ол Арина Петровнанаң чоохтас килерчик, прай піліп аларчых. Тіріг ле читсе, Сағдайны городта артызарларын ікінчілебеен Хоортай, аннаңар Арина Петровна чалғысхан айлан килгенге өрінчеткен; палаларына чоохтағлап пирген үр имнирге кирегін. Ағаа сағысырабасха...

Ол арада адайлар үрізе түскеннер. Көрзе — чалан кізі килче. Кнай иб кистінзер чазынча.

— Палам, кір ибзер! Ит хаар, чей тік. Андағ полбаңаң, постаң кізі, — тапсабысхан апсах, позы чабыс обааға одыр салған.

— Изеннер! Хоортай аға сірер полчазар ба? — сурған адайларға абылатчатхан чалаң кізі, чуға сырайлығ.

— Мин. Сүйт! Тохтанаң! Парлаңар хойзар, — апсах адайларны тыс салған, олары сах андох хойларзар, үрізіп, ойлазыбысханнар.

— Эпсе Гаврис полчам, — аттаң түзіп, хол тутча чиит оол.

Хости одырып, апсактаң Эпсе үр чоохтасханнар. Хоортайның сырайы өріністе чарыпчатхан. Анаң аға Эпсені ибзер чидектеен:

— Чей іспин сыхпаңаң, палам, чорых чөрген кізі, иб ээзі хомзыңар, істі чабал полар.

Олар кіргендөк, Кнай сырайын чазыра хыймыраан.

— Изеннер! Эпсе Гаврис полчам, таныс поланаң, — хол тутча Кнайға, анзы, сырайын орта тутпин, пос түс парған оң холын чадап ла пирче.

— Хая, палам, ізіг оорың? — Кнайға, от хазында одыра, көөлче чоохтан салған аға.

Тудыныс чапчаң ноо пістің хыстың. Стол, нымахтағы ла чіли, түрче ле тимде турған. Хыс кізі оолзар сырайын тудып пастабысхан; хайди итсін зе, хайдар айланза, чиит оолның улуғ хара харахтары тоғас ла парчатханнар. Сибер азыранып, оол кізі піліс мелей хоостапчатхан Кнайзар көрібізіп одырған; чооғы тудыбысхан ап-

сахты аңарбин даа «иди, андаг» ла тіп салчатхан. Апсах, сизінмечік полып, чооғын на айнытчатхан, пірее-пірее хан хызыл ла пол парған Кнайның сырайынзар көрібісчеткен.

— Тың чахсы, палам Федор Павловичті ахха сыға-рыбысханнар теенің, — көксөрепче аға.

— Ограков Петр Иванович прай үзүрібіскен, читпин-четкеніне міні ысхан, — хысхацахти теен Эпсе, — Э, э, сала ундут салбадым. Мына мыны сірерге, аған, үгретчі ипчі ысхан, — пиджагының істіндегі карманына газетадан кизілген төрткіл пічігесті туда пирче.

— Кем полчан? — сурча апсах, пічікті көрглеп.

— Ленин. Революция иткен кізі тіпчелер, — позы пілбезе дее, пілігчі полча Гаврис.

— Переворотты полбас па за? — пічіктең харах албинча аға.

— Чохтар үглүзін пастаан орыс хан одыр ол, — көрерге пас килген Кнайға көріп чоохтанча оол, — О, о... хайдаг сіліг мелей хоосталча, — чапсаан Эпсе, хоос мелей көріп.

— Пу ол кізі бе, хан худаих, пазы даа хайдаг поғдадыр! — чапсаан аға, сырайына чағын тудып көрген. — Ма, палам, уғзабин ал чөр, — Кнайға пирче.

Кнай, алып алып, піргер парып, үр көрглеен, анан холтых алтындағы карманына сух салған.

— Хайдаг үгретчі ысхан? Пістің аалда школа чоғыл, — пілерге итче аға.

— Арина Петровна. Ол мында үгретчі полар, — көп нимені пілчеткен кізі чіли теен оол кізі.

— Оспади палғас ылави, худай-ағачахтар! Тигір чирге түс парды ба? — кірөстенче аға.

— Сын, аға, уезд ысхан. Книга нимезін прай хада ағылған, — өтіркеп пастаан оол.

— Ио, палацахтарым, ирте төріп парғазар, — ачырғанча Хоортай, — пеер чарых сабылча одыр ноо, худай-ағачахтар, — кірөстенібөк салча апсах.

— Угренерге орай нимес, аған. Сірер дее, хынза, үгренерзер, — тіпче Эпсе, Кнайзарох ла көрче.

— Хоортай аға үгренимин зе, — хатхырча апсах.

Чоохнаң айбыныбысханнар пу ікөлең стол кистінде. Хойлар ырапчатханын истіп, Кнай сыға халған. Хада-рыс аның чол постада, Чобат индіре парчатхан. Анна-

нар, хачан агазымаң Эпсе оол аалзар инчеткеннерінде, Кнай чолдаң тастых полбаан. Оол кізі, нинче харах читкенче пара, соонзар ла хылчаннаан. Кнайның наахтары арыныснаң көй халғаннар.

Пабазының ондайланчатханын пу таныс нимес оолдаң истіп, Кнай хайдар-хайдар сарнап сыххан:

Чазыны типсеп, час от чіп,
Чарным чалпаазар, пу хойлар,
Кирбіні типсеп, кис от пазы чіп,
Кибім полбаазар, пу хойлар.
Аал пар чирзер чүреем тартыл тур,
Азырытыңардах, хойлар;
Илі пар чирзер изім харас тур,
Индег итпеңердек, хойлар.

Чазы хада көглеен чіли пілдірген Кнайға, торғайахтар тыңнаң на тың ўн алысчатханнар. Пладын ипти тартыныбызып, игір обааға чөленіп, Кнай пасха көгнөң пазох сарнап сыххан:

Хара харахтар хазалды,
Ханның чүреемні сыстатты.
Хара пазычаам айланды,
Хызыл сырайым уятты.
Хайдағ танычах ағылды
Ханаттың хусха төбй хоосты?
Хайдағ ағылнаң хаптырды
Азылбас пиктіг замоқты?
Тискер чил ысхан хусхаңах
Тизе хах парды чүреемні,
Тискінде осхас хызычах
Тискір полбинчадыр көңнін.
Хыстаға парған хузычах,
Худулбин, нанар чир-сууна,
Хоос харахтың оолғычах,
Тоғазарың ма поэма?

Хайдағ ниме сарын! Ачырғанған чүрексер, өрінгенер, илеензер, тура парғанзар, көөленгензер, көөленіс чідіргенінзер — прайзынзар чол таапча, прайзынаң чарасча, прайзын хаапча. Аар тоғысты сарыннаң хапсаң, сарын аарны поэна алып алған осхас пол парча, тоғыныс ниик тарантастағы чіли ойлатча. Астапчатханны сарнасха тартып піл ползаң, астас ундула түсче.

Кнай най ла сарынчы хыс. Сарынны кізідең дее истерге килізер чоғыл. Ол кічігдең дее сығара аалда асхынах полча. Чазыда даа, кізінең тоғазып, күрегізерге, көглезерге килізер чоғыл. Хой хадарчылары тоғасхлап

парзалар, хойлары аралазарынаң хорғыстығ; інек көр-
чең хыстарға чағыннирға итсең сўскўн, кўр маллар хой
сўсклеп саларлар; чылғычылардаң аринча хахастығ ху-
луннар, тайлар, чабағалар хойнаң ойнирға хынадырлар.
Аннаңар Кнай ыр сөстерін позы сағынадыр, көглерни
дее позы килістіріп аладыр. Кнайға тооп таа, астап таа,
ачығда даа, өріністе дее поларға килізедір; че ыр аны
пір дее тастабинча. Сағам ол хайдағ ондайдазын, ноо
хылығын сығарчатханын пілчее чоғыл. Көріңер хайди
айыт тур! Өліг ниме игір обаа даа, ис сыдабин, хыймы-
ран салчатхан чили пілдірче. Че тағлардаңар чоох чо-
ғыл! Олар Кнайның арығ көксінең сыххан сөстіг үнне-
рінең хада хапсыра ла сыңылас турлар. Кнай ырлап
сыхса, хойлардаң полар, хурағанахтар даа сып-сым,
полыбысчалар, оларның төреміл ле пір үнниг табыста-
рын пір дее истіп полбассың. Эне хайдағдыр Кнайда са-
рын! Андағ аның көп оң тамырлығ алтын осхас арығ
үні!

Хазыр чил пол кил,
Хаап парыбыс,
Халдырбин пір дее,
Искір пир.
Чикпек чил пол кил,
Читір парыбыс,
Чидірбин пір дее
Сөлеп пир:
Хайди чўрегес сабыл тур,
Хайди хызычах чобал тур,
Хайди үнічеем салғыл тур,
Хайди тигір ле тыстан. тур.

Пасхох көгнең тоосхан Кнай, ізіг обааға тирліг ха-
мағын сал салған, ікі аязынаң таяныбысхан.

* * *

Ол арада ікі чалаң улуғ сегіртіснең аалға кірген,
сельсоветтің чечпезіне ікі ат ўс теекти палғалған. Хоор-
тай апсах чиит оолдаң халбас хыймыранған.

Сельсовете пөзік хамахтығ, кўрең киптіг, көгілбей
харахтығ орыс ирен одырған. Аның хамағында тырыс-
ханның ікі сиигі чатхан, кўл өнненібіскен иргі хара са-
погтары сала ығырасханнар, хачан орыс кізі, хырых час
хаабысхан полар, тура хонып, Хоортайзар удур пастыр-
ғанда. Чиит оол тасхар халған, мында пулар ікөлеңнер
ле.

— Сеергені пілчезер бе, аға? — теенін піл халған Хоортай орыс кізінің.

— Искем, көрбеем (слышал пыл, пидай не пыл), — таспаан апсах, поэы ол сөстерні чахсы пілчем тіп сағынған.

— Оолғынны ол сох салған ма? — орыстаанын сизінген аға, Сабистеңер сурча полар тіп сағынған.

— Неет! Кон падай тидір, — «чох! Аттаң учуп парған тіпчем» тіп сағынып, орыстаан апсах. Че орыс кізі «ат сүзібіскен» иде пілген, аннаңар чиит оолны хығырып алған. Андада Хоортай апсах, көп чыллар көр париган, прай поэынаң чөпсінминчеткен киректерні саңай ізеніп чоохтап пирген. Апсахнаң пу синге теере пір дее кізі піди, тиңе санап, тіл алыспаан полған. Аннаңар ол чарабас тіп сағынчатхан нимелерні харасхы істінде ле пиктеп чөредір. Пірееде ачығда-хайди сығара поэдыбысса, ол сөстер поэынаох пис артых хатығ урунчатханын сизінчен; аннаңар аға «ол полза — ол ползын, пу полза — пу ползын, тапсабасха» — сағын чөрчен, тапсабаң. Сағам пу уғаа харахха чухханнығ орыс кізі, «пір ниме сығыспас» — тіп, киртіс пиргенде, паза чиит оолның оңдайын чол тооза сынап кылгенде, апсах пір дее аянмин сығарын сыххан. Киректің прай сылтағын (Сабиснең Сағдайның) Хапыңнаң Пычонға ікі Почкаевке наар турған аға.

Огарков арғысха пастағызын Губенков арғыс ол ла ікі киректі ахха сығарарға чахаан, аннаңар Петр Ивановичтің хайығы ол киректерде ле полған. Хоортай пасха даа көп нимелер чоохтап пирерге хылығын тудынып одырған; чохырах чіт парған кирек, ах інегінің өліміне чігленіс, ан. пас., че сурбааннарында — өтіркирге чарабас.

Көп кізілердең сурағ иткеннер, че Пычон на халыбысхан. Ол, тізең, ам даа айланмаан.

Айланмин адазы атар ба? Айланар. Андада көргейбіс се Пычонның ниме идерін.

Чибіргі пизінчі глава

ЧОО ТИР ПУРЛАДЫ

Потолок алтында хыс салған лампа тура істін өтіг чарытпаан. Пулуннарда көлек турған, ибіре өліг чыс, ээн тыныс турған. Пычон ағас диванда одырған, көксі-

нөн улуғ столның хырына чатхан, ікі холы стол үстүнде пос түс парған чатханнар, ээгі сол холының сала ныма тудылған сыртында чатхан. Стол пос: ас-тамах таа, араға-суғ даа чоғыл. Пычонға сағам ол нимелер дее кирек чоғыл. Ирт парған ікі неделяда ол чахсы ізіп, чіп халған, тоғыс таа тузалығ ирткен: улуғ харачах толдыра истіг килген. Че ікі неделя аразында ибде көп алызығлар пол парғаннар. Ипчізі үреп парған. Позиына хығыртығ ысханнар, че хығыртығчы аны таппаан. Ипчізінің сөөгін үс күн пазында, Пычонны сағып полбин, паба-ічезі чир-суғларынзар, Сахсыс істінзер апарыбыстырлар. Пычонның алнында харал парған сырайлығ, хуруғ сөөк холлығ ипчізі көрінген. Төл халбаан. Мынзында Пычон пыролығ. Аның мал чіли чуртазы позын төл чохит салған. Че сылтағны ипчізіне ле састырчан, ічініп алып, аны ла сохчатчаң. Соғысха сыдабин, ағырығ пол парған, аннаоох тоозылды. Аларчон иттір: ікі хати хамнаптыр, түгенчі хамнаста, хутухтың тоғыс көнек соох суун тимнеп алып, читі көнеен урғанда, ипчізі чатхан орнындох пус пола тооп партыр. Ол пөгістер кіріп, Пычон пазын көдірібіскен, ээн тура прай хырынаң хыс сыххан. Тура хонып, пастырғлаан, хулахтарында Огарковтың «Сеергенең хада тоғынчазар» теен сөстері тапсасханнар. «Хатығ ниме. Уездтегі ревком партияның чахиынаң», — тіпче. Пычон Огарковты позынзар хығыр полбаанына ачырғанча. Арса, пірее ондайнаң чагдап аларчых. «Ух, Сеерге! Чөре халған хара айна! Ам тоғасчаң полза, суғыбызарчыхпын мин аны толыға!» — ызырын чөрче Пычон, сағыс сағынып. Сахсыссар парып, хасты-хазинезінің чүреен амырат саларчых, че Огарков тыс пирбинче, пір дее чирзер позытпинча. «Сельсовет тоғынминча, — тіпче, — сельсовет членнерін орта таппаазар, — тіпче, — чох-чоостан кізі чоғыл, — тіпче. — Хапың — пай, Аларчон — хам, поэың — пигөк хоныхтығзың, — тіпче. Сельсовет президиумы одырығ итпинче, — тіпче. — Хачың даа чоғыл, килген пічіктерні толдырбинчазың, — тіпче». Пычон, чазарта тарт парып, нандыра одыр салған, сағысха түсче: «Прай түзедістіг нимелер. Хачаа ол тілбесчі оолны кілебізерге. Чиит. Килістіре үгредіп алам. Аларчонны членнең сығарыбызам, орнына — Апахты. Чох. Пос роды. Пулат... Омас палты кізі. Пазох ипчізі — Онис. Анзы орыстар-

нан сібеленісче. Сағдай... О Сағдай! Кнайнын пабазы! Пу кўннерде айланар. Тілі тарт парған. Чоохтан полбинча... Ол чарир. Тандох Огарковнаң чөптезерге», — Пычон өрінібіскен, хысхырча:

— Марик! А Марик! Хая стол тимнебістек!

Че Марик тапсабаан даа, килбеен дее. Ол Чобат хазында Сабисті сағыпча. Олар тоғаспин ўр пол пардылар. Пычон Мариктің хайдағызын пілбеен, ол паланың чўреенде пастағы көөленіс төріп парғанын «азыраан пабазы» сала даа сизінмеен.

— Чалғызаныңны ікінчілебинчем, — сыбыраныбысхан ўн Пычонның кистінде.

— О хосханах! — піргер чачыраан Пычон, сол чығанағына көленіп. — Кем пу? — чахсаа көрген.

— Мин чи, мин, Пычон Иванович, — теен танытпаан кізі, сала іскер пасхан. — Че таныбаачых полбадах, — хатхырып, хол тутча.

— Сеерге! Ам даа тының сөзір чөрзің ме? — чазынча Пычон, — Холың көдір! Атарға чөрбін, көдір, — Пычон наган көстепче.

— Ат сал. Мағаа пасхазы чоғыл. Че пастап истіп ал, — Сеерге сурбин даа одыр салча.

— Че ирт, — Пычон аархы туразар хол сунча, пазын икіп көзітче.

— Кирек хомай, Пычон Иванович, — прай саринан холдағы кізі ўнінең чоохтанған.

— Иссе, истергөк. Пастағызын, ізік пиктеп кил, — мынчаға читіре мында хайынғаның тиктең не полбас. — Пычон хылабысхан.

— Ізік пиктіг. Пір чорыхта ит килгем, — одырча Сеерге. — Кирек хомай. Ўс чирде сала хаптыр салбадым. Кем-де искірібіскен осхас. Чолымны туюхтап салдылар. Харбинка даа тоғаспады. Че ол чох мінің чол сидік. Сыдамахтығ ат кирек полибысты. Пу саба сарығ тайдаң пасха андағ ат чоғыл. Сахыстаң чахсы ат суура саап полбадым, — өзелче Сеерге.

— Харбинка пу кўннерде тынын худайға шир салар. Позытпас ағылда. Аның ізінең пу читтілер. Мині сырбирға чөрлер. Огарков мында, ол адай осхас чысчы ние, — Пычон чобағлығ ўнненче.

— Огарков!—сегіре тўскен Сеерге.—Пірсінде мин анынаң тоғасхам. Көйтік пўўр. Мині алахтырыбысхан,

Щетинкин ол арада пасха чирче чөрібіскен. Хайда хонча? Аны тігі ноолыбызарға... — читіре чоохтанмаан Сеерге.

— Тыысс! Пісті піреезі тыннапча полар хынза. Көөлче... Тенерге чарабас. Прай ниме тикке парар,—оң устыг холын хылаңнатча Пычон

— Сағдайың саңай парды ба?

— Тіріг, адай! Сағам тілі сыхпинча. Уғаа тыны чох ниме полтыр,—Пычон ачырғанча.

— Көр, оол! Мин сині амох Огарковха пир салам,—Пычон тура хонған, ниме-де сағына түзіп, ирнілерін ызырыныбысхан.

— Пир сал. Хада парарбыс,—Сеерге ырчайыбысхан.

— Чойланча тирбін.

— Пічіктер чи?

— Печать оғырлап, поэзы пазып алған,—тим.

— Хол салғаның чи? Пасханың чи?

— Мин пасха кізі фамилиязын пасхам.

— Пасхан холың чи? Сыныхтабызарлар,—хыза пазып пастаан Сеерге, турып чоохтанып,—син Пычон, міні суғып, поэзың тіріг халам тіп сағынма. Мин Покровкада Арға алтында коммунисттерні өдірглеем, пасха даа көп чох-чоостарны хутухха суғып өдіргебіс, аннаң, даа пасха ниме көп полған. Ибдең-суғдаң асхам. Сағам хызыллар үлгүзі чиң парды. Мағаа пу чирде чуртас чоғыл, мағаа пасха нимес. Мин чөрчем, өлімім істең іске хооп чөрче. Че син кемзің. Сині пілгелектер, танаалахтар. Мин сині таныт пирербін. Кемге тоғынғазың? Колчакка. Хызылчар харибінде Колчактың провокаторы кем полған? Мин синнең чораа ла хорых чөргебін...

— Тохта, тохта,—ахыңнапча Пычон,—чидер тіпчем аринча.

— Чох, читпес. Ынағ полар үчүн, прайны чарыхха сығар салар кирек. Ікінчілес, китеніс чох ползын. Мин синің киректерің пілбеен ползам, сағаа чағын даа чух-пасчыхпын. Син алтын кирексеезің—Сеерге алтын «ит пирген». Син хой коммуназынаң тоғыр поларға хынғазың—мин ікі чүс иліг поос хой «чил малы» ағыл пиргем. Чылғы чылдырарға ба? Сеерге чылдыр пирген. Сағдайны чобадарға ба? Сеерге тимдөк. Че мында пістің ізібіс туюхтал парир. Кизек тайғадаң сыхчаң-парчаң чир чоғыл. Ибірібіскеннер. Ахсы Хапың аалы полған, ам анзы туюхтал парды: Огарков... Көр Пычон! Че параң Огар-

ковсар. Ол тігі орыстарда хонча.—Сеерге одырча, сырай тирін чызынча.

— Чоо тир пурлады, оол! Сағын көрерге килізер, — стол үстүнде Пычон холына түндерілче.

— Ұр сағынарға чарабас—хараа ирт парар. План пір ле. Піске тіріг халарға. Мин тың аар чолға кірерге чарадыг алчам, сині саңай ахха сығар салам. Мына хайдаг план.—Сеерге турып пастырғлап чөрче, сала көб көдірілібістір.—Піске чонны тискінге сығарар киректі сағын көрер кирек. Тайғада туралар тудынарға. Анзына хадагчы кирек. Ниик сағыстыг чииттерні, көөктіріп, тискіріге сығарарға кирек. Пірік тасхыллардан аалларға, чолларға харанға сығып коммунисттерні, оларның полысчыларын хыр турарға,—Сеерге одыра түскен, тирін чызынча, сарыг харахтарын микеліг көрче, Пычонны сыныхти.

Пычон Сеергені өтіре көріп одырған. Ағаа оон хасхының чооғы Минсуғда туюхха иткен киректерінең сызыра килісчоткен.

— Син табанның пу кўлўгін ам на тобыра пілдім,—сыбырана теен кнес, хуруғ ахсын хычалыг тайнана.—Минің тоғызым ыраххы аалларда полар ыйа. Пірее-пірее сірерні чымчылап ал турам ыйа, мындар чізе,—түгенчі сөстерін ол Ағбан пилтірінзер пазын икіп тоосхан.

— Ой, көрігчі хам,—теен Сеерге.—Харбинка пос. Аны хариб талап, сығара ойладыбысханнар. Колчактын улуғ офицері ол, Американаң, Япониянаң палғалыстыг. Эне ноға пу араа сыххан Огарков,—улуғ көөлленген ах хасхы.

— Ой оол, хайдаг нимелер...—Пычон пілген Харбинканың киреен, че сизік пирбеен.

— Че кирек тоозылча,—турып, хол тутча Сеерге,—хыстар сығар пир турарзың, микенен. Иң пастағызың Кнай мини полар,—кўңўреде хатхырча Сеерге.

«Кнай» теені Пычонны сала андара саппаан, че Пычон сизіндіріг пирбеен ахха.

— Ис пеер, кнес,—чахып сыххан Сеерге.—Мин Чымыр хая хуозында полаам. Анда Сабиснең Хоортай кўннің полчалар. Узанчых апсах узанча, кін палазы тұрче кил парча. Мин оларға көрінем, олар сағаа, кнеске искіерлер. Чоннаң мині тударға парарзың хуоға син кірерзің. Огарков анда чох полза, тың килізерчік.

— Ол танда волостьха пар килерге итчеткен осхас,—Пычон уйғудағы кізі чіли пулбураан.

— Андагда кирек чарир,—Сеерге пазох хости одырча, оң холын Пычонның иңніне салча,—палғап, ағылып, сурағ пічиин идерзер; хараа аңмарға пиктирзін, пик хадаг турғызарзың. Прай ніндідерзін, че табаным алтын, чалаас табанымны көрбезіннер. Анда мына,—Сеерге хырынчаң машинканың чуғачах пычаан көзітче,—Пу табанымда мына пу полар,—Сеерге нинче-де кизек ардабачаң, суғда даа тамылчаң спичка көзітче,—Америкадаң сыххан ниме, суға суғып, тартыпча ол спичканы, анзы чымырабинаң тамылча. Мин суғлығ көнек суранам. Сухсим, тирбін. Сиден тастында изерліг ат ползын. Анан тайғаны үтирзер, мині кілеп. Сабис сарығ тайнаң парзын, че аны Тоғыс аас хыриндағы хая төзіндегі айланчых чолча ызарзың. Тоёң хада ползын, ағаа көп чох хан төгерге килізер, итпезе пір холы—оол холы аязынаң палығлал таа парар. А! хайдаг ниме: хасхаа аттырғам тіп махтаң чөрер. Син улуғ ізес аларзың хызыллардан.

— Уғаа килістіре! Сын! Че Тоёң городта чабал ағырыға туттыр салтыр. Атха мўн полбинча — теен Пычон.

— Синөк чили бе пір хатап?—Сеерге хатхырча.

— Хайдаң искезін, Сеерге?

— О, синнеңер мин пілбес ниме чоғыл. Позың даа анча пілбинче поларзың, — иңнінең сапхлапча.

— Я, полған андаг хыял,—Пычон миніксінче.

— Сахсыс істінде ипчілерге үлестірібіскезін,—хармахтап одыр Сеерге, — төл чох пол парғазың.

— Тохтат сал ол чоохты, Сеерге,—Пычон ачырғанча.

— Чох, Пычон, сині сағам даа тіріге кисклирге чарир. Че мин аны чўрең нымзабас поларына чоохтанчам. Ниме чох, Тоёң парзын, тыстанзын. Чымыр хая хуюзында ам даа алтын пар. Анзын поэң пілерзін. Алтын, кўмўс синде пол, минде пол—пасха ба. Мағаа аар чўк. Халын тайғаа кірзем, анда мині полбастар. Анда тоғас чөрербіс. Ахтар үлгүзі айланза, улуғ садығчы піс поларбыс. А, Пычон?!—өріндірче.—Адресті ундуба Москвадағы. Кем ысча тіп пазарзың?—Сеерге азынада чоохтас салған нимее кір сыххан.

— Умайгашев Матик ысча тіп пазам,—сах андох адаан Пычон.

— Орта. Кўскүзін пастирзың ма?

— Торымның, саастығ Хызыл чарға суғнаң ыза пиргем. Пастағы ікі пуд алтын чолда, — ээ ўнненче Пычон.

— Хапың абаанни кірче бе?

— Сала.

— Ырах ит. Аяба. Тойманнар олох тоозар, ах үлгү табырах айланмаза. Че ах үлгүзі айланар. Япон ханы пісті орыстан чарарга хабазар,—Сеерге өктем аттар чіли полглаан, пастыр чөрген, пол соғырадып.

— Че анзы ырах чоох,—Пычон тохтаттырча.

— Көйтииң пар. Киртіске кірерге пір ниең аянма. Тойманға даа кіріп ал,—чөп пирче ырах план пүдірігчи Сеерге. — Прай чоохтас салдыбыс. Колчактың кадровай офицері. Сеерге жандарм, істегчи тоғыстарын апарған полчан. Андағ даа полза, Щетинкинни тут полбаам, хайран позым. Огарковха чуғдырыбысхам. Аны амох таа чох идібизерчипін, анынаң хада ол үс орысты. Че тус иртіп парған. Ам пасха ондайнаң тоғынарға кирек. Син осхастарны чолға сығарарға, мында тоғынарларны халғызары — иң паалығ сағам.

— Чарабас, чарабас, Сеерге!—Пычон үрбеннепче.

— Хорыхпа. Пасха тус полза, синнең сурбасчыхпын,—Сеерге Пычонны амыратча.—Син ол Федор Павлович хазахты угаа үді чох сырбадың, ыйа? Хайди іди андағ алығ киректі итчең Тоёңның үчүн,—күлче.

Че Сеерге Пычонның аның үчүн Хапыңны чабас тай чіли мүнчеткенін сизінмеен. Аннаңар Пычон сала күлімзіреен:

— Ыйа, толказы чох ние. Орыс мучай пір дее хабынминча. Ам ол кирек түзеділ парды Огарковтың сылтаанда. Орыстар париған чолларынча хоолаза халарлар,—Пычон, уездте ние чаратханнар, ам даа пілбеен. Огарков арғыс Пычонны позын ибдегі чабығда чіли тутчатханын даа пулар ікөлең ачан пілбееннер.

— Орыс кізі орта сизінмес тіп сағынма. Олар хайдағ-да пасхачыл чон, харахнаң полбаза, хайдағ-да пасха ниеменң көр салчалар; хулахнаң полбаза, хайдағ-да пасхох ниеменң ис салчалар, — сизіндірче Сеерге.

— Анзын мин пілчем. Ноо даа кізінің чүреене чол таап аларын пілчелер. Ур ле полды ба пу семья мында?! Көр син оларны ние ит салғаннар? Хоортайнаң, Апахнаң, Пулатнаң ынағлас салғаннар. Пір ле полглабыстырлар. Мин зе айбын салғам городта. Қилзем не ёш корин полыбыстыр. Аал ікі чарылып пастабыстыр.

— Анзы синің алчаазың сылтаанда. Ноға тутхазын орысты?

— Пыролыгыбын.

— Пыролыгызын, түзөт... Хая хызың за? — Сеерге сыр-бал сыххан. Марикті кілеп,—узучаң чирінде чоғыл. Хайдар ит салгазын? Чуртап халарға... Сағам на мағаа тадылыг ползын... Ағыл хызын!—хатыглан пастаан Сеерге.

— Харындас, хайди іди? Ноға іди?—үрбеннеен кнес, ол тузахтағы хозан на осхас пілдірген сағам.

— Айбыныбыстым. Тутпа. Тының үчүн позым тынын салынчам, син, тізең, кемнің-де палазын аяп одырзың. Халар сағаа даа,—изі иртібіскен Сеергенің.

— Иди тібеңер мині. Пір хати полған ниме паза полбас, өскіріп алам мин аны—алданча Пычон.—Хайда-хайда полчаң позым даа пілбинчем. Таң ипчім үрееннең пеер аалда хон чөрче бе.

— Ипчіңе сыдан салдың, я?—хатхырча Сеерге.

— Ноға іди, харындас,—тур килген Пычон.

— Чоо сох салгазын, үреп парған. Аларчон табырах ит пирген,—хатхырча Сеерге.

— Чир хулах айна,—тізін өтіре хатхырча Пычон.—Пірердең алыбызаң ма? — чоохтан пастаан Пычон.

— Мин араға ізерін тохтат салғам. Иптiг-таптыг чуртасха сыхханча ахсыма албаспын. Хызың ағыл тіпчем!—Сеерге тамахтаң хаап алған чіли хыза тут парир, — күйтік айна, өскіріп алып, позы чуртап саларға итче.

— Чох сағысты мағаа пирчезің, харындас, — күйтік-тенче Пычон, позының істінде Марик ибде чох полғанға өрініп.

Ұр бе, ас па талазарчых ни пу ікі тимір чүстіг, хуча уяттыг, пүүр чүректіг ниме, сынап сиден ізігін кізі түкклетпеен полза. Түкклес оларны путхалысха тастаан. Сағыс хабынып, Пычон Сеергені көзенекче хазаазар позыдыбысхан, позы ізіктегі турада свечі тамысхан, тәрдегі туразар суғ хаап парып, пол чуурға пастаан ит салған, диванны суғлабысхан.

Ізік пазох тоххлаан, Пычон сых парып, тапсаан:

— Кем анда?!

— Піспіс!—тапсаан Огарковтың тілбесчізі.

— А... а... кіріңер, кіріңер, аалчы улус. Ұр бе тут салдым?—пыросынча, ізік асчадып, Пычон.

— Илеедөк,—Огарков хатыг тапсаан.

— Пір дее комнатам чууп алим тіп, чууп пастабыс-

хам. Хызычаам хайзында-да чубаныбысты. Чоох-чаах одыр ни зе. Алай хазых ойнапчалар ба? Таң андарох хоныбысты ба?—үзігі чох позытхлаан сөстөрні.—Тура-да чыс. Чуубысса, арса, сала амырир ба. Аннаңар чууп пастаам. Пыролабаңар. Испеем,—чой тілленче.

— Ниме чох. Ұр хараа. Иледе одырчаттырзар,—чапсыпча. Огарков, чігзінген чіли, ибіре чітіг көрглепче.

— Уйғу чоғыл. Хайди узир піди халған кізі. — Пычон чобалыстығ үнненген.

— Я! Анзын санға алчабыс. Одыр саларға чарадыңар?—Огарков сурған.

— Одырыңар, одырыңар. Ой, алан асхан позым! Кізі дее иртірерін ундубысхам ма хайдағ аринча,—түкүрінче иб ээзі, ол холын чызынып.

— Ноға сірер ол хасхыны одыңа ысхазар? — Огарков күнөрте пастаан сурағны аннаңарох апар сыххан.—Сірер піске хайхабаңар. Уғаа чапсыстығ кирек, аннаңар мин иртенөк волостьха пар килерге итчем.

— Ұр полбаңардах. Мин уғаа тың хорыхчам. Қиліп, мині дее чох ит парарға аябас,—суранча кнес.

— Сірер аны ам даа пу арада тіп сағынчазар ба?—ибірген Огарков.

— Аябас. Кем піледір. Хыныххан пүүр, хыныххан чирінде турлағлығ полчаң,—Пычон пик полған.—Пістін пу аразында Сеерге ідөк ле оғырычах полып сабланча. Мин аның андағ улуғ нимезін сірердең не истім. Аннаңар мин аны сыныхтирға ысхам. Кирек піди пол парған: пай Хапыңның пір асхыр чылғызы чіт парған. Сағдай чылғы хадарчызы ноза. Сеерге кіргенде, мин аны, Сағдайыңа чағдазып алзын тіп, арса, чылғы чолын сығартып алар тіп, хада одыңа ызыбысхам. Ам иссем, чылғыны Сеерге чөргізібістір. Уездтегі ооллар туттырлар.

— Сірер хайди анда пол парғазар?—сырбап сыххан Огарков.

— Піс Хапыңның китирге парғабыс. Хапың уғаа хортых. Ол ат хадар халған, мин чоохтарын истерге, китеніп, чағын кіріп алғам. Іди чөптескен полғабыс Сағдайыңа,—чойлан парча Пычон. Ноға чойланмас. Сағдай чоохтан полбинча.

— Чоох искезер бе?—Огарков сурча.

— Пір дее сырбалыстығ чоох испеем. Хонып алғаннар. Иртен Сеерге палтыңаң сабысхан. Ұс хати. Мин

читкенче үс хати сабарға маңнанған. Читпинең мин наганына тыынғам, сушта тартып, суға тастирға маңнанғам. Ұр тартысхабыс, че мині талдырох саабысхан. Паза ла оңарылзам, мылтиим пу чадыр. Оғырычах мылтых ал чөрер бе зе. Атханымда, Сабис, анаң Хапың читкеннер. Паза ниме піле чоғылбын. Чадап ла ондайланып алдым. Харын Аларчон!

— Хам ма?

— Я, хам Аларчон идібіскен, — Нандырған Пычон.

— Киртінчезер бе хамға?

— Хам—сын ниме.

— Ай-да кнес. Хамға даа киртінче,—позына сөлеен Огарков.

— Петр Иванович, сын ниме хам, — чоо полча Пычон, че үні киртінерге килістіг нимес арах полған.

Огарков сарыспаан. Хам ондайын өтіре піліп албаанда, агаа аралазарға чарабас полған. Агаа хоза, Аларчоннаңар угаа таңнастыг нимелер искен.

— Че чидер. Паза сурап ниме чоғыл. Чүрексінменер пістің орай кіргенібіске,—Огарков пыросынча.

— Петр Иванович, сынап Сеерге сағбаланза, аны тударға ба? Алай теңмеске бе?—Пычон арығли сизігі чох кізі чіли полыбысхан.

— Сеерге ол угаа улуг ырчы. Ол оғырычах нимес. Класс ырчызы. Ол пу кизек тайғада хайынча. Аны хайди даа тіріге уездке читілер кирек. Совет үлгүзі ырчыны чох ит салған, че ол париған ырчының оолыг тістерінең хай пірее чилегелері халғлап парған. Олар туюхха өзерге идерлер. Сеерге эне андаг чилеге, — үгреткен Огарков арғыс, чоох чоохтанған чіли пу ікөлене. Эпсе аннаң хараан албин тыннаан. Пычон салааларынаң ойнап одырған, сағызы пасха нимеде полған чіли.

— Че андағда піс ол адайны тударбыс. Эпсені артызыңар мағаа арғысха. Айланзаңар, апарарзар.

— Ол мин килгенче, мында полар.

— Хой коммуназына сілөнке хой чыыпчалар ба хайдағ. Сөлеп парынар волостьха: піс хой садарбыс,—чоохтан сыххан кнес, — мінің пабамнаң көп хой халған. Мағаа малнаң өлізерге маң чоғыл. Ол хойның төстігі тың үрдең пасталған: ағамның пабазының тузынаң, — саңай пасха ниме кірібіскен Пычон көйтiк, киреен азынадох ондайлап одыраpға харазып.

— Ол тың чахсы ниме. Көп хой табылар ба?—Огарков өрін парған. — Коммунаның хойы үреп парған.

— Пис-төрт чўс пас табылар.

— Пу кўннердөк ызыңар. Ревком, аар даа полза, ағаа ахча табар, — чөп пирген Огарков арғыс.

— Ипчімнің сөөгін дее көр килерге позыдыңар, Огарков арғыс, Сахсысар? — сүркүннеен Пычон.

— Пис-төрт кўннен. Сағам маң чох полар. Ёр чөрібізерзер. Ырах чол.

— Чарир. Хырых кўніне орта,—анымчохтасча Пычон ікізінең.

Сенек ізігі ікі кізінің сооларында тоххлап халғанда, Пычонға уғаа ниик полыбысхан. Турада ипчизи чох полғанға ол чобалбаан. Тимір песке от одынған, анаң хайдағда печатьтар өртеглеен. «Мынзы Сахсыс чирінің печатиы, мынзы—Чойбал»,—сыбыранғлаан.—«Мыннаң чылғы ээзіне» пічік ит пиргем. «Пір асхыр чылғыны ікі хати сатхан Пычон»—тадырада хатхырыбысхан Пычон. Анаң городтаң ағылғлаан нимелерін: тоң алтын ызырғаларны, ончааларны, кірөстерні, чірчелерні, самнахтарны, пычахтарны, тамкы салчаңнарны ырада чығлаан.

Пычон ёр узуп полбаан. Сағыстар кіріп, сығып ла турғаннар: хойнында Кнай, алай Марик. Ікі чолның киліскенінең полар. Чиит ипчичек, иргектіг, ус тіспен пала. Чахсы кип кизіртібиссең, ханның на хаты осхас полар Тандох Кычың хончыхты ах хойларымны хурағаны көзінең чар килерге ызарға; андох Кнайға сөс сөлирге чыхыг пирерге. Унабин салза чи? Позы чөптир. Полбаза чи? Тут килер. Чоны тоғыр полчатса чи? Ноға? Кем? Хоортай ба? Я, Хоортай. Аны чөптеп полбас. Пасхаларын чөптеп алар. Ой, Кнай, Кнай! Хағылбаан хылычах ирін теңмеен ирнічек! Кирізің тібіссе чи? Чибензің тізе чи? Тут килер... Марик чи? Че ол Тоёңа. Мыннаң тизерге киліссе, Марик полар, аны апарыбыспас па за. Манзырадарчых — ағырығ. Ниме чох. Хонарлар.

Андағ иртіре сағыстарнаң алысхан Пычон Почкаев Тураа харых табызы толған...

Чибіргі алтынчы глава

ЧЫМЫР ХАЯ

Ёр іди туюх полып турар ба пу аал? Чабал идіс чугынчағын тарадып, үлгүні поэна ла тузалаңып ёр чур-

тачан полар ба пу Пычон? Табылар ба аны сырбачан паг? Алай ілңірең хорта чіли сушта толған парыбызар ба?

Иртенінде Сеерге хайди чоохтаан, ідөк полған. Күн хыйызыбысханда, сельсоветке Сабис читкен. Ады ах ла көбік—табырах килгенінің киречізі. Ол Сеерге мүн парыбысхан ады Чымыр хая хуюзынаң пеер тўс килгенін искірген, хуюда хайдағ-да кізі чазынча тіп чоохтаан.

— Хайдаң көргезің, оол?—сурған Пычон.

— Ағамнаң тербен тазы ходырчатхабыс,—тынастап чоохтап сыххан Сабис,—паза ла көрзебіс адыбыс пу тўзіп одыр. Хуюдаң кізі сых килген, пісті көр салып, сала маңзыри нандыра кір чөрібіскен. Ағам, чазынып алып, китепче, міні искірігнен ысты.

Искіріг аалға чил табыраанаң тарап парған. Кізілер, хызыл парған палыхтар чіли, андар-мындар хайыныза тўскеннер. Чалаң аттар ла тимде полғаннар. Пычон, кізілер аразында чыхығлар пирглеп, устанпа, өтіркеп хал чөрген. Аалдағы иреннер, Тоённаң пасхазы, прайзы Чымыр хая хуюзынзар іділе халғаннар. Чобат чохтада нызырт тур халған, сарығ тозын күнни пўргектелдірген, табыстар «уй, ай» ла чайғаннар.

Чымыр хаяның хуюзының ахсы күн сығызынзар ооралған, үстүнде хазыннар тудыс ханали өс парған полғаннар, хырилары оох ағастарнаң, табылғаттарнаң, ыдырбаннарнаң чабылған. Істінзер изерліг ат көрінмеенче кір парча. Ахсына орта килбин чағдап аларға оой полған. Кізілер үстүнзертін, хыриларынча хую ахсына табысти (чапсыра) килглеп алған. Атчаң ниме Пычонда паза Эпседе ле полған, пасхалары ағас, тас алғлап алғаннар. Хую істінзер, «кем пар, сых пеер» тіп хысхырысханнар, че нандырығ чох полған. Хоортай аға «хуюға кізі кірген, нандыра сыхпаан» тіп ізендірген.

Пычон чөп пирген:

— Эпсе, сірер атынчахтығ кізі, кіріп, сығар киліңер.

Эпсе төдір пасхан. Ол, пу хуюның ондайын пір дее пілбинчеткен кізі, хайди кірер. Анзы Пычонның көйтік хылии полбас па за. Кізілер, көбізін Хоортай аға, Пычонның чөбіне кизе-тоғыр полғаннар.

— Хайди полчатханыңарды, Пычон?—хатығ сурған аға, көміскелері көдірілібіскен ағаның,—нанчызы полар чи, пу паланың анда. Кірбечен ме зе пос.

—Че кірем. Өл тее халзам, чалгыс позымның нимезі ылгап халар, — чабалланча Пычон.

— Ой, тунмачаам, кірбе, — аахти түскен Хапын.

Пычон чапчаң кире пасхан аңай турған, сөрөн тынчатхан хуюзар. Андар ла табызы истілчеткен.

Хую тастында, «ап» ойын на ойнаан чіли, тымыл парғаннар прайзы.

Тастындағылар Пычонның махачы чүреене хайхас пастааннар, че Хоортай аға чіглен турған. Халған кізілер хую істінде хайдағ даа чөптес парчатханын сизинмееннер, Пычонның мындар кіргені хайча улуғ пааға даа паалал парғанын хабынмааннар. Иледе полғанда, өстезіп, мыстазып, палғас пол парған ікі кізі сыға салған.

— Тудыңар, тудыңар! — хыхыр сыххан Пычон, кізілер чабараза түскеннер хую ахсынзар.

Сеергені палгабысханнар, холларын кистіне тартып.

— Чалаас хол ниме полтыр ноза. Күзі дее пір дее чоғыл, — нимее салбин одыр Пычон.

Сабис, сүрерге киліс парбазын тіп, сарығ тайына мүнп алған полған. Сабис Эпсее усхас салған. Ікі холын кистіне тарт салған Сеергее тыныбызарға хынған. Ол Сеергені сағам даа тіріге чўлlep саларчых, Сағдай пабаңааның өзін алып. Че Пычон сала даа кізі чағын итпеен. «Совет ўлгүзіне пу хасхы тіріге кирек полча» тіп искірген Пычон чонға, аннаңар Сеергее хадылбасха чахаан.

Пу чалаңнарның аразында Сеергені көрген дее улус пар, че көбізі аннаңар исчеңнер ле.

Сеерге ах сырайлығ, көні сынның, орта омалығ, сарығ араx састығ, орты частығ кізі. Аның иді ныхта, хол чўректері—хатығ. Кискен кибі кірліг, азахтарында—азах сапогтары.

Пычон амаллап, сурағ ит парчатхан, хости пастырта, Сеерге пір дее туртухпин, хыхсынаң нандырығ пирип одырған, пуларны парчаларын нимее салбаан чіли.

— Чазырба сынны чоннан,—суранған Пычон.

— Я, чонох айир,—иптеен Хапын.

— Ноо ниме ўчўн аячаң аны?—Сабис мунзуриин тутхан. — Кізі өдірчең кізіні айирох ноо.

— Хапынның асхырлығ чылғызын син сўргезің ме?—сурған Пычон, позынаң кірні піргер идерге полып.

— Мин! — хыхсырча Сеерге.—Хадарчы чох малны нога сўрбечен!

— Коммунаның ікі чүс иліг хойын хайдар иткөзүң?—
хазалча Пычон.

— Аны көп чон үлескен. Чіл парған,—тіпче Сеерге.

— Нога анча малны үреткөзөр? — Пычон хазалча.

— Ол адай хузурухтыг хой. Идінең адай чызы чыс-
танча. Теерізі чуға. Пістің хойны чох ит салар,—көні
хычанча наа, чахсы туза пирчеткен хойға Сеерге.

— Сағдайны нога өдір салгазың?—ідіргектенче Пы-
чон. Ол сурыға Хоортайнаң Сабис, чачыранназа, чағын
сыынғаннар Сеергезер.

— Орта сөле, адай! — сых парған агадан.

— Пазын үс саларға хаарғаннын! — хол хылаңнатча
Сабис.

— Сағдайны мин өдірбеен ползам, ол мині өдір са-
ларчых. Сині дее, Пычон, өліг тіп сағынғам. Адай тынныг
ниме полған полтырзың,—ачырғаначы полча Сеерге.

— Пабам өлбес минің!—сыыли сыххан Сабистең.

— Анзы тірігөк пе?—хатыгланған Сеерге.

— Синің холыңнаң салылбаанда, тіріг полбин, хай-
ди полар полгабыс?—ачыдачы полча Пычон.

— Аалларда пір пырозы чох кізілерні сірер ахтар
хырчазар ба, хаарғаннар? — сурча Эпсе.

— Полған. Хан суғ чіли аххан,—тохсынча Сеерге.

— Покровкада паза Арға тағ алтында нинче тойман
хырғазар?—сурча Эпсеөк.

— Санын даа пілбинчем. Көп ле осхас полған,—ма-
хачыланча Сеерге.

Ол сурығларны, оларға нандырығны истіп, Хоортай
ағаның пазы айланыбысхан. Че Сабис мунзуруғын на
тыда тут парчатхан.

— О хайран чон парасхан?! — ылғап сыххан Апах.

— Кирек іле бе? — чалаңнарға теен Эпсе.

— Аннаң хара нимені тапчаа чоғыл!—тапсасханнар.

Сельсовет хыринда чон толдыра полған.

Сурағ үр парбаан. Эпсе Гаврис сурағны орыстап пас-
чатхан, Сеергенің нандырығлары уғаа сорыг, соғын сых
турғаннар; ол иткен чабал нимелеріне моорсынмаан чіли
тудынған. Кізілер, көре хорығызып, исте чииркенізіп
одырғаннар. Ипчілер «йо-о, эйлер. Татай, эйлер»,—тіс-
четкеннер. Хапың хаты азахтарын талтайта пас салған,
ікі нанын таян салған, чоо оохтап, харғап турған.

Күн кір парғанда, сурағ тоозылған. Эпсе сурағны

орыстап хығыр пирген, анаң чонға хакастап читір пирген. Кізілернің сырайлары чапсыснаң көйіскен. Сурайткен пічікке Сеерге, Пычон, Эпсе хол салғаннар. Кире-чі полып, Хапың, Хоортай, Федор Павлович, Арина Петровна, Аринаа үгреттірчеткен Онис хол салғаннар.

— Прай ніндібізінер, Хапың абаан, Эпсе, Федор Павлович,—суранған Пычон.

Олар үзөлең пірсі-пірсінің соонан, пір чіп тее сині чир халғыспин ніндібіскеннер. Пір нимезі чоғын таныхтааннар, холлары пик палғалғанын сыныхтааннар. Анаң Пычон ипчілерге сельсовет туразына чапсыра турған, чух ағаснаң иткен аңмарны ніндібізерге чахаан. Ипчілернің соонан Хоортай, Хапың, Федор Павлович ніндееннер. Эпсе Сеергедең харах албин хадарған наганның.

— Аңмардаң кізі сығар чир чоғыл, андағ-мындағ ниме чоғыл,—искіргеннер прайзы пір үннең теедег.

Аңмар кірлезіне Сеерге читкенде, Пычон сапогтарын суур халарға чөп пирген.

— Ултуң тахада андағ-мындағ ниме полбазын,—улуғ сизіктіг кізі полча Пычон,—чалаас азах таа тоңмас.

Сеерге сапогтарын азахнаң поэзы сусхлабысхан, анаң табанын көзітпин пазып, аңмарзар кір парған.

— Пірее көнек суғ пиріңер. Сухсапчам,—тіпче Сеерге.

— Көнек көп, пір чірче ле,—тоғырлаан Эпсе.

Пір ағас чірче суғ кир пиргеннер.

— Эпсе арғыс, пас салыңар аңмарны: клүс сірерде ползын. Ізікті сірерөк хадарыңар. Чахығ хайдағдыр? Искір пиріңер чонға,—сөлеен Пычон.

— Уездтің чахии—Сеергені хайди даа тіріге читір пирерге,—Эпсе тың чоохтанған.

— Аңмарның паза үс сарина кемнер кирек, сығарып алыңар пу чоннаң, — Пычон Эпсее тапсаан.

— Федор Павлович, Пулат, Апах,—адастырған Эпсе, хачанох таныс кізілері чили.

— Чарир ба?—чоннаң сурча Пычон.

— Чарир!—хысхырған иң пурнада поэзын табардаң хорыхчатхан Хапың. Соонан прай чон хысхырысхан: «Чарир! Ізестіг хадағчылар!»

Пүлес түзібіскен, чон тарас парған. Он-пазы үзүрістер аал аразынча чоннаң хада тарасханнар.

Пычон наныбоғысхан. Амды паза аның кирегі чох полған. Сельсоветте чох итчең пічіктер оой чатча, хада

көй парар. Сураг пічігі анда. Агаа паза сырбалыс сын-мас. Пызыза—пызызын, пызыбаза—пызыбинчатсын Сеерге. Чох, ол пызызын, хайди даа пызызын... Прай пыролас агаа полар. Прай ах Пычонның, киректері. Азахтары тензе—тееп, тенмезе—теңмин маңзырасханнар ибзер.

Хараазы пулуттабысхан. Чил сапхлап пастаан. Сиден тастында сыдамахтыг, ибек, чүгүрік тее пір ат тимде полған. Хадагчыларға кирек тее пол парар хараа. Аттын изері ниик полған.

* * *

Аңмар көй сыххан чыпылама харасхыда. Öрт аңмар істінде полған, аннаңар хадагчылар учур полбааннар. Сеерге чабал табыснаң аахтап сыххан. Чил öртке хынған, аны көбір полып үбүрген ниме чили, чоо хайнап сыххан. Наңмыр чіңіреп пастаан. Хадагчылар хайди даа поларын пілбинібіскеннер. Сеерге улам на чабал аахтапча.

Эпсе пазыхты азыбысхан, Сеерге ізік хыринда түс партыр. Алаң ас парған үс хадагчы аңмарға кире хонған, Сеергені хаап сельсоветсер апар сыхханнар. Харах тыпыладызының табыраанаң на чили, Сеерге сал пар килген Эпсені. Анзы «йо» даа тирге маңнанмаан, түс халған, наганы тігі топылаан. Паза пір тыпыладыс аразында Сеерге изер ойында улуг чүгүртісте хыылат париган, ат мойнына чадыбысхан, наганы оң холда пулған париган.. Пасха хадагчылар (Федор Павлович öрт учурысты устачатхан) алаң ас халғаннар.

Öрт аңмарны түрче ле чалғабысхан, Сельсовет туразын хапхан. Чон хайди идіп алар көнекнен. Эпсе дее сала көй парбаан. Көй парарчых, сынап öрттең тис париган Федор Павлович агаа сүрнік парбаан полза. Хачан оңарылғанда, Сеергенің чызы даа халбаан ол чағында.

Пычон, істіне кисчең ыстанның ла, ам ойлап чөр. «Ой, печатьтарым; ой, пічіктерім!»—хысхыр чөрче. Öрт сельсовет сиденін, туразын, аңмарларын, хазааларын прай тиксі хаабысхан. Хуруғ тыттар, чухтыг ағастар тычыраслачалар, сала даа чағын чөрчее чоғыл. Чағынғы чурттар ізісчелер, че оларға Чобат суун тазып, сасчалар.

Пычон ам на хабын чөр Сеергені:

— Көй парды ба — өрінче ол.

— Ойлабысхан,—чадап тапсаан ахсы пурны сылых ла хан Эпсе.

— Тизібіскен! — чабал маахтабысхан Пычон,—атхлап саларға сірерні... атхлап! — чоохтан таа полбаан.

— Чахығ, Пычон Иванович, уезд чахии,—удур тапсаан Федор Павлович,—көрінер, кізі ханға пурлух парир.

— Апарыңар, көрінер,—сағыс хабынча Пычон, амырап парып. Істінде сағынча: пір чардығы томды. Айна офицер. Сөрөн чүрек. Ікінші чардығы оой полар. Сарығ тайға ла сыхсох, көрерге дее маннанмассар Сеергені. Ай-да, Сеерге. Ол тайға пирігінде пос хус чіли чуртир.

Наңмыр тыбызып, өрт хончих тураларзар пар полбаан, ағаа хоза сельсовет чурты прай чурттардан тастых полған. Сельсовет орны за хайдар-хайдар көп азыр ханаттығ хызыл сарығ, кізі чалтырастығ ниме чіли сегірес-теен. Хызыл хыбыннар тигірзер сіренісчетеннер, анан өөртін хара хуртычахтар чіли тооласханнар.

Хан тузында род пазы үлгүзін толдырчачи тура, совет үлгүзін кирінмин, иди хан үлгүзініңок артхан-халғанчыларының холынаң түрченің не аразында чир сырайынча пытырап парар күлге айлан парған. Наа сельсовет төстелер, наа үлгүнің иргі үлгүнінен аринча пасха кибірлері төстелер. Наа кізілер килерлер. Че кем наа ондайға чөпсінмес, кем ағаа төстенмес, кем ағаа харығ полар, ағаа мына пуох чурт чіли, ізіг отта пызарға килізер. Пызырысха сыдаза, ол пүрі түспес ағастар чіли саңай ла өңзімніг, харахха чылығ көрін турар. Пызырысха сыдаспаза, хайди идер зе паза—пыроны поэында хазынзын. Чир ондайы андағ нааның. Аны хыйға сағыс сағынып албаан, алып күс таптап салбаан, че природадаң сығара андағ полча. О прайзынаң күстіг наа төреен кічигес! Сағаа чол, сағаа аар күрезіг, сағаа чиніс!

Иртенгізі сабыннап чуунған сырайлығ хыс сырайы осхас арығ полған. Чіңірее дее наңмыр чаған полза, пүрлер күлініскендег халбырас турғаннар иртенгі табызы чох танычахха. Иң не тың сарығ чахаях моорсынған, аның сырайы пірде хызамдых полибысча, пірде күнге сағылчатхан сүлейке чіли оох көріндестернең ойнап сыхча. Көөленіс чиирген ниме тидірлер сарығ чахаяхты. Че мин хынадырбын ол өңе. Анда хайдағ-да пір дее оңмас сырчатча. Хараам ағаа тайлыхпин көр полча. Мына ол чахаях хыймыран сыхты сельсоветтің ойба-күлі хыринда. Э, анзы чахаях нимес ноо! Зойканың пазычаа. Олох чахаях осхас, сын чахаях!

Иртеннен аал пеер килген ыстал турган туруннарны көрөргө, хасхынын пу оттаң тискенин истерге.

Орты кўн тузында Огарков арғыс читкен. Ол Федор Павлович Полынцевті мында тутхан үчўн сельсовет кнезіне штраф сал пирерге чарадыг ағыл килтір. Пычон пір сөс тоғыр тахтанмаан. «Пыром тастаңар. Алчаас ит салгам на теен. Ахчаны Федор Павловичке сали пирген.

— Амыр хазых парыбызыңар чир-чолыңарға,—алған Пычон.

— Мин пір дее чирзер парбаспын,—кўлінібіскен Федор Павлович,—мағаа мында көңніме килізібісті. Тимір узы—кузнец поларбын. Көп чох чир пирерзер.

— Мині үгретчее ысханнар пу аалзар,—ачых-чарых чоохтанған Арина Петровна, пічігін Пычонға пирип,—үгредер син чит килир.

Пычонның пір ирні хойрал парған, че, Огарков туюхха көр салчатханын сис салып, Пычон палғалыстыг нимес чоохтанғлаан.

— Тура даа чоғыл школа итчен, пала даа чоғыл үгретчен. Схот хайди көрер, чирні хайдаң алар.

— Тураны сірер пілерзер. Угретчен пала—он сигіс,—алдыртпаан Арина Петровна, таң пухтапчатхан сазын плат алтына суғып.

— Огарков арғыс, пістің мында хакастар. Тіл піліс полбин илезерлер. — чөпсінмеен Пычон.

— Угретчі полар хакас кізі пар ба? — сурча анзы.

— Чох, пу чағында чоғыл,—ніткесін тырбанча Пычон.

— Тоғын көрзін. Уезд ыстыр ноза,—нымзах сизіндірче Петр Иванович. — Иди, Пычон Иванович, хасхыны ызыбыстыңар, я?—тееп пастаан анаң Огарков.

— Ноға мин. Эпсе ноза. Сірернің ізенчінер,—хармах тастаңча Пычон.—Ол паза Федор Павлович.

— Анзы-да андағ, че өрт хайди пол сыххан полчаң?—тілін тударға харасча Огарков.

— Ізігде чухтыг ағас позы даа көйбісчен,—позир ондай таапча Пычон.

— Ноға мынын алнында көйбеен?

— Сала хыймырағлаандох көй сыххан.

— Че андағ даа ползын,—Огарков киректі хомайландырбас үчўн сурағласты тохтат салған.—Амох сүрізер кирек. Пуох тайғада чөр полар.

— Пўўнөк сүрізерге. Ырабаан полар. Азыр чоллар көп, анзын хайди идер полза?

— Кізі илеede сығарып, тайғаны ніндирге кирек.

— Орта, сын,—мынзы холға тіп сағынған Пычон іс-тінде.—Кізі табылар. Федор Павлович тее парар, арса. Тайға өткен кізі,—хараан сығыралтча Пычон Федорға.

— Парам, парам,—ікінчілес чох теен Федор Павлович, Арина Петровнадаң харахнаң суранып.

— Нимее миннең суранчазың? Саны чохтарға сығарда пістең сурбаазың, ам мында пір кізее саны чох сыхчатханда, минің чөбім кирек пе? Мин дее парам, апарзанар. Тутпаанда амыр чох полар,—Арина сала даа туртхпін чоохтанған.

— Эне ипчі! Че сірер парбазанар даа чарир. Кізі табылар мынча аалда, — чубанмасха чахаан Огарков.

Ікі холча ікі кизекнең чөр сыхханнар сүрігчілер. Тоғыс аас холынча сарығ тайлығ Сабис—чол пастағчы, Тоёң—ат үстүнде чадап ла одырча, Эпсе—сізік наахтығ, пір үстүндегі алын тізі чоғыл. Түлгү чул холынча Пычон—пастағчы, Федор Павлович, Огарков парчалар.

Сабис тудығ чох ойлат париған сарығ тайын. Эпсе-нің ады мындағы мал нимес, аннаңар тағ хабырғаларынча чөрерге көнікпеең мал тастых хал парчатхан. Сабисті өс аларға күстеніс маңзыратхан. Че ол атчаңы чох хайди поларын сағынмаан. Ол пычах тастап пілче. Чылғыда анынаң на өлісче. Өделеп париған хара хустарға даа хази тастабызадыр, ойлап париған өркенің дее мойнын үзе тастидыр. Ол пычағына ла ізенче. Пазының үстүнче ала саасхан халбастан париғанда, тимдегі пычаанаң пирібіскен, анзы сах андох, тас чіли, пычах хазана тұс парған. Сабис ат үстүнеңок салбаннабызып алып алған. Узун пычах көксін өтіре партыр. Арғыстары ырахтар. Сабис, оларны сағыбин, саасханны чолларына тастап парыбысхан. Чадыхтар азыра хаалат парчатханда сал көрік ағасха сегірібіскен, пычах аны сах андох читкен, пазынаң ағасха хази пас салған. Көрік, хузурух таа хыймыратпін, ағас суңхар салбахтабысхан. Пычаан анахха чыххлабысхан, көрікті арчымаачаана сух салған. Чітіг оттығ хараанаң сиргек көр парча Сабис. «Айланчых хая төзінде арғыстарым сағып алам»,—сағынча Сабис. Тайғаа кірерінең сарығ тай хулахтарын пістейте ле тудыбысчатхан, че Сабис пір ниме көр таппаан: чадыхтар, көйген төкпестер, тайға хусхахатары пол парчатханар. Аннаңар Сабис ат таа хулахтарына хайин салби-

ныбысхан. Че тикке ле ол іди иткен. Сынап хайған полза, ол Айланчых хайаа чит килгенде, адынаң хулахтарынаң пірее сағыс хабынарчых. Ат чыстан даа пілче. Сарығ тай чыс сис салған, ниме көрбезе дее, анаң хулахтарын иледе ұр чыпыйта тутхан, чир тартпаанның тартпааны Сабис ибіре ле көрглеп парчатхан. Сарығ тай кізінің пазын даа хая аразында көр халған, аннаңар, кізі полғаннаңар, хорыхпинысхан.

Хоосха ла чіли, ниме-де аттыххан Сабиссер, пычағы тігде чачырап парған. Сабис тудын көрген, че кистінде усхазып алған кізіні хайди идіп аларзың.

— Тўс, оол, адыңнаң. Андағ полбаза, ат салам, — наганын нїткезїне сасхлаан Сеерге. Сабис улуғ ачығда хабын көрген, че хатығ холлар изердең азыр парїғаннар. Сабис адын пычахсар айландырған, олох туста Сабис узун отта напли тўскен.

— Атха сыхтаба, оол, тыныңа өрїн. Хачан-пїрее чурчум поларзың, аннаңар халғысчам, — хычыр парча Сеерге, хазыр чил чөрістіг сарығ тайның арғазында пөк парған. Сабис, пычаан хаба тартып, пар-чох кўснең салған соон сўрістіре. Кўмўс изерїнің соондағы хамаана тееп, пычах ікі чара чачыраан. Сеерге, соонзар хайбағынып, атчаан сол холнаң көстеп, «ундутпас пол, оол», — тїп тапсап, атыбысхан, «минин дее көрїбөк ал, оол», — табызы читкен Сеергенїң тазылас соонаң. Сабистїң сол холы пос тўс парған, ол көөлче чочая одырыбысхан, сарығ тай хойығ ағас аразында ах хозанах синї, анаң ах кўскечекче көрїнген. Хачан Тоёңнаң Эпсе чўгўртїс килгеннерїнде, Сеергенїң ай сағбазы халбаан. Сабис, хая төзїнде сол чымалчағын тудына, сырайын читї чыырбастı тудып, тыыстал парған одырған.

Хан тартчаң оттар салғлап, пўрлернең Сабистїң холын сарыбысханнар.

Ол арада Тўлгў чул холынча парғаннар атылыс табызына пу читклееннер.

Килїспееннїң килїспеенї Сабис хая төзїнде сырай-азағы ирт парған, улуғ чобағда, аар хомзыныста одырған. Ипти идїлген изер, чўгенїнең сарығ тай парыбысты. Сабис аны паза хачан даа көрбес. Тўстегї ле чїли мўн халған Сабис сарығ тайны. Ікі кизек пычаан алып алып, Сабис, кїзїнең дее чоохтаспин, пїрдеезїнзер көрбин, нандыра пас салыбысхан.

— Эпсе, син ол паланың соонча пар, амалла аны. Мында хачы поларзың. Иди бе, Пычон Иванович? — ча-хаан пир тур Огарков. — Сіерер нанынарох, — Федор Павловичнең Тоёңа көзітче, — сіерер, Пычон Иванович, мағаа чол пастирзар кизек тайғаны тобыра.

— Петр Иванович, аттыр салзабыс чи? Сельсовет хуруғ халар, — чидінмес сағыстығ арах полча Пычон.

— Сельсовет ідөк тее хуруғ халған, күлі ле халған. Сіерерні аныоң соонча ызыбызар кирек, — ачығ хаңал-чаан, хатхырган Петр Иванович.

Че андағ ойын Пычонға хомай теңен, ол иділген хатхырысты күстеніп сығарған:

— Күлбенең, Петр Иванович, Сеерге өртеен, мин нандырығ тудам? — чачыраңнаан Пычон.

— Нанчың полбас па за. Тударға хынминчазың, — синге тіп адап пастаан Огарков Пычонны, улуғ чабал ачырғанчатханын чазырбин.

— Мин позымның төрт комнаталығ турамны сельсоветке, школаа пирем, — хызар ла парған кнес, — во-лость ахчазын төлеп пирзін турамнын.

— Сіерер өртеее полыңар, Совет үлгүзі ахча төлечее ползын, я, — хазаллача Огарков, пілген не ниме чіли.

Андағ чізе. Коммунисттің, олаңай харах, хулах, чү-ректен пасха, пазох харах, хулах, чүрек пар. Эне ола-рынаң, өтіре көрчен сүлейке чіли, ух тур полбас па за Огарков арғыс. Тібісче, позы сыныхтап көр салча.

— Че тудып одыранар, Пычон Иванович, — үн алы-стырча Огарков, — мин сіерерні тандох позыдам.

— Парам, парам, Петр Иванович, он даа чылға па-рам сіерернең хада, отха-суға даа кірем, — пір ниме теңмеен кізі көңніліг чоохтанча Пычон.

Ікі чалаң суғ чохтада, ікізі суғ индіре чөрібіскеннер.

Федор Павлович Тоёңа чоохнаң кірче, анзы, арала-рында пір дее ниме полбаан кізі полып, ынағ чоохтасча.

— Хайдаң пілезің, — тіпче Тоёң, — пістің мында пір дее хазах чоғыл, аннаңар піс хорыхчабыс.

— Сіерер орыс тілін мағат пілчезер ноза. Хайди-да хорыхчабыс тіпчезер. Хоортай аға алай Онис чахсы даа пілбинчелер. Онис пір дее пілбинче, ноға-да хорыхпин-ча. Көк харах таа тібинче, — ибірген Федор Павлович.

— Та. Мин іле ит полбаспын ол сурығны, — көні нандырығдан хыя сыххан Тоёң.

Паза чоохтас палгалыспинысхан. Чазаа сыххандох, Тоёң пасха чолзар тудыбысхан, анымчох таа тібеен, хайдар даа париганын чоохтабаан, іди ле, өрсібес мал ла чіли, чарыл халған.

Федор Павловичнең Тоёңа Сабинсең Эпсе читтірбеенер. Эпсе, Сабисті чидізіп, чадап амаллап, усхастырып алған. Чымыр хая өзенінде олар Хоортай ағазар тартханнар. Хоортай апсах, сырайы, мойны тирнең сағылып, одырған. Точила хырындызы, плөнең хайыргас хумы, чазандызы көпеең чіли ўұл халтыр. Чылбыраң иде хырып, төрткіл ўтеен точилалар он азығча чатчалар. Апсах точилаох идіп сіренче. Усхастығ чалаңа удур пас килген, ол пастап кемнерін таныбаан осхас, анаң, танып салып, узанчаң тимірлерін турғанох орнында түзірібіскен. Ол тапсап полбин иледе турған. Соонаң, Сабистің сараан салаазын көр салып, нима пол парғанын сизін салған осхас: сах анаң на ікі пудын сабын турған, аастанып, тілленіп ылғап сыххан:

— О палачаам, о иркемей! Хайдағ пазох хыял килді, оолғымай! Читон сөөктіг хара пастың читон хыялы сагаа ла урунарға салылған полды ба, худайах! Алтон сөөктіг хакас чоңының алтон обалы чалғыс оолғыма артынарға кибірліг полды, ағайах!

— Аға кизі, ылғабанар! Харах оды хорир. Харах чазы харах одын чіең, — ағаны часхарған Эпсе.

— Хараам чазы, палам, иліг частығдох прай сығыл парған. Ам көп чох ла сығадыр, — амыраан аға. — Адын хайда, палам?

— Ағаң ат чоғыл паза. Хомзыныстығ ўннең чоохтаан Сабис ағазына, поэы улуг тасха одырған, харахтарын пір дее тыплатпин көгрөн, сырайы хатыра тартыс парған.

— Хая, ағаң, ух-чаа идең. Пычаам сын парған. Ырах полып читіре тастап полбин салғам. Изер соона сыы теңен. Паза чылғы хадарбаспын, сарығ тайны сүрізерге. Тігі кемнің хаңаалығ адыдыр, ағаң? Э-э, Кычыңнарни ноо... Ат чоғыл сыдир. Пу Хапыңның талбах маллары чит полбастар сарығ тай ирт парыбысхан чолны.

— Пірее мал табылар, палам, іди тібечең кизі ўлүзін, — хыныхсыбаан апсах кін палазының артых чоохтанчатханына. — Кычың Пычонның хойын чар парарға килтір. Поой пу даа Сеергені! Ам ноо нимее кинемчабыс палаа теепче? — чир ўтепче апсах.

— Пычон хойын үзерге итче, палам, хайдаг-да камунға сатча одыр. Ікі хурағанның хой таллап тут халзыннар тіптір, соонаң пірее чөрзем, нандыр пирерзер тіптір. Пирчеебісті соонаң чоохтасчаң одыр. Мына хураған идінің соон ыза пиртір Кычыннаң. Хайди іди изілібіскен? — хазан турғыс чөрче апсах, тілі үзілбинче.

— Кычын хайдадыр за? — сурча Сабис.

— Пістің атнаң хой индірізерге чөрібісті Кнайға. Мында даа чара хаап ызарбыс, санабызарбыс хазаа даа чох. Полыс пирерзер, палам, суранча апсах.

— Чарир, чарир, ағаң! — Адын тузапча Эпсе.

Ибеті пазында ах хой көріне түскен, анаң пазох, пазох хойлар тағ төбін ин түскеннер.

— Пычон роды ах хойлар. Чох, Пычонни нимес, аның ағазының пабазы төстептір мындағ адай хузурухтың узун түктіг хойны хакас аразында, — апсах чоохха кірібіскен, үгүрезін пулғап салча, — ағам чоохтаан: Пычонның пабазы Падачах полған, аның пабазы Орапис полтыр, анзыни — Пронча. Эне ол Пронча узун түктіг хой тутчаң ахсанар полтыр. Минсуғда, Тағыр олтырыхта тутчаң полтырлар. Прончаның төлі пу түсчеткен ах хойлар. Пычонға пуруңчыл чил хойы, андағох ах хойлар ікі чүс иліг пас килген ноза. Че ам ол чил хойынаң хончыхтарына пірер хурағанның хойдаң сыйлап одыр. Часка хазахха, камунға парбазын тіпче полбас па за, — апсах тастарох игестір парча, чазанчығы тігі пытырасча. — Адай хузурухтың хойларның иди чахсы — үс ле сиип парған полча, теерізі — улуг, халын; хадарарға оой, чөскін нимес; ізігде — сарнахтабас олар, ырай чили тохчакталыс парчалар; хысхызына ла сала порттар, от хоза пирерге кирек; түгінең ниме дее соғарға чарапча. Пістің Кнай, — Эпсезер хай салча, көйтік арах көрін харахтарың, — прай ниме сох салча: көгенек, салаалыг, салаа чох мелейлер, ухтар, пөріктер.

— Иди хомай, ағаң, истерге, — азанча Сабис пичезін чоо көдіргенге. — Ағаң, ух-чаа идең тимір пастыг соғанның, мин Сеергенен чаалазарға парарға.

— Идербіс, палам. Че ол сині харах учунаңох чох ит салар. Ниме идіп аларзың, парасхан, ух-чаанаң? — үтерте, че олох туста үгреде чоохтанча ағазы.

— Мин агаа, китеп, чапсыра киліп аларбың, ағаң. Нымахтағылар чили, тоң көксін тобыра, чалбах чарның чара, сырсаяғын сыы атарбың, — тұра салған Сабис.

Кычыңнан, Кнай хостигынан на пастыртчалар аттарын. Анаң, хойлар өзенге түс килгенде, чорыхнан чөріп, хой чар сыхханнар. Пис кізі, хазаа иде турып, хойны, Чобатсар хыза тудып, санабысханнар.

— Ікі хой, хурағанныңларынан, чарып ал, Кнай, — чөп пирче Кычың.

— Чох, хайди іди чарып алчаң, — чаратпаан Кнай.

— Сыйых, теен, хынған на хурағанның ікі хойны чар халзыннар теен Пычон абаам.

— Чох, чох, — хол сабынча Кнай, апсах тапсабаан, точилазын на ит парча.

— Ит чіп ал, пеер, Кычың — үгүре урғлапча апсах тос аяхтарға.

— Хой пытырас парар. Тибіредим. Кнай, ачыхха сығарыс пир. Син ноға аалзар хазых ойнирға пір дее килер чоғылзың, Кнай? — көөктірче Кычың.

— Хойны кем хадарчаң полар? Ойнаан хазыхтар ба? — күлче апсах.

— Сірернің хой ла. Пірее хати Сабис тее көрбечен ме чылғынан хада. Чылғы хус палазы ба, от аразында ас пара ба? — өтіркепче Кычың.

— Төреенімдөк іди сағынғам, — хатхырча Сабис, хой хадарарға хынмазын іле сыгарып.

— Палам, нинче тидіrbін постаң пос улуғ кізее сағынып тапсаңаң тіп, — көөлче ибірче аға.

— Чазыда ла тудып, постаң хызыңны чазы адайынан таныстырарға ба? — хормачыланча Кычың.

— Аалда даа алығ адай тоғас парчаң, — хормачыланых нандырча аға кізі.

Эпсе килгели пір-ікі хати чоохтанған. Хайди иттіргенін, тістен кинем халғанын. Аннаң пасхазын тыннап ла одырған. Кнай, тізең, уғаа тың өтіг хылынча. Эпсее пу хыс сағыстығ, абахай, чылығ, ачых-чарых хылыхтығ пілдірген. Мындаа полғанда, Эпсе Кнайзар удаа көрген, че ам, тізең, Кнай пір чалтанмин, күлімзіреп көрче. Андағ хылиин Сабис тее, Хоортай даа сис салғаннар, че сизік пирбееннер. Сағам Кнай, Кычыңнаң парарға атха мүнчедіп, Эпсезер күлінібіскен, анаң сырайы хып-хызыл пол парған, арын парып, піргер айланыбысхан. Эпсе, тура, Кнайны соонаң көр турған.

Үгүре чіп алып, аға точилазын тоозарға күстенген.

— Хайдар анча көп точила итчезер, ағаң? — сурабысхан Эпсе, чағын пас парып.

— Кем кирексир, агаа пирчем. Кирек полза, сірер дее апарыңар, — тоғызын тохтатпин пандырча апсах.

— Нинче турча, ағаң?

— Кем нинче хынча, анча турча.

— Чөгетті ідök пирчезер бе?

— Кем нинче хынча, анча чөгетке.

— Известка ідök?

— Ідök. Че ноо түптестіріс кірібісті? — көп чоохтан- чыхтарға хынмаанын көзіткен аға.

— Кирек, аға кізі. Мин хачы полам сірернің мында. Күзіңерні турыстыра паалап үредер кирек, — пастых үйіңең пастаан Эпсе.

— Кем санап пирер пістің күзібісті. Хачаннаң санал- баан, ам читті бе санир күн, — ачырғанып теен апсах.

— Ам читті, ағаң. Совет үлгүзі.

— Пычон ма? Ол ла совет үлгүзібін тіп чөредір.

— Чох. Чон. Сірер, мин, Сабис, Кнай, Сағдай, Дөм- на, Онис, Апах, Ату... аннаң даа пасхалары... Хол күзі- нең хончатханнар прай совет үлгүзі. Иди тіпче Ленин.

— Хайдаң прайзын пілче пу, килер-килбес. Ленин теенің ол пічіктегі кізі бе? Махалығох табан полтыр. Орыс полбас па за ам ол. Орыстар хал чон, — поэына чоохтанча Хоортай, анаң тың иде, — ол адаан па кі- зілеріңер бе совет үлгүзі. Чох, палам, пістің аалда үлгү Хапың, Пычон, Аларчон, — тазынох хайырча аға.

Сабис, пір хайырғас ит салып, ағазына ағылып кө- зітче. Анзы ибіре чыхслап, сыйбағлап көрче, анаң то- ғызын чаратча, салдыр салча.

Мында пу апсахтың мастерскойы осхас, ол көп цех- тығ: тас итчең, тимір таптачаң (хынза, пычах, изер, чү- ген урчаң, ағас итчең, известка өртечең, чөгет хайшат- чаң, тос сойчаң, түүс, чірче, аях итчең). Че узы пір ле, усха үгренчізі пірök ле. Агаа саас итчең, хузух, чистек чығаң, палыхтачаң, мискелечең киректер хозылзалар чи? Обн тоғыс чи — чылғы күзетчізі?

Ол хакас чиріндегі устарның пірсі ле, Хоортай апсах чізе. Че нинче андағлар?

Эпсе Кнайзар пастырыбысхан.

Апсах Кнайнаң пу чухаанның оолның чоохтас тур- ғанын өкерсініп, астанып көріп одырған.

Иирзеркі күн пу өзен істің арығ, нымзах чарыхнаң чарытхан, хурағаннар, хойлар хоос көглескеннер.

ғызын кузницадағы Федор Павловичке семьязынаң чазынарға чөп пирибізіп, апсах аалдағыларға искірглеен.

Аал хорылыза түскен. Палалар сыр-сар түскен. Адай-хус таа ыың-ааң пол сыххан. Кем хамыстыҥ көллерзер ойлаан, кем тыло аразына чазынған, кем хазаа-хахпах аразына сыынған. Че Федор Павлович семьязынаң хайдар чазын салғанын Хоортай ла пілче. Ол, адын туюх хазаада чазыр салып, Пычоннарзар ойлап парған, че анзы ибде чох полған. Пір көрерге маңнанза, хасхылар, тудыс тозын көдіріп, аал пазында хылыстарынаң хылаңназып одырғаннар, күн сузы пастары үстүнде сағылчатхан, хылыстаң хылысха сегіріп. Ибдең туразар, пір ниме пілбин, Марик пасчатхан, сырайында аалай хан ойнапча, ирнічектері хыза чабыхтар. Хоортай аға ай соонча тураа чыпли халған.

— Табырах, табырах, палам. Мына килирлер, хасхы чабаллар. Таппас чирдең табарлар, итпес ниме идерлер, — чоо үрүкче апсах, ээк сағалы танға чили тітіресче.

Марик, өлімнің хорығыс пазына түзіп одырғанын ам на хабынып, ах тос ла пол парған, харахтарынаң улуғ-улуғ частар самарас сыхханнар, прай пар үнінен сырлап сығарында ла турған.

Апсах, ниме-де сағына тартып, улуғ писсер Марикті чидін килген, анаң хурун алып, Мариктің сырайын, холларын сылабысхан, хара платты орысти тартындырып, тискер тон кизірткен. Харах чалтаныстыҥ полған хыс түрченің аразына орта көрчее чох, нымахтағы айна көріміне айлан парған.

— Палам, пеер кірзелерөк, чабал аахтап, удур ойлирзың, — тіп, апсах улуғ пессер кіре халған.

Хачан хасхылар аалға кире хонғаннарында, аал ээн турған. Ат хузуруғына чапсынған адайлар сах андох хатыҥ ух алчалар, хаңыли түзіп саңай тымылысчалар.

Хасхыларны көнектіг арағанан, типсіліг итнең, хаптыҥ халааснаң Хапың ирепчі пазорлаан.

— Мағаа эней керек пол ту, щедек парах тегін кендір аразына, — холтыхтапча пір хасхы Хапың хатын.

— Кері, ща анаң, устуғы талтах, — күл тур пірсі.

— Не трогать нашу опору! — Оловьев хысхыра түскен.—57-чі эскадрон амыр!—команда пир тур. Че орай. Чоны аал аразынча тарас парған... Оловьев сырайын прай тырыстыра тудыбысхан, хырых час чагдабысхан,

хуруу сирлиг орыс, тиріглері прай ла сағылысча. — Таап алыңар аалдаң кирек нимеңерні, — хада чөрген нинче-де чалаңа тіпче, холын чурттарзар сунча.

Хапыңнаң Оловьев тілбесчі пастыра иледе чоохтасханнар. Оларзар кізілер хайдар чазынғанын китеп одырған Тоёң балконнаң түзіп килген.

— О-о! Хара хус! Сини бе? — көзітче Оловьев Тоёңны.

— Мини, Почкаев Хапыңни, — көксін саапча Хапың.

— Ыс піснен. Ах хан армиязының офицері полар. Көр хайдағлардыр, — Оловьев хай пірее хакас хасхыларынзар көзітче, олары ырчайысчалар.

— Ағырығ. Атха чөр полбинча, — улуғ тынча пабазы.

— Орыстарны көрбин халғам, пабан, — пыросынча Тоёң, азахтарын ыра арах пас салған турча. — Апах тігі киндірде, Хоортайны аңарбин халғам.

— Харысхактарны үгрет піріңер, — суранча Хапың Оловьевтан.

— Артука! Ис чахиим! — командир хасхы тапсаан.

— Истіпчем, аарлығ есаул! — хара сағаллығ, отысча частығ чоон хакас адын өктемнет килген. Оловьев хылызын кизек киндірлерзер көзіткен. Чоон хасхы ала адын аңдар позытхан.

— Сағам маңзыттабыс, Хапың харындас, — тілбесчі пастыра искірген Оловьев, — үгретчен кізілеріңні таңдаға тимнеп сал. Ікі ат хостаан он хаңаа кирек полар. Коммунисттерні көзіт пирерзін, мойныларын хыйлап парарға, — Оловьев Хапыңның мойнына хылыс сал көрче, — мына піди.

Хапың чирге чочая парған, ипчізі орли түскен.

— Пар, пар, тойман. Орыс ирепчі, Эпсе оол, Хоортай. Табыс пир, Тоёң, — чадап ла чоохтанча Хапың.

— Көрбин халғам, пабан, — алданча Тоёң, мойнын чығыралтча.

— Хара хустар, ніндібізіңер аалны! — чыхығ хысхырча командир харлос үннең, хасхылар аалча пытыраза халғаннар, Оловьев ат үстүндөк араға тартча, чиистайнап парча.

Аал істінде тизек тозыны ла тур халған, мылтых тычырты тараан. Ікі чалаң Пычоннарзар чиде түскен. «Эйне, пір тіжі неме шох аал полғандыр», — истілген тасхартын Марикке, аның хорыхханға пазы айланыбыс-

хан, азахтары пос түзібіскен. Ізіктең ікі хызыл сырай паххлабысхан. Мариқ, иленнезіп, хоосха табызынаң оорлабысхан, ізіксер андарылған.

Андархызы хоғдых-хағдых, сыр-сар пола халған. «Эйне-е-е, эй-е-е!» — истіліскен тасхартын, аттар табаны ырада тазылаза халғаннар. Хоортай апсах, пестең сығып, Марикті тасхар чазыныбызарға чөп пиріп, поэи ізік кистінде тур салған. Хасхыларның чүрегестері уян полғанын піліп алған апсах. Аның сағызында олар пеер паза пурныларын даа көзітпес чіли пілдірген. Иди дее полза, тимде поларға чаратхан.

Мариқ, көленіп ала, олох «айна» көрімінің туюх хазаадағы кирпезер ойли халған. Апсахтың істі ле кідіреп турған, ікі хасхаа кўлкізі кіріп. Ам килзелер, пасха «айнаа» урунарлар. Хоортай даа, пестең сыххан кізі, онның көрімніг нимес. Тасхар амырап парған. Ырахтын Апактың чабал табызы чидісчоткен.

Сырайлары иртіс парған ікі хасхы командирге айна көргеннерін искір пиргеннер.

— Ол чуртта пу наада ла ипчі үреен. Сўнезі полар, — киртіндіре чоохтанған Хапың постары табырах иблерін-зер чөр сыхханнар, айна-чикке киртінчоткен ирепчі.

— Көр, аал пазы, пістенер сағба сых парар полза, мойның кис салам, — хылыснаң хылаңнаан Оловьёв, анаң, Чобат индіре, лавкалығ аалзар өөктелізе халғаннар: ах тозын сооларын чапхан. Хапыңның хасхыларнаң полғанын аалда пір кізі көрбеен, хасхыларның таңда айланарын кізі ідөк пілбеен. Аннаңар чазынғлаан улус иирзер иблеріне айланғлаан.

Тоёң пөзік аңмар үстўнең кем хайдаң сыхчатханын харап одырған. Орыс семьязы хайдаң сыхча, Хоортай апсах хайдаң — прай сизін салған. Че амды Тоёна пуларны тігілер, хасхылар айланғанча харахтаң позытпас кирек полған. Орыстар пу аалда халчатханға ол тың ачырғанған. Олар мындада ағаа, Тоёна, истіг чуртас чоғыл. Сабис адын алдырыбысханда, піргерөк харапча, хайди даа өс аларға идер. Ылгў чох-чоости полчатханын Тоёң өтіре пілче. Сағам ол поэин туюхтат ла салған нима чіли пілінче. Кізілер дее аны хырт көрчелер. Чалчы хыстар «чыстығ Тоёң» тіп ат пир салтырлар. Хайдағда нима чуғурып алған, хам даа, сыбырағчы даа ондайлай полбинча. Прай кізілерні ол чабал көрче, прайзын

пiр тиге чох идiбiзерчiк, хасхыларнаң хада чöрiбiзерчiк, атха мүн полбинча. Пу харааох Атуга сыын көрер. Арса, сын полар Пычон ачазының чооғы. Тоёң сағыснаң чобалып одырча, иир сөрөнiне изеп салча. Улуғ садыгчы поларға хынған, че ағырыг. Хайдаг ол садыгчы! Чобатсар көрiбiскен. Анда Марик, ах көгенектиг, ах хас осхас, пазын көбiктелдiре сабыннанып, чуунча. «Оспассың, хызычах», — кибiренче, Мариктиң öкер сырайынзар харах албин көрiп. Пiлген не ниме чiли Сабис анда чиде түскен. Мариктиң öрiнчеткенi iле көрiнген Тоёңа. Ол түзе хонған, анаң хазан сыбачаң ибзер тартыбысхан.

Орай полип ла одырған. Аал поэында мал морластыг тузынаң тоғас турған. Аалзар iкi чалаң кирчеткеннер.

Сеергенi сүрiс парған iкөлөң Огарковнаң Пычон тискеннiң адының хузуруғын даа көрбеееннер. Пычон Огарковты саңай пасха чирзер чоллап парыбысхан. Сынап Петр Иванович Огарков поэы сизиктиг кiзi полбаан полза, олар сағам ирткен хасхы отрядына постарын постары апар пирген поларчыхтар. Огарков, хасхыларның суг чiли ағып одырғанын көр салып, табырах хойыг ағастыг чирде чазынарға чахаан. Хасхылар ирте халғаннар, пулар оларның соонча, китенiп, аалға чағдааннар.

Iкi чалаң пастағызын Хоортайға тоғасхан:

— Хасхылар! Хасхылар! Инибiстiлер. Ниме ор килерге парған поларлар. Олар амох чиде түзерлер. Тизiцер, туңмацахтар, тизiцер, — апсах хыхырғлаан, үнi үрүгiстiг сыххан, ноға-да адын чидiн чөрчеткен. Аның табызы Огарковты сағыс сағынарға хапхан. Сынап таа олар, киректерiн ит салзаларох, нандыра чидерлер. Нандыра парчаң көнi чоллары пу аалны ла пастыра. Чаалазарға уғаа көптер. Тизерге — хайдар? Прай аалны тискiр полбас. Арса, Огарков — оттыг чааны öткен кiзi, партияның, Совет үлгүзiнiң чахиинаң пу аалзар килген поэы тизiбiзер бе? Ол көп чох отряд аалларны хорылдырзын ма? Ол аразында Апах пуларзар пас килген. Аның сырайы көк паар түс партыр, талах көгенегi алтында хамчы орны хан тур парған чолларнаң хурланысча.

— Совет үлгүзi, — айланча Пычонға Апах, — йо, йо, йо! Хая чазырчатхан мылтыхтарыннаң öтиг теестиниин пир. Чаалазарға парарға, чалғызан даа чаалазам. Синiң, совет үлгүзiнiң, махачың читпес миннең парарға.

— Совет үлгүзi көп колчактардаң — тискiнген пүүр-

лернің хойыг, ачын өөрінен дее туртухпаан, — піліндірткен Огарков, — пу көп чох хасхычактарны чох ит салары үр нимес. Чоннаң турар кирек удурли, — Огарков чарадыг алған осхас полған, аның харахтары хатыг сағылыс сыхханнар. Апахты, Хоортайны холтыхтап, орамы (улица) индіре пар сыххан.

Хоортайның сиденінде аалның чох-чоостарын чыглап алған Огарков арғыс. Ол хайдаг-да план үзүрчеткен мындағыларнаң. Кнайдаң сағам на читкен Эпсе Огарковтың чоогын сах андох хакастап читір пирчеткен.

— Хасхылар лавка талирға чөрібіскен поларлар. Ол чон нимезі. Піс аны пылас халарбыс. Прай кізіні тиріндірер кирек: палтынаң, таснаң, атылчаң нимелернең, — хыхачах чоохтанған Огарков.

— Ипчілер сыхпастар, олғаннар хорығар, — сала тоғырли чоохтанча Пычон.

— Ипчілернің чүрее пасха полча ба, Пычон? — хази сурған Онис, — піс Аришанаң тимір сызыро аларбыс.

— Кирек сөстер, орта сағыс, — өрінген Огарков, Эпседең піліп алып. — Амды иң улуғ пайны пеер, тігіне тігі тағ осхас чурттың ээзін, — Хапың чуртынзар көзітче.

Хапың поэзының чуртазында пастағызын на кізі чахиина нандырыг тутхан, Пычон чоохха араласпаан, ол хана төзінде тамкы тартхан, ниме-де сағынған.

— Син, халын пай, хатыңа сағамох иліг кізі сыйлир азырал иттірт. Ікіңе сілеке сох. Пірее сабан хатыг араға турғыс. Араға чидер. Кем чізе... Ату хараа-күнөрте сыбапча тіпчелер, — прай піліп одыр Огарков. — Хасхылар айланза, ааллап кирерзін, изірткің аябин читіретзін.

— Хой ырах турча. Ит чоғыл, — кизе тоғырланча Хапың.

— Пычон Ивановичтің хойы ибдең хадарылча. Өдіске алып ал ікі сілеке, — паза тапсас испеске хынған үннең тібіскен Огарков.

— Минің узун түктіг хой, ағаа хоза коммунаа пирілчең мал, — тура хонған Пычон.

— Олаңай даа чидер синің. Хачаг полбазын, совет үлгүзі, — хази хапхан Огарков. Пычон пазын түзірібіскен. Прайлары пу өтіг орыс кізіні чапсып көріп одырғаннар. Пуларға Хапыңнаң Пычон киикчін осхас полчаңнар, че амды таңах палазы чіли хылынғаннар.

— Хапың ағамның арағазы көп. Ол пастых хасхыны

сыйлаан, — оол пала табызы читкен сиден үстүнөн. Ол Апахтын он пір частыг оолгычаа хысхырған. Анын көгенегі кірліг, талах полған, азах-холы харға азахтары осхас харалар, ыстаны чоғыл. Хапың ол палазар ойли түзерге иткен, че хабын халған. Прайлары, паланың табызын аяс кünde тапсаан күгүрт чили истіп, андар қорбіскеннер. Әпсе пала ниме теенін читір пирген Огарковха.

— Ниме чойланчазың, палам? — иділген үннең нымзахти тапсаан Хапың.

— Сынап чи, ағаң: пабам чазынған киндірні көзіт пиріп, көнектен араға сус пиргезер чылтырах киптіг хасхаа, — көнізінең ахха сығарча оолах, — мин салғанах аразында ағбах от кис салып одырғам, прай көргем, хырымда полғазар, — іңезіне сыынча пала.

— Ух, адай харындас! — тура хонған Апах, арғазың тудына, Хапына удур.

— Чарабас, Апах! — амаллабысхан Огарков, кирек хомай улыбысханың сизініп, — Эне зе, Хапың, таныс полтырзар. Арса пірее чарғы-чахаан пирген поларлар?

— Ноға сурбинчазар за? Пиргеннер! Он хос аттыг хаңаа тимнеп салар кирек иртенге, ипчілер, хыстар ибде ползыннар тееннер.

— Чахығ толдырарға! — хатыгланған Огарков Хапыңа, — көр сағба сых парза, чарғы чох ат салам! — парарға көзіткен Хапыңа.

Ол хараа Хапың аалы уйгу-чадын көрбсен. Ырах сабланған аттыг пай ирепчее хараа тооза чадын чатнасха киліскен. Улуғ хазаннарда ит пызырылған. Огарковтың чахиынаң он хаңаага чибіргі ат тимнелген. Прай Хапыңни: хаңаа, тиріг, ат. «Үрел, үрел, тіріге үрел, — путтарын сабыныс чөрчелер пай ирепчі. Тоёң оолгың Хапың Пычонға чағын полдырған. «Арса пірее чөп пирер бе хыйға кізі», — тіп чахаан Тоёна пабазы. Хозаң осхас хортых кізі Хапың Огарковтаң чоо чалтанған. «Пір дес сурбас, ат салар. Тойман ниме», — сүрнүк чөреең аразында хатына сыбыран халчатхан.

Кирек поэынаң піргер айланчатханда, хуруг сүме Пычон Огарковтың алында түлгү чили чылбаңнапчатхан. Мылтыхтар илееде табыл парған. Аны Апах сығарыбысхан. Пычон чыынған ноза. Кемнерге чығаны іле, че сағам Огарковха хазаалатырт салғанда, Пычон сығар

ондай тапхан. Өөні — Огарковтың чигленізі чох ползын. Хасхыларға сизік читір полбин салза, пу аалда чаа полбысса, арса түсклеп тее халарлар. Андада Пычон, Кнайны холға кирип алып, Кимче инібізер торым, саас садарға. Огарковтың планы ас парза, Пычонға мах поларох — хасхыларнаң чааласхан. Огарковтың хайди хырых артығынча хасхынаң чаалазарға итчеткенін сизін полбаан Пычон. Ол аны сала чидінмеен орыс тіп санаан. Амды, хачан Огарков Эпсенең Федор Павловичті Хоортайның туразына кир парыбысханда, Пычон Аларчонзар ойлаан, хазаалар аразынча парған, кізі көрбезін тіп. Пычон кирип ле сыххан Аларчоннарға, табырах Хоортайларзар, чылаң оттарға сүрнүгіп, маңзыраан. Огарков Пулатнаң Апахха паза Хоортайға ниме-де чыхыпчатхан, Эпсе оол тілбестеп пирчеткен. Пычонны көр салып, тарас парғаннар.

— Че парып хапхланып таа алаңдах, Огарков харындас, — чой тілленген Пычон, — піди өзөк парар кізі.

— Мин хапхланып алғам. Ам парып тынан. Кирек туста усхуртам. Махачы ниме пастирға турбыс. Сала ла тудылыс ползох, тик чонны хыр саларбыс, позыбыс таа чарыхтаң азарбыс, — Огарковтың үнінде сағысырас, олох туста ізеніс истілген. Киректі чахсы ла пілген, өтіре сағынып алған кізілер іди чоохтанадыр.

Пычон үрбенни түскен:

— Я, я!.. Андағ, харындас, андағ! — ікі чара сабылчатхан кізі чили, пір сағызы, ізенізі чохтаңар, Пычон хайзына даа килізер сөстер сығарған.

Огарков Хоортай апсахнаң хада пулут көлеене сөрген салған харасхы аалны үтести көрігчее чөргеннер. Күнөрте үрүкклеп парған, тіріг халған көп чох адайлар сиргек полғаннар; че Хоортай аға, аттарың адап, сала көксөрсензөк, сым турыс хулахта ыылабысча. Андағ поза! Ибіре ап-амыр, че хулах сала ыыласча. Пастагызып олар Хапынның хазааларын, сидепін туюхха көрібіскеннер. «Ол мында полар, пу кізіні пеер кирек», — сыбыран пирчеткен Огарков апсахха. Апаң Хапынның ибіне кіргеннер. Оолгы, хаты, позы — үс пай тура хонғаннар, үрүккен хозаңнар чили.

— Арағаң хая? — хатығ тапсаан.

Ипчі кізі талтаци түскен ілгөрзер.

— Чарабас! Нымзах! Хатығ ползып! Полистағылар-

ға нимес ноза. Полысчылар поэзия аалы, олар үзүрбестер сини суғ даа аралазан. Таңда улуг аалчыларың кирер, оларға ас пазын тудар кирек. Итпезе — пазың даа кизе саап парыбызарлар, — көп чох амзап, түкүрібізіп, хызааннаан Огарков.

— Чарир, чарир, Огарков арғыс, прай килистіре полар. Аттар көлігдөктер, көк сула чипчелер, — чадап айландырча Хапың, хайдар даа пазарын пилинмин.

— Син, күчүгес, иртен иртөк балконыннан ибیره харирзың. Аалчыларны удурлирзың, ас-тамахха хыгырарзың. Көр, полған на хыймыразың харахта полар. Сала ла..., — читіре чоохтанмаан Огарков, — ух чидер! — Револьверин холында сегіртпче.

— Алданчам, прай толдырам, — азахха түсче Тоён, — иртенге читіре ибде одырим ма? Ичем, пабам хорыхчалар, — сүркүннөс сыңылаан Тоён.

— Көр, чурттаң сыхпаңар! — хазырлаан Огарков.

Хапыннардаң сыгып парчатханнарында, Хоортай агаа угаа нийик полибысхан. Пу орыста хайдаг-да кизи онначаа чох күс одырған. Апсах сизинген, ноға ол Хапыннарға хыртыстанча, оларнаң хатыг чоохтасча, ноға анынан, Апахнаң, Пулатнаң ирке, нымзах чоохтасча. «Пу тойман одыр. Че... тойманнар мындаг полчаң ноо... Оларны мүүстіг тиченнер. Ноға мүүзи чоғыл за», — сагын парча аға.

Пычоннын хаалха чарыгынаң паххлабысханнар. Ол столға торым час салтыр, хузухтар сыгарча.

— Хузух итче. Хызылчарда хара хузух аарлыг тичелер. Ам аны садарға тимненче полар. Пирни iki итчен улус, — чоохтап пирче апсах Огарковха.

— Анзы сын. Оларнын нимени нимее чарат пилчеткен түллерине писке үгрэнерге кирек. Писке көп нимее үгрэнерге кирек, аға, — чүрек сыстада чоохтанған орыс. — Парда, iki идери оой, агаа хоза, тикке килче. Сүме, койтик оларда. Чох чирдең ние ит полбассын, аға, — ырах сагындыра чоохтанған Огарков, апсахты холтыхтап алып.

— Мин хараа узуп полбас кизибин. Кизом кинем полғаннаң пеер чылгы, хой күзетчем. Ой, палаларым чахсыла хонзыннарах, — улуг тынған аға. Нөбөс чаалазарға килизер? — үрүккен аға.

— Хайди даа, — Огарков унин алыстырыбысхан.

— Мин тидинминчем, — чобалған Хоортай.

— Ыырчыны чох итпезең, ол сині чох идер. Хасхы — Совет үлгүзінің ыырчызы. Совет үлгүзі — ол піспіс, Хоортай аға, заводтағы, фабрикадағы тоғысчылар, мал хадарчылары, прай чох-чоостар. Киліссе, туртухпасха ползын, аға. Өл халар сағыс паста полбазын. Күзібіс тиң нимес: олар көптер... танда, пу аалда ла көптер, че хортыхтар, — Огарковтың үні тыыбысхан, азахтары тың, хатығ пас сыхханнар, — парыңар, аға, турар орыннарға турғысхланар. Мин сағба итпеенде, пірдеезі позын пілдіртпезін. Сизік — тура хыринда. Мына пу хызыл иистің паланназы, пазох чоохтапчам, — ізебінең иис сығарча Огарков, таң сала илестепчеткенде, хызыл өні іле көрінче иистің, — тоғысчы чон позының үлгүзі үчүн күрезігде төккен ханына чуулған иис, — паазы үстүнде пулғабысхан иисті орыс кізі,—Пычонны сиргек ките. Ол синің алныңда полар. Ізес чох хылынчатсох, нымзах чирінең көріп... — хол тутча апсахха Огарков, — хызыл иис пулғасталбаанда, тапсабасха, — хатап хатап чахаан.

Хайдағ көйтік нимелер сағынып алған Огарков, пір дее кізі сизінминче. Таң чарып килген, аар пулуттар, аал үстүнде пасхласчатханнар. Хас алтыңа ікі чалан көөлче хайынысхан. Олар аалны ибіре тастыхтын китеп чөргеннер. Хапың чуртында пөкклеп парған, пір дее чаалас көрбеен кізілер ол чалаңнарны сизінмееннер. Пір ле кізі оларны харах албин китеен. Ол Огарков, Хапынның тура хыры алтында ибіре чөріп, тура істінзер хыр алтынаң түсчең пасхысча түзіп, ікі чалаңны харахтаң позытпаан. Огарков ікі ипчіні — Ониснең Аринаны — турадаң сығарыбысхан, позы хыр алтындох китепче.

Хапың сых килген. Көрзе — Ониснең Арина Петровна, чохадағы хазаннаң ит сығарып, стол тимнеп, хайынысчалар, сабанның арағаны Ату тимнеп салтыр.

— Пабан, ікі чалан аалға кірчелер, — чалаңнарны көр салып, чaxyғ толдырчатхан үннең тапсабысхан Тоёң, позы маңзытта түсче, че Хапың ибінзер чыпли халған.

Тоёң ікі хасхыны, ирік ползын ма, сиденге кир килген. Хасхылардаң ол хорыхпинча, хайда-да позын китепчеткен орыстаң хорыхча, сырайы ах ла тос.

Частығ чоон, хара кірбее сағаллығ хакас, он читіче частығ, очкиліг, сарығ састығ хакас оол сиден істін сизіктіг көргеннер. Анаң, аттарын палғап, нағаннарын, хабынаң сығарып, стол тимнепчеткен ипчілерзер, хыча-

лыг таптанызып, удур-төдір харах сығынызып, пас сыхханнар. Ипчилер чабал ибге көли паза халғаннар.

— Пірерні алыбызыңар, чорых чон, ас-тамах хапхланып алыңар, — тітіреннес чөр Тоён, араға сузып. — Амох лабама тапсабызам.

— Йахсы чи анаң, Шурик. Эт сүрееліг көп пыжырған йабал. Эндег пай полабыс, ооғылым, — ікінчі аяхты позы сузып ісче чооны.

— Изеннер, — сала ла сығарча Хапың, ибіре, сизік пирген чіли, харахсынча.

— Эзен, сват. Манзырап турбыс. Тойманнарың пилен ме? Арбалыг аттар темде бе? — ахсына ит тыхтап-ча чоон хасхы.

Хапың пастағы сурыға сегіре түскен:

— Тимде, — тирліг мойнын чызынча Хапын.

— Йабал, ол хам эйне алахтырған осхас. Пір кіжі чоғыл, йахсы көгебіс, — махтан парча улии. Кічіг хасхызы, очкизін, наганын сал салып, сабанға кірінче.

— Шурик, эйнелерге парох па түрче? Сен өскізіне, мин постинға, — сала оластапча, наганын тудына пасча иргі ибзер.

Хапың поэна урунар чоохтар сыхчатханға чадап сыдап турған. Ікі хасхы ибге көленеріненөк, Хапың ибін-зер пір ле пола халған. Ол пілче, хайда-да турғлап салған харахтар прай көрчелер, хулахтар прай тыңнапчалар.

Хазан сыбақан иб алнында мындағ ниме тың табырах ирт сыххан: хаттап парған ікі хасхаа орыснаң хакас ипчі постары чапсынғаннар. Иң пастап чоон хасхының наганын орыс ипчінің кузнецти осхас хатыг холы тігі чачыраг сапхан, анаң ағаа тыынчатхан ол хасхыны талдыра тастаан, че чоон хасхы хакас ипчее чаба парған, аар мунзурухнаң оң хараан саабысхан, хакас ипчі түс парған. Орыс ипчі, чиит ала парыс чіли, чоон хасхынын үстүне атыххан, чоон тытты чіли, хара чирге нызырада аңдарған, балдонаң чіли сарзиннең хара тигейінең түк-ледібіскен: хасхы тал парған. Чииді, оңарылып, сиден істін чабал табыснаң толдырған.

Хакас ипчі оңарыл парған, оң хараан чаба тудынып, чоон хасхыны, тепклеп турғызып алып, наган көстеп, туразар кир чөрібіскен. Орыс ипчі чиит хасхыны, оор-лада, мустада, аңдарох сасхлап халған.

Көрінминчеткен кізілер пу киректі прай көргеннер.

Пулат ипчізінің мындағ махачы пол парғанына чапсып турған, олох туста харах чох халарына чобалған. Хоор-тай ипчілерні көре, Огарковха хараа чоохтанғанын сагына, хулахтары ізеенче уят турған.

Ниме полча тура істінде? Хайдағ чоох парча? Андағы пис ле кізі пілче. Киректі прай Огарков арғыс, поэнының мойнына алып, пүдір парча.

Хапыңнар үзөлең көңдейде тынмин даа чатчалар.

Турадаң Федор Павлович сых килген. Аттардағы мылтыхтарны, хылыстарны туразар кир парған, анаң ікі хасхыны сығар килген, чииді атха алтаныбысхан, тұрчеле саах партырлар. Саахпин за, чуртаста мындағ табырах алызығ пол парғанда, сағам на хан тізе — хан, пиг тізе — пиг; сах андох сүлейке төзеп пирген чылан осхастар пу ікөлең.

— Бабаң, хығыр пирдек пасхан пічинні, — суранча очкизін түзеде одыртчатхан чалаң оол чоон хасхаа.

— «Аарлығ командирім, — орыстап, маңзырабин хығырча анзы, — көні чол азых. Ол хам алахтыр салған. Мин ол пайда сыйлатчам. Ізіг тамах, хатығ ас оорланча. Аттар көлігде көк сула хычырат турлар. Аалда ирен чоғыл, ипчілер, хыстар чазаныс салған чөрчелер. Он чалаң пазы, Пыркал аалынаң сыххан *Тимір чода*». Чедір пеер йахсылаан. Пелгіс хаптырба, — пос тілінең чоохтап пирче, — көр, текте эйлен, — маңзыратча оолғын, поэнының сырайы харалта тарт партыр.

Федор Павлович, партизан полған кізі поэнының ролына кір парған чөр. Хасхыны Хапыңзар кирибіскен, ибдең пір дее кізі хығырығ чох сыхпасха чахаан. Позы аал аразынаң онча кізі чыып килген, оларның аразында Марикнең Сабис мындохтар.

Хапыңның чурт илбек, чазынар чир көп, че хыр үстү паза сиден істі ле көрінзін. Марикнең Сабис наған алғаннар, ікі кізі — мылтых, паза ікізі — хылыс, пасхалары — тимір азырлар.

Федор Павлович ибдең Тоённы сығарып алған, анзы хармахтағы палых ла чіли тырбаннан чөрче. Аны пастыра ниме идерін Атуға читір пирген.

Ату, ол көгенектіг, чохаа от салып, хазан пулғап хайынча; пулуттығ күнде аның хызыл харахтары сала истіг көрілчелер тасхар.

— Че сыххлаңар, азыранғлаңар, — тапсапча Ату

ибдегілерге, хайдағ ниме полчатханын сизін пастабысхан позы. Пая ікі ипчі ікі хасхаа сыдап салғаны Атуға кўс кирче. Ату даа олардаң сееп нимес, кўстіг ле полар. Көрінер хайдағ улуғ, аар хазаннарны тірлектендір чөрче. Сыын көрзін Атуға піреезі, тірлектендір салыбызар.

— Орнын пілінзін тееннер! — хысхырған Ату хасхаа. Анзы сах андох чоха хыринда одыр салған, сырайы көгерібіскен. Ату пу кўнге читіре пір дее кізее тапсабаан полған, хорығадыр кізідең не полза. Хапың хаты тик чирдең не сохса даа, пір сөс удур тапсабаан. Ам пу соғын чўстіг нимее тапсаанда, анзы, Атуның сөзіне пастырып, одыр салған. Өрінібіскен Ату позының пастап ла ўні сыхханға.

Аал тастында ат тігірті турыбысхан. Улуғ отряд хасхы килигені ікінчїлестіг полбаан. Отряд, хығыртығынаң хада, чибіргі ікі чалаң уғаа аласым көні сиденге кире килген. Прай ла хара пастығ хакастар полған. Хылыстарынаң кил хыланнасчалар, мылтыхтарын изер хамахтарына хысхлап салғаннар, постары, мөөтке аарлар чїли, сабанзар чамарас сыхханнар. Чірче пылазып, сабанға кірінісчелер, иттерні хазаннаң хылыс пазына хазап чїглепчеткеннер.

— Командир хайда? — сурча чоха хыринда хазал парған чоон хасхы.

— Олар килчелер. Хаңаада оларны хызыл арағалар тутчалар. Пір-ікі өскічектер апарчалар, — хатхырча, хаастап чоохтанып, пір орты частығ ирен, позы чода чїліңнің, адай чїли, идін ўзе тартып салдапча.

Хасхылар улуғ іскїделер, ырласхлап пастааннар.

— Хыстарың хайдадыр за? — хатығланча пір он чаланның пазы хаас кізі, — араға ісчазың, кізі микелепчазың, — тарын сыххан чоон, хызыл кізі одырчатхан Тимір Чода солалығ хасхаа, — харын тосса, хат кирек.

Хасхылар кўреске кіріп пастааннар, «Хаас», «хызыл», — сөбкклестер сыххлап сыххан. «Кїжі тігем — хаащ поған но!» — аахтапча пір оол, пірсін көксінең сасхлап. «Хызыл-хызыл хызынчах, хыс алтында чадынчах!» — артых хысхыарға харасча анзы. Тудыс сыхпас нимес сыххадағ пу ынағны көрбеен өөр пўўрнің аразында. Командирічектер, тыс полбин, аахтасчалар.

— Ооллар! Тўзімнің ирткен хараа ўчўн пір тине алыбызаңар! — хысхырыбысхан пір узун хара састығ хасхы.

Ол чөптү истіп, сабан хырина күрүлізе түскеннер.

Тан саап килген. Тура хыринда хызыл нис чалбастан сыххан. Хоортай аганың чүрее тулғи түскен. «Пір, ікі, үс...» — сыбыранған аға. Онға читіре санирға кирек полған, че анаң нинче пар табырахнан чүгүрерге кирек, «ура!» аахтирға. Пір дее, чибіргі ікі дее, чүс тее кизі ползын — ойлирға. «Сыхпин салзалар чи?» — сыбыранған аға. Андада чалғысхан на кисклет саларзың. «Он!» — сыбыранған аға, чүрее ол париған чили пілінген... Тура сенегінің ізии тігі тасталған, Огарков, наган улап, «ура-лап», пу ойлап парир. Апсахха сиденге толдыра Огарковтар көрінген, анаң харахтарында көндей чадыбысхан, ойлабохчатхан чили пілінген. Хоортай паза ла пілінзе, Федор Павлович хасхыларны ніндіп хайын чөр, ибіре көп Огарковтар, Апахтар, Пулаттар мылтыхтыг турғлапча, поэ ла хуруғ хол тур салтыр.

Прай кирек табырах ирткен, анмарға кире сүрчеткеннерінде, Шурик тіп хасхы чабал табыснаң оорлаан: — Пісті артызыңар! Өдір саларлар!

Аны хасхыларның хайзы-да анмарзар кире сазыбысхан. «Нанчылар! Казактар! Табырах киліңер! Микеден осхырыңар!» — хысхырысхлап сыхханнар.

— Тымылыңар, адайлар! Пірее ле табыс сыхсох, өртебізербіс аңмарнаң хада! — искірген Огарков ізік өтіре, аңмар істі ай-сым турған.

Эпсе пір хараан кинем иттір салтыр. Көр полбинча.

Огарков, хысха чыхығлар пиріп, Полышевті паза Апахты сиргек хадағчаа тут салған, поэ халғанчы хасхылар хайда килчеткенін паххлабызарға париған. Ол ам на сағынған тігілерінің чаалазарға килізерін. Пуларның пүүге кір парғанын, тігілері, аалға кірзелерөк, сис саларлар. Анда хайди поларға Огарков! Че Огарков чалғызан даа чаалазардан чүрексінмеен, ол, пис ух ух-таңаң чалғыс аастыг мылтых хаап, сиден ханазынзар маңзыраан, че балконда наган табызы паза кизі оорлазы тохтатхан. Сых парза, Тоён сол холының салаазын атыныбыстыр, чоо сырлапча. Огарков пу оолға сала чыхсы сағынып пастаан полған. Ол пая иртен чыхсы туза иткен, ікі хасхыны хығыр киліп. Че ол ибде одырған чоон хасхы ние чахаанын пілбеен.

Азынада чоохтасхан пілдірігні алып, хасхылар, чарым аалға толдыра субалысхан тартынчыхтыг хаңаала-

рын тасты, тігі атылыс парғаннар. Петр Иванович исе хати ат халған балконнан, че ырахтаңар чаа парғаннар ухтар. Ол, түзе хонып, киліскен не атха алтатқан: «мннн соомнан!!!» — хысхырып, сүріс сыххан. Хасхылар — тистыхтар, тараза тутчалар. Пір хасхы адына тискер мүн салтыр, Огарковты чағдадарға харасчатхан члі пілдірче. Олох туста, Огарков хости ат тыпызын сизінген, ол Сабис, наган улап салтыр, позын азын парир. «Тохта, оолах, тігіне атарға итче!» — хысхыр салған орыс кізі, Сабистың ады ойда сегірген, ачыг кістеп, ікі тізекке түскен. Огарков ікі хати атхан, че саба. Ол позына ачырғанған: хаңан даа чаза атпачаң. Кистінде «ура!» истілген, көрзе Хоортай аға, мылтых ахсын позынзар тут салған, ложазынаң хасхыларзар көстеп, пу килир. «Саба тутчазар, аға!» — тапсирға маңнанған, ады аңдарылыбох парған.

Огарков, чахсы көстеп, пазох позытхан, чазох сыыли халған, мылтыхты тастабысхан. Хасхы мылтығы, кірге пастыр салған ниме орта теңер бе зе.

Тисчеткеннерні арачылирға халған хасхы көні мүнбискен, чолын айныдарға күстенчеткен.

Иди Оловьевтың улуғ отряды чара хабыл халған Огарковтың сағызы, тыстанчығы, махачызы сылтаанда. Ноо даа киректе алнында полчаң хакастарын, сала сидік тоғасхандох, пир парыбысхан Оловьев. Индіркі аалларның харах чазын төгіп орған нимелері отыс хаңаада тура халған. Огарковтың алнында ол нимені прай орнына нандыра читір салар пөгін турған. Паза пір пөгін — хасхыларны Минсуға сарсых харахтыг халған Эпсенең хада пүүнөк сығарарында полған. Сағирға чарабас. Кем піледір Оловьевты. Хынза нандыра даа чиде түзер.

Хапыңның сиденінде аал позы ла чыыл парған. Чыылыг идібізерге саңай киліскек тус.

Пастағы сурыг — Федор Павловичті пу аал соведінн чуртағчыларының санына алардаңар. Ағаа тоғыр полчатханын Хапың ибіріп чоохтанған:

— Пістің аалда чир асхынах, ағаа хоза ибі-чурты чоғыл. Орыс кізі пістің мында хаңаннаң чуртабаан, ағаа чухул, эрістіг полар мында. Тілібіс пілбинче ол.

— Чир табылар, Хапың хончых. Чуртир тура табыларох. Пісте дее чуртир. Чурт тударға үр бе ағаа, холлары алтын холлар осхас, — удурлаан Хоортай аға.

— Аның ипчизи олганнарын үгредер. Уездтең ысханнар, — ачийн чадап пазынып чоохтанган Огарков, — школаа сағамох тура табар кирек, Пычон Иванович. Аал хайраллачан уполномоченнай тударға чөп пирчем. Махачы партизанны турғысса ол кирекке, чарирчых.

— Санға алғанда, тудыңар, — кем-де пулбураан.

— Минің оолаам чарир ол нимее, — өтіркеен Хапын.

— Атынчаң оолғың ма? — талдыра ачитхан Апах.

Огарковтың чөбі чарадыл парған. Полынцевке сах андох чаа мылтии паза наған пирген. Пычонға прай тиріглерні Федор Павловичтің холына пир саларға чахығ иткен:

— Пүүннен сығара аалда пір дее кизи, хайдағ даа отнаң атылчаң тиріг тударға чарабас, — хатығ чоохтаан Петр Иванович, — хасхы урунза, миккее түзірерге, аарда полбаза анаң на палығлирға Совет үлгүзи, ноо-да кизіні пырозын ахти үзүріп албаанда, сырбаға хаппинча. Хасхы полып алахтыртхан даа, астых чөрген дее кизілер чөрчелер. Районда түптестіріп аларлар. Аалларда хасхыдан чабал ырчылар пар, олар сағам туюхха сайбағ идерге пастапчалар, көні идерге хорыхчалар. Андағларны үн чох идер кирек. Сірер үс кизіден андағ комиссия тут салыңар. Ол комиссияның устағчызына Хоортай апсах чарирчых.

— Хоортай ниме пілче ол, — күнүреен Пычон.

— Аның хараа пістинен чітіг, Пычон Иванович, — тоғыр хапхан Апах.

— Пастағызынох Аларчонны үн чох идер кирек, — чоохтан салған Хоортай аға.

— Хайди полыбысты тігі апсах. Ундар чоохтанча. Иртінче... — тапсахлааннар Почкаевтер.

Иледе сарыстар соонаң, ол арада Огарков Пычонны ікі хати түзеткен, комиссия устағчызына Хоортайны, членге — Пычонны, Онисті тутханнар.

Хачаа Эпсені тапханнар. Сельсовет президиумының членіне Эпсенен Хоортайны улуғ сарыстар соонда тапханнар. Иң не тың Хапың сарысхан, ол «чазағ-чалаастар» — тіп сөкклірден дее халбаан. Огарков, ол чоохтарны истіп, Хапынны президиум членінен сығарарға чөп турғысхан, че Почкаевтер хазыр суулас ит сыхханнар. «Хапың ача хачаннаң устапча. Ағаа тимісти азыранчабыс. Аның чахсызын көрбеең кизи чоғыл: Ізенчебіс, чөлен-

чебіс». «Сағам пол турзын ар»—сағын салған Огарков,—
«пистің ікізі пісті», — Хоортайнаң Эпседенер сағынған,
анаң, чоохтанған:

— Арғыстар! Пістің революция наңмырлығ хазыр
чилге төйй ниме. Ол чахсы өзімнерге харығ полчатхан
пуртах оттарны ходыра хаап парған. Сіліг оттар монды-
лызып өсчелер. Че пірее чабал оттар чилден, тудылып,
ос халадырлар. Оларны сибер хол, чітіг харах, анзы —
партиябыс, Лениннің партиязы, сизіктіг арығлапча; пір-
ден, ікідең таап, арығлапча, хорым чирде сырбал хал-
ғанын таапча. Партия чабал даа өзімнерні түзедерге
күстенче, тирледіп түзедерге. Пістің революцияның
чарии — кўн чарии нимес. Кўн чарии прай ла чирге тик-
сі чидер чоғыл. Ағас аралары, өзен түптері харасхыда
халадыр. Че Совет үлгүзінің чарии пасха: ол пір тине,
прай тиксі чылытча, чарытча странабысты. Ол чарых-
наң, чылығнаң орта тузалан полары пістен поэзыбыстаң
сылтағлығ. Піспіс ол үлгүнің ханы-пигі — хачаннаң
пүгүр пилліг кресен, хадарчы, хачаннаң хатығ пасхан
холлығ тоғысчы. Амды піске, чырғалыбыс пүдірерге, кем
дее тудығ, харығ ит полбас. Алнында күрестер, тирлестер
көп тоғазар, че олар поэзыбыха килер ырыстарның аар-
лары, сидіктері поларлар, пайларға нимес. Пайлар пази
кізі пазын полбастар. Хасхыларны сиргек китенер.

Огарков чоохтаан, кізілер ап-амыр одырғаннар, көп
чүректер төйй сабылған; көп нимес чүрек пасха сабылған.

Тигірде пулуттар сызыхталысхан, өтіре чарых кўннің
чітіг хараа паххлаан. Кізілер чарых сырайлығ, көгліг
чоохтазып тарасханнар. Хапыңнар ла орныларынаң ти-
біреспеннер. Пычон чалғысхан тур халған.

Халын кибектіг туюх нымырха осхас аал пастағызын
на сызыхталған осхас пілдірген.

